

INSTYTUT GEOGRAFII
POLSKIEJ AKADEMII NAUK

PRACE GEOGRAFICZNE NR 88

MARCIN ROŚCISZEWSKI

KIERUNKI EWOLUCJI ROLNICTWA
W KRAJACH MAGHREBU

PAŃSTWOWE WYDAWNICTWO NAUKOWE
WARSZAWA 1970

PRACE GEOGRAFICZNE IG PAN*

2. Walczak W., Pradolina Nysy i plejstocenijskie zmiany hydrograficzne na przedpolu Sudetów Wschodnich. 1954, s. 51, zł 8,—
3. Krzymowska A., Franciszek Szwarzenberg-Czerny profesor geografii Uniwersytetu Jagiellońskiego (1847—1917). 1954, s. 69, zł 9,50
4. Paszyński J., Opady atmosferyczne dorzecza Odry i ich związek z hipsometrią i zalesieniem. 1955, s. 90 + 7 map, zł 16,50
5. Kiełczewska-Zaleska M., O powstaniu i przeobrażaniu kształtów wsi Pomorza Gdańskiego.
Biskup M., Osady na prawie polskim na Pomorzu Gdańskim w pierwszej połowie XV w. 1956, s. 224 + 3 mapy, zł 31,45
6. Okołowicz W., Geomorfologia okolic środkowej Wilii. 1956, s. 68, zł 10,—
8. Fleszar M., Studia z dziejów geografii ekonomicznej w Polsce od połowy XVIII w. do r. 1848. 1956, s. 105, zł 20,—
9. Praca zbiorowa, Studia geograficzne nad aktywizacją małych miast, 1957, s. 526, zł 58,—
10. Werwicki A., Białostocki okręg przemysłu włókienniczego do 1945 r. 1957, s. 164, zł 32,—
11. Starkeł L., Rozwój morfologiczny progó Pogórza Karpackiego między Dębicą a Trzcianą. 1957, s. 152 + 7 map + 20 ilustr., zł 36,—
13. Gilewska S., Rozwój morfologiczny wschodniej części Wyżyny Miechowskiej. 1958, s. 70, zł 20,—
15. Łomniewski K., Zalew Wiślany. 1958, s. 106, zł 24,—
17. Uhorczak F., Polska przeglądowa mapa użytkowania ziemi 1 : 1 000 000. A. Część tekstowa, B. Część kartograficzna. 1969, s. 35 + 9 map, zł 60,—
18. Kukliński A., Struktura przestrzenna przemysłu cegielnianego na Ziemiach Zachodnich w epoce kapitalizmu. 1959, s. 156 + 19 wkładek, zł 49,—
20. Tobjasz J., Wykorzystanie środowiska geograficznego dla hodowli w województwie białostockim. 1959, s. 160 + 2 mapy, zł 33,—
21. Kowalska A., Paleomorfologia powierzchni podplejstocenijskiej niżowej części dorzecza Odry. 1960, s. 75 + 6 map, zł 25,—
24. Wróbel A., Województwo warszawskie. Studium ekonomicznej struktury regionalnej. 1960, s. 140, zł 24,—
28. Staszewski J., Die Verteilung der Bevölkerung nach dem Abstand vom Meer. 1961, s. 79 + 3 tabl., zł 20,—
35. Biegajło W., Sposoby gospodarowania w rolnictwie województwa białostockiego. 1962, s. 187 + mapy, zł 48,—
37. Chilczuk M., Rozwój i rozmieszczenie przemysłu rolno-spożywczego w województwie białostockim. 1962, s. 159, zł 38,—
39. Szupryczyński J., Rzeźba strefy marginalnej i typy deglacjacji lodowców południowego Spitsbergenu. 1963, s. 162 + 4 mapy, zł 35,—
41. Domański R., Zespoły sieci komunikacyjnych. 1963, s. 110 + 38 ilustr., zł 24,—
45. Chilczuk M., Sieć ośrodków więzi społeczno-gospodarczej wsi w Polsce. 1963, s. 155 + 55 ilustr., zł 65,—
46. Praca zbiorowa, Problems of geomorphological mapping. 1964, s. 140 + anex + 9 ilustr. + 6 map, zł 48,—
51. Kostrowicki A. S., Regionalizacja zoogeograficzna Palearktyki w oparciu o faunę motyli tzw. większych (*Macrolepidoptera*). 1965, s. 100 + 21 ilustr., zł 30,—

* Do nr 50 podano prace, które są jeszcze do nabycia w Ośrodku Rozpowszechniania Wydawnictw Naukowych PAN, Warszawa, Pałac Kultury i Nauki.

ERRATA

Strona	Wiersz		Jest	Powinno być
	od góry	od dołu		
33		7	s. 53	s. 55
43 (tab. 4)	9		Wielkość eksportu ogółem	Wartość eksportu ogółem
47		8	powierzchniowy	powierzchnowy
56	18		podporządkowań	podporządkowania
61	8		buowlanymi	budowlanymi
65	20		transhumację	transhumancję
67 (tab. 8)	4 (kol. 8)		mln	mld
71 (tab. 13)	10 (kol. 4)		0,6	3,6
89	14		dotkliwej	dotkliwego
90		3-2	konkretnym	konsekwentnym
117	4		Bobrowsi	Bobrowski
127		10	rie	vie

Ze względów technicznych pomyłona została wielkość czcionki przy następujących tytułach rozdziałów:

40	4		Formy użytkowania ziemi	FORMY UŻYTKOWANIA ZIEMI
87	25		Przemiany w rolnictwie Maroka	PRZEMIANY W ROLNICTWIE MAROKA
97	13		Przemiany w rolnictwie Tunezji	PRZEMIANY W ROLNICTWIE TUNEZJI

INSTYTUT GEOGRAFII
POLSKIEJ AKADEMII NAUK

PRACE GEOGRAFICZNE NR 88

ГЕОГРАФИЧЕСКИЕ ТРУДЫ

№ 88

МАРЦИН РОСЦИШЕВСКИ

НАПРАВЛЕНИЯ РАЗВИТИЯ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА МАГРЕБА

GEOGRAPHICAL STUDIES

No. 88

MARCIN ROŚCISZEWSKI

TRENDS OF AGRICULTURAL EVOLUTION
IN MAGHREB'S COUNTRIES

INSTYTUT GEOGRAFII
POLSKIEJ AKADEMII NAUK

PRACE GEOGRAFICZNE NR 88

MARCIN ROŚCISZEWSKI

KIERUNKI EWOLUCJI ROLNICTWA W KRAJACH MAGHREBU

PAŃSTWOWE WYDAWNICTWO NAUKOWE
WARSZAWA 1970

<http://rcin.org.pl>

Komitet Redakcyjny

REDAKTOR NACZELNY: M. KIEŁCZEWSKA-ZALESKA
ZASTĘPCA REDAKTORA NACZELNEGO: K. DZIEWOŃSKI
CZŁONKOWIE: R. GALON, L. STARKEL
SEKRETARZ: I. STANČZAK

Państwowe Wydawnictwo Naukowe
Oddział w Łodzi 1970

Wydanie I. Nakład 750 + 90 egz. Ark. wyd. 10,00. Ark. druk. 8,00.
Papier druk. sat. kl. III, 80 g, 70 × 100. Oddano do składania
w marcu 1970 r. Podpisano do druku 29 IX 1970 r. Druk ukończono
w październiku 1970 r. Zam. nr 730/70. H-9. Cena zł 30,—

Prasowe Zakłady Graficzne RSW „Prasa”
Łódź, ul. Żwirki 17

<http://rcin.org.pl>

SPIS TREŚCI

Uwagi wstępne	7
Kierunki ewolucji rolnictwa Maghrebu do czasów kolonizacji francuskiej	13
Rolnictwo Maghrebu w okresie fenickim	13
Rolnictwo Maghrebu w okresie rzymskim i bizantyjskim	15
Rolnictwo Maghrebu w okresie arabskim i tureckim	19
Rolnictwo Maghrebu w okresie zależności od Francji	27
Główne cechy procesu kolonizacji rolnej	27
Przejmowanie ziemi	29
Kolonizacja rolna w poszczególnych krajach Maghrebu	33
Kolonizacja rolna w Algierii	35
Kolonizacja rolna w Tunezji	35
Kolonizacja rolna w Maroku	36
Procesy koncentracji własności ziemi	36
Formy użytkowania ziemi	40
Rolnictwo tradycyjne	46
Główne cechy przestrzennego zróżnicowania rolnictwa w sektorze tradycyjnym	46
Działalność koczownicza i półkoczownicza na obszarze stepów	47
Działalność rolniczo-hodowlana na obszarach górskich	49
Działalność rolnicza na obszarach pogórzy i nizin	51
Charakter i kierunki przekształceń stosunków społeczno-gospodarczych	54
Własność ziemi w rolnictwie miejscowym	54
Zmiany w stosunkach społecznych na wsi	56
Koncentracja własności i stratyfikacja społeczna	62
Algieria	67
Tunezja	70
Maroko	70
Zagadnienia produkcji rolnej	75
Problem organizacji rynku	79
Kierunki przeciwdziałania kryzysowi w sektorze rolnictwa tradycyjnego	82
Kierunki przekształceń rolnictwa po uzyskaniu niepodległości przez kraje Maghrebu	85
Wprowadzenie	85
Przemiany w rolnictwie Maroka	87
Przemiany w rolnictwie Tunezji	97
Przemiany w rolnictwie Algierii	104
Uwagi końcowe	112

UWAGI WSTĘPNE

Przedmiotem niniejszej pracy jest analiza kierunków i charakteru ewolucji stosunków społeczno-gospodarczych w rolnictwie na obszarze trzech krajów Maghrebu: Algierii, Maroka i Tunezji. Koncentracja uwagi na tematyce rolnej wynika z jednej strony ze znaczenia, jakie sektor ten posiada w życiu i gospodarce omawianego obszaru, z drugiej zaś — że zagadnienia rolnictwa zajmują poczesne miejsce w rozważaniach nad problematyką rozwoju gospodarczego tzw. krajów Trzeciego Świata¹, do których należą również kraje Maghrebu.

Znaczenie rolnictwa określane jest wysokim udziałem ludności rolniczej w ogólnej liczbie mieszkańców, wysokim jego udziałem w tworzeniu dochodu narodowego oraz znaczeniem produktów pochodzenia rolniczego w strukturze wywozu.

Sytuacja panująca w rolnictwie jest również jednym z głównych hamulców rozwoju² krajów Trzeciego Świata, ponieważ w większości przypadków nie zapewnia warunków dla dostatecznej produkcji żywności. Wzrost produkcji rolnej odgrywa tymczasem kluczową rolę w rozwoju tych krajów z uwagi na występowanie w nich prawdziwej „eksplozji demograficznej”, niedoborów żywności (i to zarówno z punktu widzenia ilościowego jak i struktury spożycia), wreszcie niekorzystnego często układu „terms of trade” w zakresie produktów rolnych [90]. Dla większości krajów Trzeciego Świata w początkowym etapie ich rozwoju rola rolnictwa jest szczególnie duża, gdyż sektor rolny stanowi główne źródło mobilizacji nadwyżki ekonomicznej na potrzeby akumulacji [98].

¹ Termin „Trzeci Świat” — rozpowszechniony głównie w literaturze francuskiej — wprowadzony został przez znanego demografa francuskiego, prof. A. Sauvy. Dostrzegł on podobieństwo między akcją rewindykacyjną krajów rozwijających się w zakresie politycznym, społecznym i gospodarczym w stosunku do krajów obecnie rozwiniętych, a akcją rewindykacyjną „stanu trzeciego” (*Tiers Etat*), która doprowadziła do Rewolucji Francuskiej. W niniejszej pracy termin Trzeci Świat stosowany jest równoznacznie z innymi terminami, takimi jak: kraje słabo rozwinięte, nierozwinięte, rozwijające się itp.

² Pomimo że pojęcia: wzrost gospodarczy i rozwój gospodarczy stosuje się często zamiennie, chodzi tu o podkreślenie różnicy istniejącej między zmianami, jakie zachodzą w produkcji na głowę ludności, bez uwzględniania przemian w stosunkach społecznych, a zmianami uwzględniającymi te przemiany.

Samo uruchomienie tej nadwyżki nie wystarcza; konieczne jest jeszcze właściwe jej zużytkowanie dla celów rozwoju. Ten wzgląd pozwala wyjść poza relatywnie prosty i statyczny bilans ilościowy istniejących możliwości i potrzeb w zakresie zapewnienia pożądanego poziomu produkcji żywnościowej i spojrzeć na zagadnienie od strony panujących na wsi stosunków produkcji oraz ich roli w procesie rozwoju gospodarczego i organizacji przestrzeni społeczno-gospodarczej.

Zwrócenie w pracy głównej uwagi na zagadnienie kierunków i charakteru ewolucji rolnictwa Maghrebu, wymaga jednak poczynienia na wstępie kilku uwag bardziej ogólnych, które pozwolą wyjaśnić przyjętą konstrukcję pracy. Jest to tym bardziej istotne, ponieważ w naukach geograficznych zagadnienia dotyczące krajów gospodarczo słabo rozwiniętych są, jak dotąd, jeszcze mało eksponowane, chociaż w wielu innych naukach społecznych zajmują one coraz znaczącą pozycję.

Na przestrzeni kilkunastu ostatnich lat jesteśmy świadkami gwałtownego wzrostu zainteresowania licznymi dyscyplinami naukowymi zagadnieniami Trzeciego Świata. Przyczyniło się do tego współzawodnictwo między dwoma systemami społecznymi — socjalizmem i kapitalizmem, uzyskanie niepodległości przez liczne kraje objęte dotąd ramami układu kolonialnego, wreszcie rozwój badań nad problematyką wzrostu i rozwoju gospodarczego. Niezwykle ostre ujawnienie się problematyki właściwej krajom Trzeciego Świata w rozlicznych płaszczyznach, takich jak politycznej, gospodarczej, społecznej, demograficznej czy moralnej, pociągnęło za sobą istotne konsekwencje metodologiczne, szczególnie dla nauk społecznych. Jak zauważa W. Kula, „w wielkim procesie konfrontacji cywilizacji przeżywanym przez świat dzisiejszy, i w niej (nauce o społeczeństwie — przypis mój *M. R.*) zmieniły się wymiary, proporcje, perspektywy. W toku tych przemian nastąpiło dziwne i fascynujące jednocześnie zjawisko: to co wydawało się wyjątkowe, okazuje się prawidłowością, to zaś, co wydawało się prawidłowością okazuje się czymś wyjątkowym. To już nie tylko zmiana perspektywy. To fundamentalne przekształcenie naszych wyobrażeń o procesie rozwoju społecznego. Przekształcenie, u którego progu dopiero stoimy, ale którego kierunek już zaczynamy dostrzegać” [95]. Stwierdzenie występowania w krajach Trzeciego Świata odmiennej sytuacji przyczyniło się do uznania istnienia odrębnej problematyki ekonomicznej krajów zacofanych i krajów rozwiniętych³.

³ W tej kwestii istnieje już bardzo obszerna literatura światowa, dlatego też jedynie tytułem przykładu wymienić tu można niektóre tylko nazwiska ekonomistów: P. Baran, M. Dobb, Z. Dobrska, S. Enke, J. C. H. Fei, B. F. Hozelitz, B. F. Jonston, M. Kalecki, S. Kuznets, O. Lange, H. L. Leibenstein, A. Lewis, R. Nurske, J. W. Mellor, G. Myrdal, F. Perroux, G. Ranis, P. N. Rosenstein — Rodan, W. Rostow, W. Rymałow, I. Sachs, D. Thorner, W. Tiagunienko i wielu innych, którzy dużo uwagi poświęcili tym problemom. Również geografowie coraz częściej zajmują się tą problematyką [154, s. 221, przypis].

Uznanie tych odmienności wynika przede wszystkim z faktu różnych warunków otoczenia, w jakich odbywał się i odbywa rozwój krajów dziś uprzemysłowionych i krajów Trzeciego Świata. Kraje obecnie uprzemysłowione rozwijały się w warunkach ekspansji gospodarczej na obszary mniej rozwinięte. Dzisiejsze kraje Trzeciego Świata muszą natomiast pokonać prawdziwy układ barier wzrostu, zewnętrznych i wewnętrznych, jaki ukształtował się w wyniku ich zależności politycznej i gospodarczej oraz przewyciężyć skutki powodowane zajmowanym przez nie miejscem w aktualnym międzynarodowym podziale pracy. Muszą one przewyciężyć skutki przyśpieszonego tempa przyrostu naturalnego, które w szeregu przypadków przewyższa tempo przyrostu zasobów stawianych do dyspozycji tej ludności, opóźnienie technologiczne, skrajną przeważnie nierównomierność w społecznym podziale dochodu narodowego oraz równomierność rozwoju terytorialnego [154, 156].

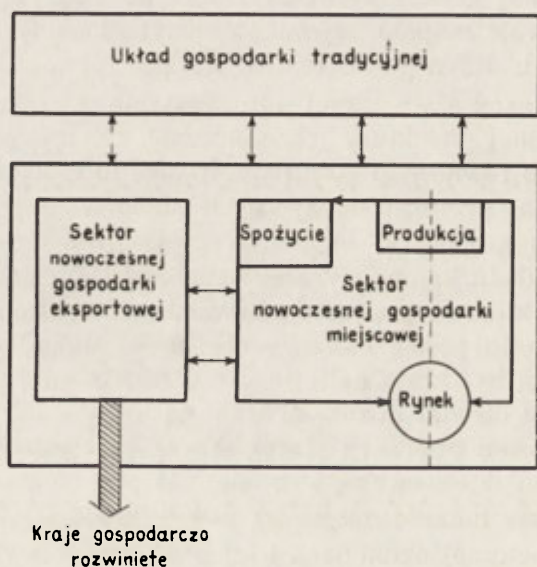
Tym samym w rozważaniach nad rozwojem krajów Trzeciego Świata zrozumiała staje się konieczność szczególnie silnego podkreślenia społecznej i historycznej genezy zjawiska zacofania. Podejście takie pozwala też uwypuklić rolę zespołu czynników instytucjonalnych i organizacyjnych, będących istotnym hamulcem w procesie rozwoju.

Efektom dominacji zewnętrznej jest powstanie w krajach podporządkowanych niespójnej struktury ekonomicznej. Konsekwencją staje się utrwalenie braku równowagi gospodarczej. Jest to spowodowane wprowadzeniem na grunt przedkapitalistycznych układów gospodarczych i społecznych układu gospodarki kapitalistycznej, towarowo-pieniężnej. Jednakże rozwój układu kapitalistycznego jest niepełny; dotyczy niektórych tylko dziedzin, których produkty zbywane są w ośrodkach dominacji. Przybiera to często postać enklawy obcego kapitału, czego najlepszym przykładem mogą być kraje naftowe, a w dziedzinie rolnictwa — plantacje. Jednocześnie ośrodki dominacji traktują kraje zależne jako dogodny rynek zbytu własnej produkcji przemysłowej, co z jednej strony hamuje rozwój przemysłu miejscowego, z drugiej zaś przyczynia się do odpływu wytworzonej przez ludność miejscową nadwyżki ekonomicznej, utrudniając proces wewnętrznej akumulacji i jej produkcyjne wykorzystanie.

Niezależnie od istnienia enklaw obcego kapitału, wskutek penetracji gospodarki towarowo-pieniężnej, następuje również w omawianej grupie krajów pewien rozwój miejscowego, autochtonicznego sektora kapitalistycznego. Ma to miejsce głównie w miastach i dotyczy stosunkowo wąskiej grupy ludności. Jednakże sektor ten w bardzo poważnym stopniu uzależniony jest również od warunków stwarzanych przez zewnętrzne ośrodki dominacji, przez co jego rozwój musi mieć charakter ograniczony, niepełny i niespójny, a tym samym niekumulatywny. Wynika to ze wspomnianej szczupłości zasobów wewnętrznych i sposobu ich wykorzystania, jak też z panujących zasad społecznego podziału dochodu narodowego

i predyspozycji miejscowych elit do przyjmowania konsumpcyjnego wzorca postępowania gospodarczego.

W krajach Trzeciego Świata występuje wreszcie rozległy układ przedkapitalistycznych stosunków społeczno-gospodarczych. W przeciwieństwie do dwóch poprzednich, określanych zwykle w sposób umowny jako sektor gospodarki nowoczesnej, zwany jest on sektorem gospodarki tradycyjnej. Podkreślenie umowności terminologii wydaje się konieczne z tego względu, że sektor ten nie jest jednorodny. Obejmuje on bardzo różne etapy rozwoju stosunków społeczno-gospodarczych, występuje w nim różne zaawansowanie rozwoju sił wytwórczych, jak też różny stosunek poszczególnych grup ludności do gospodarki towarowo-pieniężnej. Wspólną natomiast cechą tego sektora jest niepełne objęcie go układem stosunków kapitalistycznych i występowanie licznych pozostałości formacji przedkapitalistycznych oraz ograniczone na ogół powiązanie z pozostałymi układami. Przedstawiony tu niespójny charakter gospodarki krajów Trzeciego Świata można ująć w schemat [6] ⁴.

Rys. 1. Schemat gospodarki krajów Trzeciego Świata [6, s. 45 — zmodyfikowany]
Scheme of developing countries economy [6, p. 45 — modified]

Schemat ten posiada, rzecz jasna, w poszczególnych krajach i w konkretnych warunkach różny zasięg poszczególnych komponentów i różny stopień ich oddziaływania. Zachodzą tu zresztą stale istotne zmiany, powodowane zarówno ewolucją polityczną, jak i rozwojem gospodarczym w warunkach uzyskanej samodzielności politycznej.

⁴ Jest to zmodyfikowana nieco wersja schematu zaprezentowanego przez J. M. Albertiniego.

Przedstawiony schemat posiada, jak się wydaje, duże znaczenie również dla geograficzno-gospodarczych badań nad problematyką krajów Trzeciego Świata. Wymogi stawiane dziś przed naukami geograficznymi powodują bowiem, że nie można już „... ograniczać się tylko do badania skutków działalności gospodarczej... Geografia ekonomiczna musi badać także p r z y c z y n y (podkreślenie moje — *M. R.*) tej działalności, których nie da się odczytać w krajobrazie, ponieważ należą one przede wszystkim do decyzji podejmowanych przez organizacje terytorialne, regulujące życie społeczno-gospodarcze” [107]. Proponowane ujęcie pozwala więc nie tylko na bardziej precyzyjne określenie genezy oraz analizę zjawisk i mechanizmów zachodzących w gospodarce (czy też jej komponentach) omawianej grupy krajów, ale umożliwia również odniesienie tej analizy do z a s a d organizacji danej przestrzeni społeczno-gospodarczej, uwzględniając tym samym zachodzące przemiany w zakresie podstawowych struktur społeczno-gospodarczych. Pozwala też w sposób nader przejrzysty uwidocznić specyfikę ewolucji struktur gospodarczych i społecznych tych krajów, historycznie odmienną od tej, jaka cechuje grupę krajów socjalistycznych i grupę rozwiniętych krajów kapitalistycznych⁵.

Patrząc na ewolucję rolnictwa krajów Maghrebu od strony jej społeczno-gospodarczego uwarunkowania, znajdujemy potwierdzenie większości cech właściwych gospodarce krajów Trzeciego Świata. Występuje tu niezwykle wyraźny brak spójności wewnętrznej, powodowany różnym stopniem rozwoju stosunków produkcji i sił wytwórczych, wiązaniem się części rolnictwa z zewnętrznymi organizmami dominacji gospodarczej, co z kolei stymuluje określony charakter rozwoju.

Niezależnie od skutków wynikających z faktu zewnętrznej dominacji, szczególnie w odniesieniu do powstania i rozwoju z jednej strony sektora rolnictwa eksportowego oraz towarowej gospodarki na rynek wewnętrzny, z drugiej zaś — sektora gospodarki tradycyjnej, właśnie w tym ostatnim mamy do czynienia z bardzo wyraźnym działaniem hamującym istniejących układów społecznych. Można nawet mówić o swoistej „dominacji wewnętrznej” ze strony struktur agrarnych, które nie tylko paraliżują rozwój rolnictwa w kierunku zwiększenia jego produktywności, ale również działają hamująco na rozwój całej gospodarki trzech krajów Maghrebu.

Uwagi powyższe wskazują, w jakim zakresie prezentowana praca nie pokrywa się z większością dotychczasowych opracowań geograficzno-rolniczych i stosowanej w nich typologii [91, 92]. Przyjmując za podsta-

⁵ Mówiąc o krajach Trzeciego Świata mamy stale na uwadze tylko te, które nie wchodzą w skład układu socjalistycznego. Spotykany często podział na kraje rozwinięte i zacofane nie jest z punktu widzenia metodologicznego właściwy, ponieważ pomija tak podstawowe zagadnienia jak charakter panujących stosunków produkcji i wiążący się z nim charakter społecznego podziału dochodu narodowego.

wę na przykład warunki klimatyczne i glebowe, czy też charakter upraw, obszar Maghrebu należy zaliczyć do typu rolnictwa śródziemnomorskiego. Tego rodzaju ujęcie nie wydaje się jednak w pełni odzwierciedlać sytuacji, gdyż pomija charakter i kierunki ewolucji rolnictwa w krajach śródziemnomorskich. Na charakterze rozwoju rolnictwa południowej Francji zaciążyły i nadal ciążą zupełnie inne czynniki aniżeli na rozwoju rolnictwa Libanu; podobnie jest w przypadku rolnictwa Algierii, Grecji czy Włoch.

W rozważaniach na temat ewolucji rolnictwa Maghrebu podstawowym punktem odniesienia będzie więc uznanie odmienności warunków rozwoju gospodarczego i społecznego krajów Trzeciego Świata. Poza ogólnymi prawidłowościami, właściwymi dla rozwoju tej grupy krajów, a które znajdują również potwierdzenie na omawianym obszarze, istnieje tu jeszcze cały szereg cech specyficznych, co uwidacznia analiza historyczna rozwoju rolnictwa. Bez wykazania bowiem, jaki charakter miała ewolucja gospodarki rolnej w przeszłości, trudno jest zrozumieć i wyjaśnić współczesne zjawiska zacofania.

W niniejszym opracowaniu analiza ta dokonana została dla trzech podstawowych okresów: pierwszy z nich obejmuje czasy do momentu podporządkowania omawianego obszaru kolonizacji francuskiej i hiszpańskiej, drugi dotyczy samego okresu kolonizacji, trzeci wreszcie — czasów najnowszych, kiedy kraje Maghrebu uzyskały polityczną niezależność. Dla okresu kolonizacji francuskiej problematyka rolna rozpatrywana jest oddzielnie dla układu gospodarki europejskiej i gospodarki ludności miejscowej. Przyjęta kolejność wynika z faktu, że powstanie a następnie rozwój rolnictwa europejskiego rzutowały w decydujący sposób na kierunki i charakter przekształceń zachodzących w zróżnicowaniu przestrzennym rolnictwa miejscowego i jego stosunkach społeczno-gospodarczych. Ujęcie chronologiczne pozwala przy tym uchwycić podstawowe cechy ewolucji rolnictwa, jak też każdorazowo uwidocznić zasady organizacji przestrzeni społeczno-gospodarczej. Ponadto tego rodzaju ujęcie umożliwia położenie akcentu teoretycznego na trzech tematach, a mianowicie: 1) na roli struktur społecznych w rozwoju gospodarki rolnej; 2) na wpływie obcych interesów gospodarczych w kształtowaniu wzrostu kierowanego z zewnątrz, co pociąga za sobą rozwój niepełny i pozbawiony równowagi (ponieważ nie posiada oparcia we własnych siłach danego obszaru i prowadzi do rozkładu endogenicznych układów gospodarczych); tego rodzaju rozwój stymuluje efekty destabilizacyjne; 3) na kierunkach rozwoju gospodarki rolnej krajów Maghrebu, przyjętych po uzyskaniu politycznej niezależności.

KIERUNKI EWOLUCJI ROLNICTWA MAGHREBU DO CZASÓW KOLONIZACJI FRANCUSKIEJ

ROLNICTWO MAGHREBU W OKRESIE FENICKIM

Działalność człowieka na obszarach Maghrebu datuje się od wielu tysięcy lat. Przypuszcza się, że najstarszą grupą ludności, która przynajmniej od czasów neolitu zamieszkiwała te tereny, byli przodkowie dzisiejszych Berberów oraz że we wczesnych okresach historycznych ludność zamieszkująca Maghreb kontaktowała się przede wszystkim z położonymi na południu, zamieszkałymi terenami dzisiejszej Sahary. Dopiero z końcem neolitu, wraz z postępującym osuszaniem się klimatu i wyludnianiem tego obszaru, nastąpiło odwrócenie dotychczasowych kontaktów. Działalność mieszkańców Maghrebu zaczyna wiązać się odtąd coraz silniej z basenem Morza Śródziemnego, jego historią i cywilizacją.

Mało dziś wiemy o ówczesnym charakterze społeczności berberyjskich, ich strukturze społecznej i gospodarczej. Przyjmuje się, że między III a II tysiącleciem przed naszą erą rozpoczęła się na tych terenach działalność rolnicza i hodowlana w miejsce dotychczasowego myślistwa i zbieractwa [126, s. 133—177]. Struktura społeczna natomiast oparta była na zasadach wspólnot plemiennych i rodowych. Wskazuje się też, że istnienie zabytków megalitycznych (np. Maracen koło Tipassa w Algierii), których realizacja wymagała mobilizacji znacznej ilości siły roboczej oraz odpowiedniej organizacji, świadczyć może o istnieniu sprawnej władzy. Brak jest jednak zgodności, czy prace te podejmowane były w okresie istnienia starożytnych królestw berberyjskich, czy też właśnie powstanie ich spowodowało zanik wykształconych jeszcze wcześniej organizmów państwowych, których system społeczny i gospodarczy umożliwiał realizację tego rodzaju przedsięwzięć. Nie jest również wykluczone, że przybycie na te tereny Fenicjan i wprowadzenie na obszarach im podległych określonego typu gospodarki, zahamowało rozwój, a następnie przyczyniło się do rozkładu tych państwowości i w konsekwencji zaważyło na charakterze dalszej ewolucji gospodarczej Maghrebu, w tym także tamtejszego rolnictwa.

Kolonizacja fenicka rozpoczęła się pod koniec II tysiąclecia przed naszą erą. Początkowo zakładano wzdłuż wybrzeży jedynie faktorie handlowe, których wpływ na modyfikację struktur społeczno-gospodarczych ludności zamieszkującej wewnątrz z natury był ograniczony. Podporządkowanie rozleglejszych obszarów byłoby w ówczesnych warunkach trudne do zrealizowania. Przeszkodę stanowiła niewielka liczba przybyszów, sam charakter kolonizacji w jej wczesnym okresie, wreszcie opór stawiany przez ludność miejscową. Pomimo wzrostu znaczenia poszczególnych faktorii, które następnie dały początek miastom fenickim oraz rozszerzania się ich strefy wpływu, ekspansja ta nie doprowadziła do podporządkowania Fenicjanom całego obszaru Maghrebu. To „niepełne opanowanie” miało istotny wpływ

na dalszy rozwój gospodarczy omawianych terenów. Wskazać jednak należy, że rozwijające się miasta zaczęły tracić swój dotychczasowy charakter „wyspowy”, stając się ważnym czynnikiem organizującym już nie tylko w stosunku do swego bezpośredniego zaplecza, ale i terenów bardziej rozległych. Najlepszym tego przykładem mogą być północne i centralne obszary dzisiejszej Tunezji oraz wschodnie obszary Algerii.

Na omawianych terenach dominujący wpływ uzyskała Kartagina, jedna z najstarszych kolonii fenickich, założona w 814 r. p. n. e. w pobliżu ujścia rzeki Medżerdy. Już w VI w. p. n. e. zdołała ona podporządkować sobie inne kolonie fenickie w zachodniej części basenu śródziemnomorskiego, stając się następnie największym ośrodkiem handlu tranzytowego na obszarze Morza Śródziemnego [39, s. 42]. Korzystając ze swego centralnego położenia Kartagina pośredniczyła w wymianie dóbr między wschodnią i zachodnią częścią ówczesnego „świata”. Szczególnie zyskowny był handel srebrem pochodzącym z Hiszpanii. Jednocześnie poświęcano wiele uwagi rolnictwu nie tylko dla zaspokojenia własnych potrzeb alimentacyjnych, lecz dla uzyskania produktów rolnych na eksport. Niedostatek własnej produkcji występował bowiem zarówno w ówczesnej Hiszpanii, jak i na obszarach Lewantu oraz Grecji.

Wpływ Fenicjan na rozwój rolnictwa był znaczny [55, s. 115—118]. Wprowadzili oni na te tereny drzewo oliwne i winorośl, a za ich pośrednictwem ludność miejscowa nauczyła się posługiwać narzędziami żelaznymi (do tego czasu panowała tu epoka brązu).

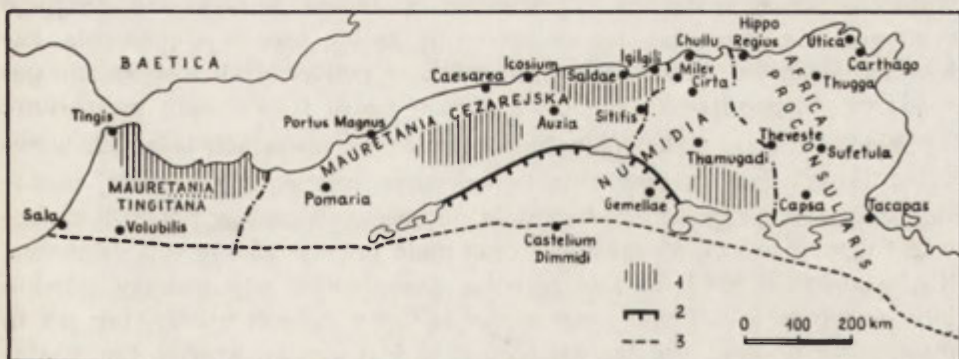
W bezpośredniej bliskości miast, a następnie na terenach objętych ich wpływem, następował rozwój gospodarki rolnej. Na ziemiach zabranych ludności miejscowej Kartagińczycy organizowali wielkie gospodarstwa o kierunku zbożowym i hodowlanym, zakładali plantacje upraw trwałych (oliwki, winorośl), wprowadzili nawadnianie. Uzyskano szereg osiągnięć agrotechnicznych, szczególnie w dostosowaniu upraw do warunków klimatu miejscowego. Siłę roboczą stanowili w większości niewolnicy zdobywani podczas walk z ludnością berberyjską. Na innych obszarach uzależnionych ludność zobowiązana była do płacenia wysokich podatków w zbożu, sięgających 30—50% zbiorów. Spowodowało to istotną zmianę w samowystarczalnym dotychczas charakterze gospodarki berberyjskiej, na skutek konieczności podejmowania takiej działalności rolniczej, która by umożliwiała uzyskanie nadwyżek dla celów podatkowych. Ponieważ odebrano tej ludności ziemie najbardziej urodzajne, nie istniały w zasadzie warunki dla wystąpienia procesów akumulacji; pozostała po zapłaceniu podatków część produkcji wystarczała zaledwie dla zaspokojenia niezbędnych potrzeb. Przejmowanie wytworzonej nadwyżki przez obcy autochtonicznym społecznościom ośrodek, ograniczało też rozwój rynku wewnętrznego. Konsekwencją tego było z kolei pogłębianie się zależności miast od działalności handlowej, stymulowanej potrzebami zewnętrznymi a nie potrzebami ludności zamieszkującej obszary Maghrebu.

Wydaje się, że działalność gospodarza Kartagińczyków na terenach objętych ich wpływem prowadziła do wytworzenia się w rolnictwie wyraźnego podziału pracy w oparciu o wykorzystanie dwóch podstawowych i różniących się między sobą stref bioklimatycznych Maghrebu, a mianowicie strefy wilgotnych nizin nadbrzeżnych i górskiego Tellu na północy z jednej strony, a z drugiej — suchych stepów i półpustyń na południu. W pierwszej z tych stref warunki naturalne środowiska bardziej sprzyjały rolnictwu osiadłemu i tu głównie (szczególnie w ich części wschodniej) miała miejsce działalność kartagińska, w drugiej zaś utrzymywaniu się pasterstwa koczowniczego. Inny, niemniej ważny podział, który również w tych czasach zaczął się ujawniać, to wyraźny na niektórych obszarach podział na rolnictwo będące funkcją potrzeb ludności miejscowej oraz rolnictwo będące funkcją zapotrzebowania zewnętrznego.

Przedstawiony dualizm w zasadach organizacji przestrzeni społeczno-gospodarczej oraz w samej strukturze gospodarki posiada więc na obszarach Maghrebu długi rodowód. Należy przy tym wyraźnie wskazać, że został on spowodowany obcą dominacją, z tym jednak, iż jej ośrodek znajdował się w czasach fenickich na omawianym obszarze. W tych warunkach rozwój gospodarczy nabrał cech jednostronnych, niespójnych, a tym samym był podatny na zmiany i nietrwały. Cechy te uległy dalszemu pogłębieniu w okresie panowania rzymskiego.

ROLNICTWO MAGHREBU W OKRESIE RZYMSKIM I BIZANTYJSKIM

Po zniszczeniu Kartaginy w 146 r. p. n. e. Rzymianie panowali na obszarze Maghrebu aż do czasu najazdu Wandalów w pierwszej połowie V w. n. e. Tereny te w okresie 534—697 wchodziły w skład Bizancjum, aby wreszcie przejść we władanie Arabów, a następnie częściowo Turków (tereny dzisiejszej Tunezji i Algierii).

Ryc. 2. Maghreb pod panowaniem Rzymian pod koniec II w. n. e.

1 — obszary górskie nie opanowane przez Rzymian,

2 — limes (linie umocnień), 3 — zasięg panowania rzymskiego

Maghreb under Roman domination at the end of the second century

1 — mountain areas not dominated by Romanes, 2 — limes (fortification lines), 3 — the range of Roman domination

Podobnie jak Kartagińczycy, również i Rzymianie nie zdołali w pełni opanować terenów Maghrebu. Prześledzenie granicy imperium — 'limes' — w jej najdalszym zasięgu z II w. n. e. na tle warunków naturalnych środowiska, w szczególności zaś na tle rozmieszczenia opadów wskazuje, że obejmowała ona obszary, na których roczna suma opadów wynosiła prawie zawsze więcej niż 300 mm. W zasadzie opady takie umożliwiają jeszcze prowadzenie gospodarki rolnej bez nawadniania. Granic tych strzegły gęste posterunki wojskowe przed najezdami plemion koczowniczych z południa. W tych czasach koczownicy stali się bardziej ruchliwi dzięki coraz szerszemu stosowaniu wielbłądów do swych przemieszczeń [55, s. 120]. Tereny pozostające poza zasięgiem władzy rzymskiej nie podlegały, przynajmniej bezpośrednio, tym wszystkim przekształceniom, jakie zachodziły w rzymskich prowincjach afrykańskich, chociaż nie wydaje się, aby granice stanowiły tu zasadniczą przeszkodę dla kontaktów z obszarami położonymi na południe od nich. Przybysze „z zewnątrz” powinni byli jedynie przestrzegać praw obowiązujących na rzymskim terytorium. Wskazać należy, że wśród części współczesnych badaczy przeważa opinia, iż zasięg wpływów Rzymu na obszarach Maghrebu był znacznie rozleglejszy, aniżeli dotychczas zakładano [55, s. 120]. Niektóre z miast granicznych były żywymi punktami handlowymi, gdzie w zamian za produkty otrzymywane od koczowników (bydło, skóry, proste tkaniny), dostarczano im luksusowych artykułów konsumpcyjnych — cennych tkanin, narzędzi, broni itp. [48]. Niektóre obszary leżące poza 'limes' Rzymianie kontrolowali też w sposób pośredni, poprzez sprawowanie nadzoru nad szlakami karawanowymi, szlakami przepędu stad i głównymi wodopojami [48; 52, s. 103]. Sprzyjało to niewątpliwie wytwarzaniu się zróżnicowanych i względnie komplementarnych stosunków między tymi dwoma typami gospodarki [83, s. 49]. Sprawa ta wymaga uwypuklenia, ponieważ często stosunki między życiem osiadłym i koczowniczym przedstawia się jako wyłącznie antagonistyczne. Tymczasem przewaga jednego lub drugiego typu gospodarczego, jak też przestrzenny zasięg jego występowania, zależą każdorazowo od aktualnych stosunków politycznych i społeczno-gospodarczych, panujących w danym okresie czasu i na danym terytorium.

Władza Rzymu była „niepełna” również na obszarach leżących wewnątrz 'limes'. Jak się często na to wskazuje, mieszkańcy bardziej niedostępnych terenów górskich, bez mała do obecnych czasów potrafili zachować i utrzymać swą niezależność oraz mało przekształcony typ rolnictwa. Niedostatecznie zbadane jest również zagadnienie, czy obszary górskie były wówczas zaludnione i zagospodarowane w sposób trwały, tak jak to ma miejsce obecnie, czy też zasiedlenie to jest sprawą wtórną, tzn. nastąpiło wskutek spychania ludności miejscowej z terenów nizinnych, obejmowanych przez Rzymian pod gospodarkę rolną i hodowlaną. Obszary rów-

ninne na północy oraz łatwiej dostępne obszary pogórzy zostały natomiast całkowicie poddane władzy rzymskiej. Zwraca się też uwagę, że na niektórych terenach stopień zurbanizowania został w czasach rzymskich tak daleko posunięty, iż trudno jest rozróżnić osadnictwo wiejskie od miejskiego [67].

Niepełne opanowanie terytorium pod względem administracyjnym wpływało niewątpliwie na zakres ewolucji struktur społecznych miejscowej ludności. Opóźnieniu ulegał rozkład zwartych dotąd struktur wspólnotowo-plemiennych. Niecałkowite opanowanie terytorium tak długo nie stwarzało jakiejś zasadniczej przeszkody lub zagrożenia dla rozwoju gospodarki rolnej na nizinach i bardziej dostępnych obszarach górskich, jak długo istniała sprawna władza administracyjna i wojskowa. Utrzymujący się stan bezpieczeństwa pozwalał na rozszerzanie zasięgu życia osiadłego oraz obszarów coraz bardziej intensywnie uprawianych. Z chwilą braku tego warunku, istnienie przestrzennej nieciągłości powodowało szybkie ujawnianie się napięć i sprzeczności pomiędzy terytorialnie zróżnicowanymi i organizacyjnie odmiennymi układami stosunków społeczno-gospodarczych.

Zagadnienie rozwoju gospodarki rolnej Maghrebu w okresie ponad pięćsetletniego panowania Rzymian, rozwoju zresztą wielopłaszczyznowego, wiąże się jednak z bardziej ogólnymi prawidłowościami, jakie w tych czasach cechowały ewolucję ekonomiczną omawianego obszaru. Przebiegała ona w wielu wypadkach odmiennie aniżeli w czasach kartagińskich. Panowanie rzymskie miało również wszelkie cechy kolonialne z tym, że ośrodek decyzji politycznej i gospodarczej znajdował się poza terenami Maghrebu — w Rzymie. Główny nacisk położono na produkcję rolną — zboża a następnie oliwy. Maghreb stał się jednym ze spichlerzy imperium. Z Rzymu natomiast sprowadzano większość potrzebnych artykułów przetworzonych, co w konsekwencji przyczyniło się do upadku miejscowego rzemiosła [39, s. 45]. W związku z powyższym wytworzyły się inne od dotychczasowych kierunki powiązań handlowych, które następnie uległy wzmocnieniu wskutek przypadających na ten okres początków wielkiego handlu transsaharyjskiego. Stał się on możliwy dzięki wspomnianemu już wprowadzeniu wielbłądów jako środka transportu. Handel ten zapewniał dopływ do Rzymu głównie złota oraz czarnych niewolników, których częściowo wykorzystywano również w miejscowym rolnictwie [32, s. 50].

Rozwój działalności handlowej w połączeniu z intensyfikacją części rolnictwa sprzyjał niewątpliwie rozwojowi miast na tym terenie. Większość z nich jednak, zarówno dawnych jak i nowo zakładanych spełniała przede wszystkim funkcje wojskowych strażnic i ośrodków administracji lokalnej. Celowi temu służyła także rozbudowa sieci drogowej. Miasta nie stały się natomiast większymi ośrodkami produkcji rzemieślniczej, jak to miało miejsce w czasach fenickich. Nie ulegał też rozszerzeniu rynek wewnętrzny. Ludność napływająca z zewnątrz, z innych części imperium,

była stosunkowo nieliczna [9, s. 14; 55] i tworzyła przede wszystkim kadry administracji, wojska oraz wielkich właścicieli ziemskich. Ich potrzeby zaspokajano głównie artykułami importowanymi, co wzmacniało jedynie miejscowe warstwy kupieckie.

Ewolucja gospodarki Maghrebu była więc w omawianym okresie dość jednostronna, posiadała liczne cechy „satelitaryzmu” ekonomicznego, ze wszystkimi jego konsekwencjami. Dlatego też z chwilą osłabienia ośrodka decyzji politycznej i gospodarczej dotychczasowa organizacja uległa szybkiemu załamaniu. Gospodarka o charakterze zależnym wchodziła w stan kryzysu.

Powyższe uwagi pozwalają lepiej przedstawić charakter rozwoju rolnictwa Maghrebu. Nie podlega dyskusji niewątpliwe rozszerzenie obszarów uprawnych, szczególnie we wschodnich rejonach. Wzrosła wydajność dzięki dostosowaniu zasad agrotechniki do miejscowych warunków klimatycznych. Rozszerzono obszary zajęte pod uprawy trwałe — plantacje drzew oliwnych, figowych, migdałowych, winorośli. Rozbudowa sieci nawadniającej pozwoliła objąć uprawą tereny leżące w strefie suchych stepów. Jak świadczą o tym zdjęcia lotnicze, badania z zakresu archeologii rolniczej, wreszcie przekazy historyczne, na wielu obszarach objętych dziś ekstenywną hodowlą koczowniczą (np. centralna Tunezja) istniała stosunkowo gęsta sieć osadnicza, wielkoprzestrzenna gospodarka rolna na polach o regularnych zarysach (*centuratio*) oraz liczne plantacje drzew owocowych [144]. Wyliczenie to byłoby jednak niepełne, jeśli nie uwzględniono by panujących w tym czasie stosunków społecznych na wsi i zmian, jakie w nich zachodziły.

Jak wspomniano, Rzymianie dążyli przede wszystkim do zapewnienia sobie stałych dostaw produktów rolnych. Odbывało się to drogą tworzenia wielkich posiadłości ziemskich (*fundi*), w których siłę roboczą stanowili zarówno niewolnicy (pochodzenia miejscowego oraz sprowadzani) jak i robotnicy najemni. Część ludności miejscowej również podejmowała działalność rolniczą w nowych dla niej warunkach, jednakże w stosunkowo ograniczonym zakresie. Wpływał na to hamująco system fiskalny, jak również fakt, że w wyniku rozwoju wielkiej własności rzymskiej ludność miejscowa spychana była na tereny mniej urodzajne. Sprzyjało to rozwojowi półkoczownictwa, jak też rozwojowi grupy proletariatu rolnego, szukającego pracy w latyfundiach.

W omawianym okresie brak było w zasadzie warunków dla rozwoju średniej własności chłopskiej. Pod koniec panowania rzymskiego, kiedy na niektórych terenach właściciele wielkich gospodarstw zaczęli zastępować uprawę roli bardziej opłacalną i mniej pracochłonną hodowlą, sytuacja ludności na wsi uległa dalszemu pogorszeniu. Postępująca proletaryzacja doprowadzała do buntów, w których udział brali wywłaszczeni i zrujnowani chłopci berberyjscy, zbiegli niewolnicy i pozbawieni pracy robotnicy najemni [12, s. 37]. Zwrócenie uwagi na te procesy pozwala krytycz-

nie ustosunkować się do charakteru samego rolnictwa Maghrebu w czasach rzymskich, jak też do jego roli w rozwoju tego obszaru.

Stuletni okres panowania Wandalów wprowadził pewne zmiany w sytuacji gospodarczej Maghrebu. Przede wszystkim ośrodek dyspozycji politycznej znalazł się na obszarach dzisiejszej Tunezji. Ważnym faktem było też zahamowanie masowego wywozu artykułów żywnościowych — zboża i oliwy — dzięki czemu poprawiła się sytuacja materialna ludności miejscowej. Rozwinęła się na szerszą skalę działalność rzemieślnicza [39, s. 45], w wyniku zahamowania importu szeregu artykułów z Rzymu.

Podporządkowanie Maghrebu imperium bizantyjskiemu w połowie VI w. doprowadziło do odbudowy struktury gospodarczej o charakterze „satelitarnym”. Obszary te stały się ponownie eksporterem artykułów żywnościowych w zamian za produkty gotowe, służące konsumpcji luksusowej warstw posiadających, pochodzących z Bizancjum. Warto przy tym wskazać, że w omawianym okresie przywrócono kierunki handlu, jakie miały miejsce w okresie kartagińskim. Utrzymały się one następnie przez większą część panowania arabskiego.

Kolonialny charakter zależności Maghrebu w czasach antycznych nie stwarzał warunków dla powstania procesów akumulacji, przyczyniał się natomiast do poważnego odpływu zasobów, szczególnie z rolnictwa. Następowало pogarszanie się przede wszystkim sytuacji materialnej ludności wiejskiej, zobowiązanej ponadto do płacenia nadmiernie wysokich podatków. Wynikiem tego były częste bunty, które również w okresie bizantyjskim wstrząsały terenami Maghrebu. Koloniści bizantyjscy w obawie przed nimi opuszczali swe gospodarstwa. Ziemia przechodziła powoli w ręce miejscowej ludności berberyjskiej. Tak więc upadek dotychczasowego układu społecznego i gospodarczego rozpoczął się dość wcześnie, a podbój arabski zadał mu cios ostateczny.

ROLNICTWO MAGHREBU W OKRESIE ARABSKIM I TURECKIM

Podbój terytorium Maghrebu przez Arabów dokonany został pod koniec VII w. Obszar ten opanowano nie tylko pod względem wojskowo-politycznym, ale przede wszystkim pod względem kulturowym. Islamizacja miejscowych społeczności berberyjskich miała charakter powszechny. Nowa religia z właściwymi jej normami postępowania oraz organizacja społeczno-polityczna, prawna i gospodarcza, głęboko przeniknęły omawiane obszary. Wśród zislamizowanej ludności berberyjskiej nie zaniknęły jednak całkowicie tradycyjne normy i postawy. Charakter tych norm, a przede wszystkim struktura społeczno-gospodarcza oparta na zasadach wspólnoty plemiennie-rodowej, ułatwiały adaptację nowych, lecz w wielu wypadkach podobnych warunków przyniesionych z zewnątrz [35, 140].

Utrzymanie się, a następnie rozszerzenie wspólnoty plemiennie-rodowej jako podstawowej jednostki organizacyjnej w odniesieniu nie tylko do struktury społecznej ale i gospodarczej na wsi oraz przestrzennej organi-

zacji terytorium stanowi, jak się wydaje, podstawowy element zrozumienia charakteru i kierunku ewolucji gospodarki omawianego obszaru. Stąd też konieczna jest przynajmniej ogólna analiza charakteru stosunków produkcji w okresie arabskim, pozwalająca prześledzić główne kierunki ewolucji społecznej oraz jej konsekwencje w płaszczyźnie gospodarczej. Analiza taka pozwoli też, chociaż w przybliżeniu, określić odmienność dróg rozwoju terenów Maghrebu oraz wskazać na złożoność przyczyn ich gospodarczego upadku. Pozwoli wreszcie w jakiejś mierze zrozumieć przyczyny aktualnego zapóźnienia gospodarczego.

Coraz liczniejsze studia nad krajami Trzeciego Świata oraz przemianami, jakie zachodziły i zachodzą w gospodarce społeczeństw przedkapitalistycznych, ujawniają wielkie zróżnicowanie w rozwoju społecznym, jak też w wiążących się z nim systemach produkcji, dystrybucji i własności. W wyróżnionym przez K. M a r k s a „azjatyckim sposobie produkcji”, obok wielu przekształceń społecznych, będących historycznym następstwem ewolucji formacji wspólnoty pierwotnej [119], główną cechą stosunków społecznych i gospodarczych jest powszechne występowanie wspólnoty plemiennej lub wiejskiej jako podstawowej jednostki produkcji. Wspólnota taka ma charakter autarkiczny lub prawie autarkiczny. Środki produkcji są wspólną własnością członków wspólnoty. Tego rodzaju jednostka produkcyjna, w której występują wszelkie warunki nie tylko dla reprodukcji ale i wytwarzania nadwyżki ekonomicznej, jest szczególnie odporna na wpływy z zewnątrz oraz procesy dezintegracyjne [72, 176]. Zapewnia to w znacznym stopniu niezmiennność społeczeństw objętych takim układem, pomimo nawet częstych zmian przynależności państwowej. Stosując terminologię A q b a l A h m e d a , istnieje tu stały kontrast między niestabilną „superstrukturą” a niezwykle trwałą „infrastrukturą” [5].

Rozdział wytworzonej nadwyżki ekonomicznej, w tym też jej przejmowanie zarówno na potrzeby państwa, jak i wyzyskujących uprzywilejowanych grup, dokonywał się za pośrednictwem wspólnot [165]. Zyski uprzywilejowanych grup uzyskiwane były tymczasem bez posiadania z ich strony prywatnej własności środków produkcji [173, s. 90]. Brak tej własności ma również tłumaczyć niezmiennność społeczeństw, ponieważ złagodzeniu ulegały sprzeczności wewnętrzne. Opóźniało to ogólny proces ewolucji, przyczyniając się w konsekwencji do nadania jej odmiennego charakteru aniżeli ten, który doprowadził do przemian społecznych i gospodarczych w rozwiniętych dziś krajach Europy [73, 97].

Badania zmian w gospodarce społeczeństw przedkapitalistycznych objętej wspólnym pojęciem „azjatyckiego sposobu produkcji” ujawniają złożoność tego systemu. Okazało się, że dotychczasowe studia dotyczyły w zasadzie obszarów, na których podejmowano wielkie prace związane z prowadzeniem nawadnianej gospodarki rolnej lub też z innymi wielkimi pracami wymagającymi znacznej ilości siły roboczej. Powszechnie obowiązują

zywał swego rodzaju system pańszczyzny, a prace inicjowała i nadzorowała scentralizowana oraz despotyczna biurokracja, na czele której stał władca, będący w tym wypadku uosobieniem nadrzędnych interesów wspólnoty [101, s. 39]. Grupy przejmujące wytwarzaną nadwyżkę ekonomiczną stanowiły kastę (często obcego pochodzenia) nie mającą w zasadzie kontaktu z podstawową masą ludności miejscowej. Władza ich oparta była z jednej strony na podłożu religijnym, co uzasadniało tę władzę, z drugiej zaś na posiadanej armii, złożonej z niewolników. Ten typ organizacji społecznej występował np. w Egipcie, na niektórych obszarach Indii, Chin a nawet w południowej Hiszpanii w okresie panowania tam Arabów. Cechował go określony typ stosunków produkcji i sił wytwórczych.

Historyczny proces ewolucji społecznej i gospodarczej obszarów Maghrebu nie mieści się jednak w przedstawionym systemie. Odmienność ta polega na niepodejmowaniu wielkich prac, na istnieniu silnej struktury wspólnot plemiennych, będącej elementem nadrzędnym w stosunku do własnych jednostek czy grup społecznych sprawujących władzę. Uniemożliwiała to trwałe podporządkowanie tym grupom ogółu ludności. Wreszcie bogactwo uprzywilejowanych grup pochodziło w głównej mierze z zysków handlowych, a nie z nadwyżek przejmowanych od wspólnot. Przedstawiony typ układu stosunków nie ogranicza się tylko do obszarów Maghrebu. Podobne lub zbliżone zasady organizacji społecznej i gospodarczej występowały również na niektórych obszarach Afryki na południe od Sahary, w szczególności zaś na terenach średniowiecznych państwowości zachodniego Sudanu [112], jak też państwowości tworzonych przez Mongołów i tureckich Seldżuków.

Powyższe uwagi pozwalają uwypuklić podstawowe cechy właściwe stosunkom społecznym i gospodarczym Maghrebu, jak też dokonać próby odpowiedzi na pytanie — jakie przyczyny spowodowały załamanie się kwitnącej kultury i gospodarki arabskiej. Wiadomo przecież, że do połowy XI w. wschodnie zwłaszcza tereny Maghrebu cechowała wysoko rozwinięta gospodarka zarówno na wsi jak i w mieście. Wraz z pierwszą falą podboju przybyli tu licznie Syryjczycy i Jemeńczycy, którzy posiadali długą tradycję i umiejętności uprawy ziemi [39, s. 47]. Przybysze ci przejęli część ziem należących uprzednio do Bizantyjczyków i nie tylko utrzymali dotychczasowy poziom rolnictwa, lecz jeszcze bardziej je rozwinęli. Podobna działalność cechowała również część miejscowej ludności berberyjskiej. Warto wskazać, że normy postępowania właściwe Islamowi nadały pewien specyficzny charakter gospodarce rolnej: wyeliminowana została np. hodowla trzody chlewnej oraz ograniczono uprawę winorośli, która w okresach poprzednich miała duże znaczenie. Utwierdzony został system władania ziemią, którego liczne pozostałości przetrwały po dzień dzisiejszy (mowa o nim będzie w dalszych częściach pracy). Wprowadzono szereg nowych upraw, między innymi trzcinę cukrową, bawełnę, ryż, brzoškwinię, pomarańcze, indygo itp., które na trwałe zadomowiły się na tere-

nach Maghrebu. Większość z nich wymagała nawadniania. Na obszarach dawnej Afryki Prokonsulskiej i Numidii, zwanych przez Arabów Ifrikiją, nie tylko korzystano z istniejących i odbudowanych urządzeń nawadniających z czasów rzymskich, ale je znacznie rozszerzono. Jak wielkie znaczenie przywiązywano do gospodarki nawadnianej świadczyć może fakt, że np. za czasów dynastii Aghlabidów (IX—X w.) obowiązywała w ich państwie „polityka wody”, za którą odpowiedzialny był specjalnie w tym celu powołany urząd [1, 164.] Na obszarach nawadnianych, poza licznymi plantacjami i uprawą zbóż, prowadzone były uprawy paszowe, związane z intensywną hodowlą bydła, owiec i koni. Podobny rozwój rolnictwa nie obejmował jednak całego obszaru Maghrebu. Na większości terenów dzisiejszej Algierii i Maroka intensywna gospodarka rolna nie miała tego zasięgu co w Ifrikiji, i w zasadzie ograniczała się do bardziej lub mniej rozległych stref podmiejskich [17, s. 35; 171]. Na pozostałych terenach występowała gospodarka naturalna z przewagą pasterstwa koczowniczego.

Teza uzasadniająca upadek gospodarki Maghrebu najazdami koczowników jest szeroko rozpowszechniona w literaturze historycznej [71, 85], skąd przeniknęła również do licznych opracowań geograficznych. Przykładem tego rodzaju poglądów może być konkluzja J. Despoisa, że „...los Maghrebu, jego dobrobyt i upadki związane są przede wszystkim z aktywną lub pasywną rolą odgrywaną przez koczowników” [55, s. 132]. Poglądy takie zdają się na pierwszy rzut oka znajdować potwierdzenie w konkretnych faktach odnoszących się szczególnie do wschodnich obszarów Maghrebu, gdzie w wyniku osłabienia władzy centralnej plemiona koczownicze przybyłe od strony Libii (chodzi tu głównie o najazd plemion grupy Beni Hillal w połowie XI w.), przeniknęły na zagospodarowane tereny Ifrikiji, powodując jej zniszczenie.

Nie sposób oczywiście kwestionować samego faktu tego najazdu i jego skutków dla gospodarki obszaru. Można jedynie wskazać, że najazdy takie, na mniejszą lub większą skalę miały miejsce na tych terenach również w innych okresach. Natomiast konieczne jest wprowadzenie wyraźnego rozróżnienia właśnie między bezpośrednimi skutkami tych najazdów a bardziej ogólnymi przyczynami, których konsekwencją było osłabienie władzy państwowej i upadek gospodarczy omawianego obszaru. Tego rodzaju rozróżnienie posiada niewątpliwie znaczenie również dla geograficznej analizy organizacji przestrzeni społeczno-gospodarczej w okresie poprzedzającym kolonizację francuską.

Historię polityczną Maghrebu w okresie arabskim cechuje duża zmienność. Powstają i upadają liczne państwowości, których granice są w dodatku często trudne do wyznaczenia. Mniej więcej do XI w. ośrodkiem politycznym i gospodarczym stały się tereny dzisiejszej Tunezji oraz wschodniej Algierii, następnie ośrodek ten uległ przesunięciu na zachód, na tereny dzisiejszej zachodniej Algierii, a następnie Maroka. Na początku panowania arabskiego rozwój gospodarczy obszarów zachodnich był po-

wolny i dopiero od końca XIII w. wraz z wypieraniem Arabów z Hiszpanii, następuje względny rozkwit Maroka z tym, że rozwój ten dotyczył przede wszystkim miast [17, s. 35]. Mówiąc o państwach Maghrebu w okresie arabskim należy się jednak zastrzec, że miały one na ogół niewiele wspólnego z tym, co dziś rozumie się pod tym pojęciem. Były to właściwie „ośrodki grawitacji politycznej i handlowej”, sprawujące kontrolę nad mniejszą lub większą liczbą plemion, posiadających przy tym bardzo znaczny stopień autonomii. Centralnym punktem takiego państwa było zawsze wielkie miasto handlowe [101, s. 29]. W tych warunkach trudno jest nawet mówić o jakimś ogólnym rozwoju gospodarczym całego Maghrebu, ponieważ nie miał on charakteru ciągłego zarówno w czasie jak i w przestrzeni i odnosił się do krótszych lub dłuższych okresów rozkwitu poszczególnych państwowości.

Przyczyn nieciągłego charakteru rozwoju gospodarczego szukać należy głównie w czynnikach wewnętrznych, w strukturze społeczno-gospodarczej obszarów Maghrebu. Podstawowym czynnikiem była wspomniana już organizacja trybalna miejscowych społeczności. Wódz plemienia dochodzącego do władzy i rozciągający ją na inne słabsze plemiona, zmuszony był jednocześnie przekształcić swój dotychczasowy autorytet szefa plemienia w autorytet władcy absolutnego. W wyniku tego on sam jak też otaczająca go arystokracja plemienna zaczęli stopniowo wyobcowywać się z dotychczasowych względnie egalitarnych stosunków, tracąc oparcie we własnym plemienu, które w końcu mogło się im nawet przeciwstawić. W nowej sytuacji interesy plemienia stawały się sprzeczne z interesami uprzywilejowanej grupy, która doszła do władzy [101, s. 155]. Nie ułatwiało to państwom Maghrebu osiągnięcia trwałości i stabilizacji i w takim też sensie można mówić o negatywnym wpływie trybalizmu na rozwój tego obszaru [166].

Istotne znaczenie posiadał również sam charakter struktury gospodarczej. Większość ludności berberyjskiej żyła na wsi w warunkach na pół autarkicznej gospodarki naturalnej i często już zdegradowanej pod wpływem procesów kolonizacji z okresów poprzednich. Również część Arabów kontynuowała tradycyjną działalność pasterską, podobną w swych formach organizacji społecznej i gospodarczej do działalności ludności berberyjskiej. Jedynie nieliczna część ludności, skupiona głównie we wschodniej części obszaru, objęta została ramami rolnictwa nowoczesnego.

Podstawa gospodarki państw Maghrebu w przeważającej mierze opierała się nie na produkcji miejscowego rolnictwa czy rzemiosła, lecz przede wszystkim na operacjach handlowych [32, 39, 109]. W pewnym okresie swej historii omawiane obszary były ważnym ogniwem w rozległej sieci handlowej świata muzułmańskiego i w jego stosunkach z innymi obszarami: Afryką, Azją i Europą. W operacjach tych produkty rolne odgrywały wprawdzie pewną rolę, jednakże główna działalność dotyczyła tu pośrednictwa w handlu złotem i niewolnikami z Afryki Czarnej oraz tka-

ninami i artykułami luksusowymi pochodzącymi z Dalekiego Wschodu. Ośrodkami tego handlu były przede wszystkim miasta. Stosując współczesną terminologię, można nawet w jakimś sensie mówić o dominującym wpływie „sektora miejskiego” na całość gospodarki tego obszaru [51, s. 36 — 39]. Aktywna działalność handlowa nie pociągała jednak za sobą głębszych zmian w istniejącym charakterze sił wytwórczych. Sprowadzała się ona bowiem do pośrednictwa w wymianie dóbr wytwarzanych na innych terenach. Pewne znaczenie miała miejscowa wytwórczość rzemieślnicza, ale skupiała się ona wyłącznie w wielkich miastach (mamy tu na uwadze wytwory przeznaczone dla celów szerszej wymiany a nie na zaspokajanie potrzeb mniej lub bardziej autarkicznych wspólnot, które we własnym zakresie zapewniały sobie produkcję niezbędnych artykułów), a następnie nastawiona była na potrzeby dość wąskiej grupy posiadaczy, przez co włączała się w obieg rynkowy towarów o ograniczonym zasięgu. Działalność ta dotyczyła w zasadzie samych miast i niewielkiej grupy oligarchii plemiennej, wielkich kupców i urzędników. Powodzenie handlu i dziedzin z nim bezpośrednio związanych zależało od sprawnej władzy państwowej, zdolnej do zapewnienia spokoju. W przeciwnym wypadku następowała ucieczka kapitałów, tym bardziej, że na ogół istniała ograniczona możliwość inwestowania ich w środki produkcji, w tym wypadku głównie w ziemię. Prawo koraniczne ograniczało indywidualną własność ziemi, w wyniku czego ludność miast w bardzo niewielkim stopniu mogła ją nabywać. Posiadane środki były tezauryzowane, albo wydatkowane na cele konsumpcji luksusowej, cele związane z utrzymaniem prestiżu itp. Sytuacja taka nie stymulowała więc bardziej istotnych przekształceń strukturalnych w społeczności „sektora pozamiejskiego”, gdzie organizacja na zasadach wspólnoty plemiennej jako podstawowej jednostki produkcji nie ulegała podważeniu. Istniała wprawdzie kwestia konieczności płacenia podatku na rzecz władcy (odpływ części wytworzonej nadwyżki), ale był on płacony przez całą wspólnotę, a nie przez poszczególnych jej członków. Podatek ściągano zresztą jedynie z tych obszarów, nad którymi władza państwowa potrafiła zapewnić sobie kontrolę. Forma jego egzekucji (o czym mowa niżej) nie sprzyjała rozwojowi rolnictwa.

Kryzys gospodarczy we wschodniej części obszarów Maghrebu, którego przypieczeniem był wspomniany najazd koczowników, rozpoczął się już w X w. Spowodowany został zaburzeniami w dotychczasowej sieci handlowej imperium arabskiego. Z jednej strony Turcy zapanowali nad częścią handlu z Dalekiego Wschodu, z drugiej zaś — Fatymidzi a następnie Almorawidzi (XI w.) przechwycili kontrolę nad handlem złotem z Afryki Czarnej. Niektórzy autorzy przyznają zresztą handlowi złotem rolę swoistego „motoru” w rozwoju gospodarczym poszczególnych państw Maghrebu [109]. Niezależnie od słuszności tej opinii pozostaje faktem, że w VII—VIII w. dotychczasowy szlak handlowy biegnący

z Sudanu przez Nubię na Bliski Wschód stał się niebezpieczny z uwagi na walki prowadzone na tych terenach i uległ odwróceniu w kierunku północnym — przechodząc właśnie przez obszary Maghrebu. Niektórzy autorzy przyjmują nawet, że wzrost i upadek państwowości w Afryce Północnej w pewnym stopniu wiąże się z każdorazowym uchwyceniem dróg handlu złotem, głównie zaś z opanowaniem oazy Sijilmassa, położonej na południowo-wschodnich krańcach Antyatlasy, gdzie drogi te ulegały rozdzielaniu; jedne z nich szły w kierunku północnym — do Hiszpanii i Europy, drugie w kierunku wschodnim — do Egiptu i na Bliski Wschód. Przynajmniej w trzech wypadkach powstanie rozległych państwowości: Fatymidów w X w., Almorawidów w XI w. i Almohadów w XII w. wiązało się z uchwyceniem tej oazy [101, s. 28]. W czasach późniejszych dawny szlak handlowy przez Nubię został częściowo przywrócony [39], a ponadto Europejczycy — poczynając od XV w. — zaczęli sami penetrować tereny Afryki Zachodniej. Ostatni cios handlowi złotem zadała w połowie XVI w. wyprawa sułtana marokańskiego, Sadien Ahmed el Mansura, która zniszczyła królestwo Goa w Sudanie, będące ważnym pośrednikiem w handlu skierowanym na północ [112].

Wspomniano już, że rozwój rolnictwa na obszarze Maghrebu uzależniony był od systemu podatkowego. W literaturze przedmiotu podkreśla się [np. 39, s. 51; 101, s. 30], że w XI—XII w. przyjęta została zasada pośredniego wybierania podatków (tzw. system 'iqta'); wiązało się to prawdopodobnie z osłabieniem funkcji władz państwowych. Zasada ta polegała na tym, że władca wydzierżawiał na określony czas, albo też nadawał za wyświadczone usługi prawo do ściągania podatków. Uzyskanie takiego prawa nie oznaczało nabycia jakiegokolwiek władzy ekonomicznej, politycznej, administracyjnej itp. nad danym obszarem i żyjącą na nim ludnością. Ziemia, zgodnie z prawem koranicznym, należała w całości do tzw. wspólnoty muzułmańskiej, której uosobieniem był władca, a żyjąca na niej ludność jedynie ją użytkowała. Poborca podatkowy był zainteresowany w szybkim uzyskaniu jak największych korzyści i w wypadku wyczerpania się „zasobów” na danym obszarze, dzierżawił od władcy obszar następny. System taki nie przyczyniał się do rozwoju rolnictwa. Poborcą podatkowym stawał się czasem wódz plemienia. W takim przypadku wewnętrzna spójność struktury plemiennej oraz wzajemna zależność między wodzem a resztą plemienia nie prowadziła — przynajmniej w pierwszych okresach — do powstania wyraźniejszych procesów polaryzacji majątkowej, a przede wszystkim do indywidualnej aropriacji środków produkcji — w tym wypadku ziemi. Przy ogólnie panującym wzorcu konsumpcyjnym postępowania gospodarczego, wpływy z podatków nie przyczyniły się do wzrostu sił wytwórczych [89]. Realizowane były one w miastach, które rozwijały się i wzbogacały. W ten sposób utwierdzała się ich negatywna rola w gospodarce omawianego obszaru, jako iż brak było w zasadzie przepływów finansowych o charakterze odwrotnym.

Rozwój rolnictwa na taką skalę jak we wschodniej części Maghrebu nie powtórzył się już w późniejszych okresach panowania arabskiego, a następnie tureckiego. Brak stabilizacji politycznej powodował, że rozwijało się ono jedynie w pobliżu większych miast. W okresach większej stabilizacji władzy państwowej, zapewniającej bezpieczeństwo, wokół ośrodków miejskich tworzyła się mniej lub bardziej rozległa strefa, w której dawała się zauważyć pewna dezintegracja układów plemiennych oraz indywidualizacja środków produkcji, wiążąca się ze zwiększonym zapotrzebowaniem na żywność ze strony miast. Z chwilą braku takiej stabilizacji następował nawrót do życia koczowniczego [17, s. 38; 175], a strefa wpływu miasta na organizację przestrzeni rolniczej ulegała ponownemu ograniczeniu. Na pozostałych obszarach przewagę miała albo koczownicza hodowla, albo też gospodarka pastersko-rolna na równinach, które w okresie schyłkowym władzy arabskiej i w okresie tureckim znajdowały się na ogół we władaniu koczowników. Produkcja zbożowa miała tu często charakter przypadkowy i marginalny. W wypadku podejmowania uprawy stałej ludność wiejska dostawała się pod opiekę miejscowych plemion. Opłacana protekcja chroniła pola przed zniszczeniem. Poza samą opłatą koczownicy uzyskiwali też możliwość zaopatrywania się w produkty rolne w zamian za produkty hodowlane. Wymiana tych nadwyżek sprzyjała powstawaniu pewnego podziału pracy, chociaż miało to charakter dość ograniczony i odbywało się w skali lokalnej. Obszary górskie natomiast, trudno dostępne dla wpływów z zewnątrz — w przypadku władzy mającej swą siedzibę w miastach i podporządkowywującej sobie również częściowo tereny równinne — zasiedlone przez ludność strzegącą swej niezależności (była to na ogół ludność pochodzenia berberyjskiego, chociaż zislamizowana), w zasadzie nie były podporządkowane władzy centralnej. Uznanie władzy zwierzchniej, przeważnie czysto formalne i często jedynie w płaszczyźnie religijnej, oznaczało złożenie zwyczajowej daniny, przy czym nie musiała ona mieć charakteru stałego. Dzięki względnemu bezpieczeństwu, zapewnianemu przez warunki naturalne środowiska, zamieszkałe tereny górskie cechowało stałe osadnictwo oraz stosunkowo intensywne i zróżnicowane gospodarstwo rolne. Jej rozwój odbywał się jednak w warunkach jeszcze większej autarkii, aniżeli miało to miejsce na terenach nizinnych.

Poczynając od XVI w. na obszarze Maghrebu zaznaczył się postępujący upadek gospodarczy. Spowodowany on został przedstawionym wyżej wewnętrznym układem stosunków społeczno-gospodarczych, uniemożliwiającym pełny rozwój sił wytwórczych. Istniał również szereg przyczyn natury zewnętrznej, w wyniku których Maghreb znalazł się na marginesie nurtu życia gospodarczego i politycznego ówczesnego świata. W basenie Morza Śródziemnego przewagę zdobywają Europejczycy, eliminując floty arabskie, a następnie tureckie oraz niszcząc mia-

sta nadbrzeżne [136]. Turcy opanowując wschodnią i centralną część omawianego obszaru przyczyniają się do zmiany dotychczasowych szlaków handlowych. Upada przede wszystkim handel złotem, którym opłacano wzrastający od XII—XIII w. import towarów z Europy. Po zahamowaniu dopływu złota, pojawił się w Maghrebie poważny deficyt handlowy, którego nie mógł wyrównać wywóz surowców rolnych i hodowlanych [39, s. 55.] Obszar tracił w ten sposób niewielką w gruncie rzeczy nadwyżkę ekonomiczną i możliwości akumulacji. Nowe kierunki handlu i ekspansji zapoczątkowane w Europie przez Portugalię i Hiszpanię pozbawiły Maghreb, a szczególnie jego miasta, podstaw dotychczasowej aktywności. Upadek objął nie tylko miejscowe rzemiosło, ale również i rolnictwo, które nie mogło podolać nakładanym na nie obciążeniom fiskalnym. Egzekwowanie podatków, często siłą [175], prowadziło do wyludniania się wsi, do ucieczki ludności na tereny mniej dostępne oraz do jej przechodzenia na życie koczownicze.

Tego rodzaju sytuacja utrzymywała się na obszarze Maghrebu do początków XIX w., kiedy to nasiliła się penetracja gospodarcza mocarstw europejskich, powiązana z oddziaływaniem elementów gospodarki towarowo-pieniężnej. Podstawowe znaczenie miało jednak polityczne podporządkowanie terenów Maghrebu Francji i Hiszpanii.

ROLNICTWO MAGHREBU W OKRESIE ZALEŻNOŚCI OD FRANCJI

W XIX w. Maghreb wszedł w sferę europejskiej ekspansji kolonialnej. W rywalizacji głównych potęg europejskich tego okresu zwycięstwo odniosła tu przede wszystkim Francja oraz w znacznie mniejszej mierze Hiszpania. W 1831 r. Francuzi lądują w Algierii, skąd wypierają Turków, następnie ustanawiają w 1881 r. protektorat nad Tunezją, a w 1912 r. protektorat nad Marokiem, poza północną częścią tego kraju, która przypadła w udziale Hiszpanii.

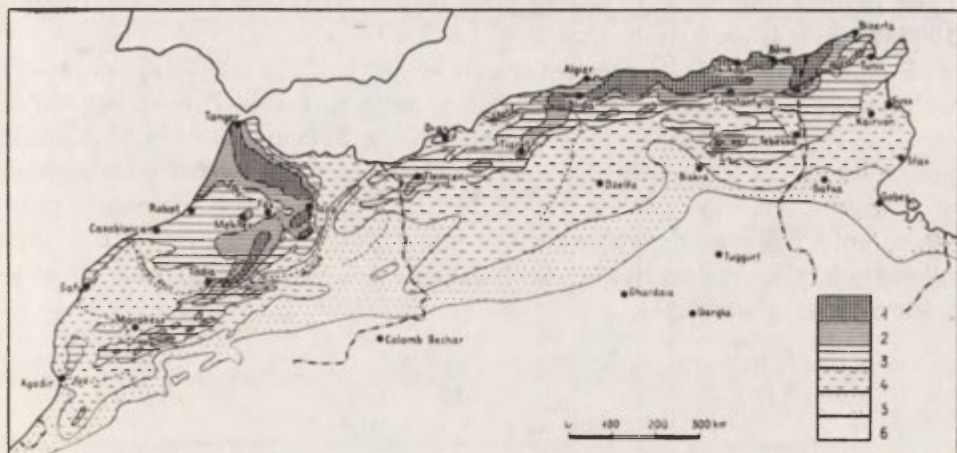
GLÓWNE CECHY PROCESU KOLONIZACJI ROLNEJ

Opanowanie Maghrebu przez Francję (i Hiszpanię) odbywało się wprawdzie w różnych okresach czasu i przybierało różne formy, jednak konsekwencje tego były — ogólnie rzecz biorąc — bardzo podobne, zarówno w płaszczyźnie społecznej jak i gospodarczej. W rolnictwie doprowadziło to do powstania silnego sektora gospodarki nowoczesnej, pozostającego aż do wyzwolenia krajów Maghrebu w rękach ludności europejskiej. Z właściwą układowi kolonialnemu logiką rozwoju, powstanie tego sektora oraz jego organizacja społeczna i gospodarcza, nie były wynikiem autonomicznej ewolucji wewnętrznej, ale akcji zewnętrznej, częściowo planowanej i popartej autorytetem administracji kolonialnej.

Wątpić należy, czy bez wspomnianej pomocy sektor ten zdołałby osiągnąć tak wielki rozwój i zasięg przestrzenny. J. Despois [55, s. 364] uważa np., że kolonizacja rolnicza bez zdecydowanego poparcia Francji nie miałaby żadnych szans nie tylko utrzymania się na tych terenach, lecz nawet wejścia na nie. Dodać należy, że uwaga ta, zgodnie z intencją autora, miała świadczyć o pozytywnej działalności Francji na omawianych obszarach. Tym bardziej chyba warta jest ona podkreślenia. Charakter produkcji tego sektora sprawiał, że miał on wiele cech modelu „gospodarki eksportowej” [159, s. 36—40], chociaż biorąc pod uwagę zasięg przestrzenny rolnictwa europejskiego i motywy leżące u podstaw jego powstania, można mówić o pewnej jego specyfice w stosunku do ogólnych założeń modelu. Sektora nowoczesnego w rolnictwie Maghrebu nie można uważać wyłącznie za enklawę obecnego kapitału ze względu na charakter kolonizacji osadniczej i jej rozmiary, chociaż udział kapitału bankowego w rolnictwie europejskim był znaczny. Mimo tych zastrzeżeń nie ulega wątpliwości, że cała gospodarka kolonialna, w tym także sektor rolny, miała charakter niekompletny i zależny [70, s. 32]. Sektor ten przeszedł głęboką ewolucję, w wyniku której nastawił się przede wszystkim na produkcję eksportową, co spowodowało pełne jego uzależnienie od rynków zagranicznych, głównie zaś od rynku francuskiego. Na ukształtowanie się tego rodzaju sytuacji, obok względów gospodarczych, wpływały również czynniki polityczne.

Nie ulega wątpliwości, że sektor nowoczesny stanowił w dużej mierze jedynie funkcję gospodarki metropolii, a jego rozwój — biorąc pod uwagę pomoc Francji dla jego utrzymania oraz istnienie na tym samym terytorium sektora tradycyjnego — przebiegał w warunkach specyficznych, przyczyniając się do wytworzenia układu stosunków społeczno-gospodarczych, mających niewielką analogię do stosunków w krajach uprzemysłowionych, jak również w innych krajach Trzeciego Świata. Zwrócenie uwagi na to zagadnienie oraz podkreślenie elementów niekompletnego, niekumulatywnego i niespójnego rozwoju [103, s. 237], w odniesieniu do całej gospodarki krajów Maghrebu, posiada niewątpliwe znaczenie przy geograficznej analizie struktury gospodarczej oraz zasad przestrzennej organizacji badanego terytorium.

Do sektora gospodarki nowoczesnej zalicza się zwykle, w sposób umowny, wszystkie gospodarstwa należące do Europejczyków oraz zorganizowane na podobnych zasadach gospodarstwa będące w posiadaniu ludności miejscowej. Na przykładzie Algierii (który to przykład można w pewnym stopniu rozciągnąć również na pozostałe dwa kraje) uważa się, że wydajność pracy była w sektorze tym sześciokrotnie wyższa aniżeli w sektorze tradycyjnym, co wynikało z lepszej struktury agrarnej, wyższego uzbrojenia pracy, lepszych gleb oraz przeważającego udziału produkcji towarowej nastawionej przede wszystkim na eksport [29, s. 115]. Tymczasem w tzw. nowoczesnych gospodarstwach, będących własnością

Ryc. 3. Rozmieszczenie opadów na obszarze Maghrebu [83]

1 – poniżej 800 mm, 2 – 600–800 mm, 3 – 400–600 mm,
4 – 200–400 mm, 5 – 100–200 mm, 6 – poniżej 100 mm

Rainfall distribution on Maghreb's territory [83]

1 – above 800 mm, 2 – 600–800 mm, 3 – 400–600 mm,
4 – 200–400 mm, 5 – 100–200 mm, 6 – under 100 mm

Algierczyków, jedynym czynnikiem wyróżniającym je od gospodarstw tradycyjnych było „wybitnie towarowe i najczęściej eksportowe nastawienie produkcji. Natomiast ani wysokie uzbrojenie pracy, ani wysoka wydajność jednostkowa nie są bynajmniej charakterystyczne dla tego sektora” [29, s. 119]. Zróżnicowanie jest tu więc duże i dopiero szczegółowa analiza konkretnych sytuacji mogłaby pozwolić na bardziej szczegółową typologię „nowoczesnej” gospodarki. Typologia taka miałaby jednak obecnie charakter historyczny, z uwagi na zmiany jakie nastąpiły po uzyskaniu niezależności politycznej przez kraje Maghrebu.

PRZEJMOWANIE ZIEMI

W przededniu dekolonizacji krajów Maghrebu (1955 r.) w rękach europejskich znajdowało się 4,8 mln ha ziem uprawnych. Powierzchnia ta nie jest ściśle określona, ponieważ stale występował obrót ziemią, a ponadto szereg gospodarstw europejskich dzierżawiło ziemię od miejscowych chłopów. W niektórych opracowaniach ziemię dzierżawioną ujmowane są łącznie z własnością europejską. Powoduje to trudności w ustaleniu zasięgu tzw. sektora nowoczesnego.

Formalnie rzecz biorąc, proces zawłaszczania terenów rolnych Maghrebu na rzecz osadnictwa europejskiego odbywał się dwiema drogami. Z jednej strony była to oficjalna kolonizacja osadnicza, kierowana przez administrację francuską, z drugiej strony podejmowały ją osoby indywidualne oraz spółki i towarzystwa akcyjne na własną rękę. Oficjalna kolonizacja była finansowana przez rząd francuski; kolonizacja prywatna również w szerokiej mierze korzystała z ułatwień i udogodnień stwarza-

nych przez administrację. Zasięg poszczególnych typów kolonizacji około 1955 r. przedstawia tab. 1.

Podporządkowanie każdego z trzech krajów Maghrebu obcej dominacji w innym okresie czasu, tłumaczy odmienność w formach opanowywania terenów rolnych. Ponadto doświadczenia, jakie Francja zdobyła w Algierii pozwoliły jej, w pozostałych dwóch krajach, modyfikować i udoskonalać prowadzoną politykę, jak też unikać błędów popełnianych uprzednio przy zasiedlaniu i zagospodarowywaniu terenów rolnych. Odmienności te wynikały także ze zmian, jakie zachodziły w polityce Francji oraz w charakterze jej gospodarki.

Tabela 1

Kolonizacja rolna w krajach Maghrebu

Typy kolonizacji	Algieria		Tunezja		Maroko	
	tys. ha	%	tys. ha	%	tys. ha	%
Oficjalna	1 700	63	399	52	289	27
Prywatna	1 000	37	371	48	796	73
Razem	2 700	100	770	100	1 085	100

Już w trakcie opanowywania Algierii rozpoczęto osadzanie na zdobytych terenach pewnej ilości rolników z metropolii. Sugestie takie wychodziły początkowo od dowódców wojskowych, którzy zapoczątkowali (zresztą bez powodzenia) osadnictwo wojskowe. Przypuszczano, że dzięki istnieniu skoncentrowanych grup ludności wiejskiej pochodzenia europejskiego łatwiej będzie podporządkować opanowane tereny. Sugestie te przyjęte zostały jako wytyczne działalności rządu oraz administracji francuskiej na tych terenach i obowiązywały, mimo późniejszych modyfikacji, do II wojny światowej, a nawet przez kilka pierwszych lat po jej zakończeniu, bo aż do momentu, kiedy stało się jasne, że dotychczasowe formy zależności nie będą mogły być dłużej utrzymane.

W podboju Algierii a następnie Tunezji i Maroka, zasady zawłaszczania obszarów rolnych dla potrzeb osadnictwa europejskiego stanowiły oficjalną wykładnię polityki francuskiej [27]. Warto również podkreślić łatwość, z jaką udało się zrealizować, szczególnie w Algierii, masowe osadnictwo europejskie na ziemiach użytkowanych przedtem w przeważającej mierze jako sezonowe pastwiska koczowników. Liczne przykłady oporu stawianego przez ludność miejscową, np. powstanie w Kabylii w 1871 r. czy też powstanie w Maroku po I wojnie światowej — nie stanowiły zasadniczej przeszkody dla akcji wywłaszczeniowej, prowadzonej przez Francuzów mających przygniatającą przewagę wojskową i oparcie w ogromnej przewadze potencjału gospodarczego i ludnościowego oraz w organizacji państwa. Podbojom sprzyjał też tradycyjny, trybalny charakter orga-

nizacji struktur gospodarczych i społecznych ludności autochtonicznej Maghrebu. Francuzi napotykali bowiem na swej drodze słabo ze sobą powiązane plemiona, których ziemie kolejno zawłaszczali. Nie wszystkie plemiona występowały przeciwko najeźdźcom; z pewnymi plemionami zawierano początkowo układy przyjaźni, niektóre udawało się zneutralizować, a jeszcze inne skłócić ze sobą. Akcję francuską w stosunku do miejscowej ludności ułatwiła również w pewnej mierze przynależność Algierii do Turcji.

Podjęwając decyzję kolonizacji osadniczej i tworząc fundusz ziemi dla osadnictwa europejskiego, władze francuskie zmuszone zostały do zajęcia stanowiska wobec istniejącej w Maghrebie struktury własności ziemi. W większości były to ziemie we władaniu kolektywnym. W początkowym okresie kolonizacji główny nacisk kładziono na indywidualizację własności ziemi u ludności miejscowej, niezależnie od stosowanych wywłaszczeń i bezpośredniego przejmowania terenów rolnych na rzecz państwa, a następnie ich rozdziału wśród kolonów. Mechanizm dostarczania ziemi dla kolonizacji osadniczej był na ogół podobny we wszystkich trzech omawianych krajach. Warto jedynie wskazać, że akcje, które na obszarze Algierii były bezpośrednio prowadzone przez władze francuskie, w obydwu protektoratach firmowane były formalnie przez rządy miejscowe. Nowe władze starały się przede wszystkim ustanowić kontrolę nad ziemiami państwowymi, do których włączono również obszary konfiskowane w drodze represji przeciwko buntującym się plemionom (dotyczyło to głównie Algierii). Przejmowano też ziemie będące w systemie „habus publicznego” oraz częściowo tereny zalesione.

Jeśli chodzi o ziemie użytkowane przez wspólnoty plemienne i rodowe, to obok wspomnianej już indywidualizacji własności, starano się możliwie ściśle określić ich granice posiadania i w trakcie tego wykazać istnienie „nadwyżki” ziemi w stosunku do arbitralnie ustalonych potrzeb danego plemienia lub też posiadanych przezeń praw, które opierały się przeważnie na tradycji a nie na pisanych aktach. Nadwyżka taka była przekazywana na fundusz kolonizacji. Dopiero znacznie później zaczęto wyznaczać tereny niepodzielne, jako wspólną własność plemion koczowniczych. Powodowane to było chęcią zahamowania postępującej dezintegracji środowiska wiejskiego oraz przeciwdziałania gwałtownemu wzrostowi napięć politycznych i społecznych. Wyznaczanie takich obszarów odbywało się najczęściej na terenach mniej wartościowych pod względem rolniczym. Ponadto nie stanowiło to jakiejś zasadniczej przeszkody dla procesu indywidualizacji własności. U koczowników bowiem była coraz silniejsza tendencja do osadzania się i podejmowania działalności rolniczej.

Indywidualizacja własności oznaczała rozpad dotychczasowej struktury społecznej i gospodarczej miejscowej ludności opartej na zasadach wspólnoty. Proces ten powodował, że ziemia wchodziła w sferę działal-

ności handlowej, stawała się towarem podlegającym prawom i mechanizmom rynkowym — rzecz prawie dotąd niespotykana w społeczeństwie muzułmańskim. Stanowiło to duże ułatwienie dla kolonizacji prywatnej. Zresztą nawet w przypadku nabycia przez kolonistę obszaru, będącego we władaniu wspólnoty, władze francuskie bez trudności legalizowały transakcję, wydając akt potwierdzający nabyte prawa [161, s. 36]. Skrajnym przykładem tego rodzaju postępowania było nabycie w celach spekulacyjnych przez 'Société Marseillaise' praw własności do dóbr Enfida w Tunezji, obszaru o powierzchni około 100 tys. ha. Sprzedaży dokonał członek ówczesnego rządu Tunezji — minister Khéreddine — jeszcze przed 1881 r. Zakwestionowanie tej transakcji przez władze tunezyjskie stało się jedną z przyczyn interwencji francuskiej i ustanowienia nad krajem protektoratu. Przykład ten, oraz inne temu podobne pozwalają stwierdzić pojawienie się nowej formy ekspansji kolonialnej. Nie chodziło już bowiem o handlową penetrację terenów rolnych, jaka miała miejsce np. w Maroku w połowie XIX w., ale o nowy jakościowo fakt ekspansji kapitału metropolitalnego (często o cechach spekulacyjnych) ściśle powiązanego z działalnością polityczną metropolii. Ponieważ jednym z założeń kolonialnej polityki Francji było również opanowanie terenów leżących w basenie Morza Śródziemnego, tego rodzaju preteksty pozwoliły na ustanowienie protektoratu nad Tunezją. Eksport kapitału dokonywany przez wielkie monopole finansowe powodował, że zaczęły one wywierać decydujący wpływ na gospodarkę i administrację kolonii. Było to przedłużeniem wpływu, jaki monopole te potrafiły sobie zapewnić na terenie metropolii [165, s. 183—185].

Rozwój krajów zależnych podporządkowany był potrzebom gospodarczym metropolii. Nie wchodząc tu w kwestię zakresu i stopnia zależności, jakie miały miejsce w okresie budowy francuskiego imperium kolonialnego [49], wskazać należy, że od drugiej połowy XIX w. nastąpił nawrót do głoszonych uprzednio zasad tzw. „systemu wyłączności”, zwanych następnie „paktem kolonialnym”. Znalazło to wyraz w ustanowieniu (1895 r. i 1925 r.) wysokiego poziomu wewnętrznych barier celnych, szczególnie w odniesieniu do tzw. kolonii zasymilowanych, do których należała Algieria. Barierami tymi objęto również Tunezję, mimo formalnego statusu protektoratu. Maroko natomiast było w innej sytuacji, która wynikała z umów międzynarodowych (Pakt Algeciras), nakładających obowiązek równoprawnego traktowania towarów wszystkich krajów. Francja potrafiła jednak zapewnić dla swoich towarów, pozycję uprzywilejowaną, poprzez przyznanie kwot importowych na główne produkty marokańskie, za które kraj ten otrzymywał ceny wyższe od cen rynku światowego. Po II wojnie wprowadzono w Maroku preferencje celne dla towarów francuskich.

System obrotu towarowego w tzw. strefie franka [19] działał, ogólnie rzecz biorąc, na zasadzie cen, które zarówno dla importu jak i eksportu

były wyższe od cen rynku międzynarodowego. Powstające w krajach zależnych ujemne saldo bilansu handlowego metropolia wyrównywała dotacjami do budżetu. Umożliwiało to opłacalną działalność handlową szczególnie dla przemysłu metropolii, eksportującego swe produkty do tych krajów. Dotacje wpływały na rozwój tych działów produkcji w krajach zależnych, którymi zainteresowany był rynek metropolii, a więc w zasadzie produkcji surowcowo-rolniczej, znajdującej się przeważnie w rękach towarzystw i osób pochodzących z Francji.

Przy systemie wysokich cen na produkty z metropolii — głównie przemysłowe, przeznaczone dla ludności miejscowej — stworzony został efektywny mechanizm drenażowy, ograniczający możliwość wewnętrznej akumulacji i rozwoju gospodarczego w kraju zależnym. Natomiast zyski od prywatnych kapitałów francuskich, przy braku ograniczeń w przepływach w ramach strefy franka, podlegały swobodnej repatriacji do kraju macierzystego.

Układ ten prowadził do powstania, a następnie do pogłębiania się podstawowych różnic w rozwoju ekonomicznym. Z jednej strony miał miejsce rozwój nielicznych tylko dziedzin gospodarki i to przeważnie działów surowcowych i rolniczych, ściśle powiązanych z potrzebami metropolii⁶, z drugiej zaś — ewolucja gospodarki ludności miejscowej ulegała zahamowaniu i wynaturzeniu.

KOLONIZACJA ROLNA W POSZCZEGÓLNYCH KRAJACH MAGHREBU

Opanowywanie krajów Maghrebu w różnym czasie znalazło swoje odbicie w pewnych odmiennościach procesu kolonizacji rolnej oraz w charakterze i zróżnicowaniu struktury sektora nowoczesnego w rolnictwie tego obszaru.

Kolonizacja rolna w Algierii

Algieria najwcześniej objęta została procesem kolonizacji rolnej. Francja zajmując miejsce dotychczasowych władz tureckich już w 1833 r. przejęła majątek stanowiący własność bejlikatu oraz ziemie znajdujące się w systemie „habus” (dobra martwej ręki — patrz s. 53). Równocześnie domagano się od ludności opanowanych terenów dostarczania wiarygodnych dowodów własności użytkowanych ziem. W razie ich braku użytkownikom odmawiano praw właścicieli w rozumieniu prawa francuskiego. Uznawano jednak fakt zakupu przez osadników europejskich tego rodzaju ziem i wydawano akt nabycia własności. Na rzecz państwa sekwestrowano również ziemie buntujących się plemion, a po 1850 r. włączono do

⁶ Nadmierne przekroczenie tego zapotrzebowania może stworzyć poważne trudności zbytu. W rolnictwie Maghrebu najlepszym tego przykładem jest produkcja wina.

ziem państwowych niektóre tereny leśne (około 2 mln ha.) Wreszcie w ramach kolejnych zarządzeń przeprowadzono oznaczenie ziem plemiennych (*cantonnement*), co zaważyło na ustaleniu „praw” plemienia do użytkowanego przez nie terytorium. Po 1873 r. zaczęto przeprowadzać podział ziem kolektywnych między członków wspólnoty; podział ten przeprowadzony był na żądanie choćby jednego tylko członka wspólnoty, a nawet wierzyciela z zewnątrz.

Pierwsze osadnictwo rolne Europejczyków w Algierii (Francuzów, a ponadto Maltańczyków, Włochów, Hiszpanów) skupiało się w zasadzie wokół głównych miast — Bône, Bougie, Dellys, Algieru, Oranu [55, s. 162]. Osadnicy ci byli jednak stosunkowo nieliczni, mimo korzystnych warunków stwarzanych przez władze francuskie: darmowe nadziały ziemi oraz nadawanie praw własności po stwierdzeniu wstępnego nawet zagospodarowania terenu. Władze zapewniały też nieodpłatnie delimitację gospodarstw, a wojsko podejmowało budowę dróg, transport materiałów na budowę domów itp. Kierowano na osadników osoby bezrobotne lub skazane na więzienie, dostarczając im środków finansowych i umożliwiając darmowy przejazd. Oficjalna kolonizacja nasiliła się po przegranej przez Francję wojnie z Prusami w 1871 r. Nastąpił wtedy znaczny napływ osadników z Alzacji i Lotaryngii; przydzielano im darmo ziemię wielkości 40—60 ha. Po tym okresie tempo oficjalnej kolonizacji uległo zahamowaniu wskutek trudności finansowych metropolii, co jednak zostało skompensowane z nadmiarem kolonizacją prywatną.

Zachętą dla kolonizacji prywatnej było zniesienie na rynku francuskim w 1851 r. cła na produkty pochodzenia algierskiego. Pomimo zaprzestania darmowych przydziałów ziemi, kapitał francuski zaczął interesować się nabywaniem terenów rolnych, ale nie z zamiarem ich uprawy, lecz prawie wyłącznie w celach spekulacyjnych. Po uzyskaniu koncesji na dany obszar (rzędu nawet 100 tys. ha, jak to miało miejsce w wypadku Compagnie Algérinne, która nabyła ziemię w 1865 r. w pobliżu Konstantyny), następowała zwykle jego parcelacja i sprzedaż działek indywidualnym osadnikom [132]. Na ten okres przypadają też masowe zakupy ziemi od ludności miejscowej, w wyniku wspomnianej indywidualizacji własności ziemskiej. Po roku 1881 nowym czynnikiem sprzyjającym kolonizacji indywidualnej stał się rozwój uprawy winorośli. Na skutek zniszczenia przez filokserę plantacji w metropolii wzrosła opłacalność jej uprawy w Algierii i zwiększył się gwałtownie obszar zajęty pod plantacje. Można sądzić, że powodzenie uzyskane w rozwoju plantacji winorośli zdecydowało następnie o przyszłym charakterze całego sektora nowoczesnego rolnictwa Maghrebu. Zaczął się on w coraz większym stopniu nastawiać na produkcję eksportową, wyspecjalizowaną. Od tego czasu datuje się również zainteresowanie kapitału finansowego metropolii produkcją rolną w Algierii. Doprowadziło to w konsekwencji do zasadniczej zmiany funkcji rolnictwa europejskiego. Ze średniej gospodarki

o cechach rodzinno-towarowych przekształciło się ono w wielkoprzestrzenną gospodarke towarową. Wino stało się głównym artykułem eksportowym Algierii, mimo okresowych niepowodzeń (np. w 1908 r. trudności w zbyciu nadmiaru produkcji wina; straty na plantacjach w wyniku zaatakowania ich przez filokserę) a po 1930 r. ograniczeń powierzchni zajętej pod plantacje [81]. Kolonizacja prywatna, korzystająca z zachęty i pomocy państwa, objęła swym zasięgiem również znaczne tereny stepowe, gdzie rozwinięto głównie uprawę zbóż.

Kolonizacja rolna w Tunezji

W roku 1881 Francja ustanowiła swój protektorat nad Tunezją. W przeciwieństwie do Algierii, Tunezja stanowiła bez mała samodzielne państwo, gdyż zależność jej od Turcji miała jedynie charakter formalny. Francja po ustanowieniu protektoratu zachowała tradycyjne instytucje państwowe, ale poddała je ścisłej kontroli oraz takim zmianom, które umożliwiły przejście znacznych terenów przez kolonistów europejskich.

Penetracja europejska na terenach rolnych Tunezji rozpoczęła się, jak wspomniano, jeszcze przed uzależnieniem tego kraju od Francji. Sąsiedztwo skolonizowanej Algierii i powodzenie jakie tam osiągnięto w kolonizacji rolniczej spowodowały napływ na obszary Tunezji kapitałów o charakterze spekulacyjnym. Mechanizm ich działania polegał na nabywaniu od miejscowych feudałów praw fiskalnych do określonych ziem, które to prawa przekształcono następnie we własność prywatną. Chłopi, którzy tu dotychczas gospodarowali, stawali się zwykłymi dzierżawcami; po ustaleniu protektoratu znacznie łatwiej rugowano ich z ziemi.

Już w 1885 r. wprowadzono obowiązek przedstawienia przez ludność rolniczą dowodów własności użytkowanej przez nią ziemi. Początkowo nie stosowano w Tunezji takich form oficjalnej kolonizacji jak w Algierii, lecz od razu oparto się na przyznawaniu wielkich koncesji. Sprzyjało to tworzeniu się znacznych obszarów uprawy monokulturowej, np. plantacji drzew oliwnych wokół Sfax. Obok wielkich koncesji miała również miejsce średnia kolonizacja prywatna, nastawiona przeważnie na uprawę zbóż w północnej części kraju. Drobną kolonizacją natomiast ograniczała się w zasadzie od obszarów półwyspu Bon i strefy podmiejskiej Tunisu, przy czym kolonistami byli tu przeważnie Włosi, podejmujący na niewielkich, przeważnie kilkuhektarowych gospodarstwach, uprawy warzywne i trwałe. Francuzi zaniepokojeni masowym napływem Włochów oraz roszczeniami zgłaszanymi przez rząd włoski do terenów Tunezji, podjęli po 1903 r. kolonizację oficjalną, zachęcając swych obywateli do osiedlania się przydziałami gospodarstw o powierzchni około 100 ha w północnej i północno-wschodniej części kraju. Nie zahamowało to jednak rozwoju kolonizacji prywatnej, zarówno francuskiej jak i włoskiej. Proces przej-

mowania ziem przez osadników europejskich miał nadal miejsce w okresie międzywojennym, a nawet w pierwszych latach po II wojnie. W 1935 r. podjęto w Tunezji delimitację ziem kolektywnych, należących do wspólnot, co również ułatwiło dalszy rozwój własności europejskiej.

Kolonizacja rolna w Maroku

Z trzech omawianych tu krajów najpóźniej opanowane zostało Maroko. Układ podpisany w Fezie w 1912 r. ustanawiał nad tym krajem protektorat francuski i hiszpański. Już w roku następnym wprowadzono w części francuskiego protektoratu obowiązek udowadniania praw własności do użytkowanej ziemi. Trudności w opanowaniu kraju (pacyfikację zakończono oficjalnie dopiero w 1935 r.) oraz wewnętrzne stosunki polityczne utrudniały Francuzom, bardziej aniżeli w Tunezji, przejmowanie ziem kolektywnych i habus. Tym niemniej w 1916 r. rozpoczęto już kolonizację oficjalną, która uległa nasileniu, szczególnie w latach 1924—1928. Korzystając z uprzednich doświadczeń zastosowano trojaki system nadań. W pobliżu większych ośrodków miejskich osadnicy mogli otrzymać gospodarstwa drobne (0,5—2 ha), z przeznaczeniem głównie pod uprawy warzywne i trwałe. Na terenach nienawadnianych, gdzie przewidywano rozwój upraw zbożowych, wielkość gospodarstw ustalano na 200—500 ha; na obszarach nawadnianych powierzchnia ich wynosiła 5—40 ha. Wreszcie na terenach trudnych do zagospodarowania, lub odległych od dogodnych rynków zbytu, wydano zezwolenie na gospodarstwa ponad 500 ha [17]. Największy zasięg powierzchniowy uzyskała w Maroku kolonizacja prywatna, korzystając z silnego zaangażowania się francuskiego kapitału bankowego. Tworzono wielkoprzestrzenne gospodarstwa, będące własnością spółek rolniczych.

W hiszpańskiej części Maroka kolonizacja rolna miała natomiast charakter ograniczony i nie pociągnęła za sobą tak daleko idących przekształceń strukturalnych jak to miało miejsce na terenach opanowanych przez Francję.

PROCESY KONCENTRACJI WŁASNOŚCI ZIEMI

Między Algierią z jednej strony a Tunezją i Marokiem z drugiej, występowały dość istotne różnice w zakresie organizacji terytorialnej rolnictwa i charakterze gospodarki. Na terenach Algierii osadnictwo europejskie rozpoczęło się najwcześniej. W początkowym okresie, ze względów bezpieczeństwa, przybrało ono formy zwarte (wsie skupione) i to w obydwu typach kolonizacji. Prawie do końca XIX w. kolonizacja prywatna miała cechy zwykłej spekulacji. Na obszarach wielkopowierzchniowych koncesji tworzone różnej wielkości działki, sprzedawane następnie indywidualnym nabywcom europejskim. W ten sposób powstały drobne i średnie gospodarstwa, początkowo prawie wyłącznie typu rodzinno-towarowego. Założeniem oficjalnej kolonizacji w Algierii było tworze-

nie gospodarstw średnich, samowystarczalnych, przy czym wielkość ich była uzależniona od lokalnych warunków środowiska naturalnego (jakości gleb, wielkości opadów) [25, s. 115].

W Tunezji przewagę zyskują wielkie posiadłości, chociaż żywiłowy rozwój kolonizacji włoskiej pociąga za sobą kontrakcję francuską, znajdującą wyraz w nasileniu rozwoju średniej własności osadniczej w ramach oficjalnej kolonizacji. W przeciwieństwie do Algierii, koloniści francuscy w Tunezji byli przeważnie pochodzenia algierskiego, albo też wywodzili się z ludności francuskiej zamieszkującej miasta tunezyjskie. Dysponując odpowiednimi zasobami kapitałowymi oraz korzystając ze wszechstronnego poparcia władz francuskich, rozwijali oni gospodarkę rolną już nie na zasadach towarowo-rodzinnych, ale na zasadach przedsiębiorstwa produkcyjnego. Dotyczyło to nie tylko terenów o gospodarce zbożowej na północy kraju, ale również obszarów plantacyjnych (oliwki), rozwijających się wzdłuż wschodniego wybrzeża. Postępujący proces mechanizacji uprawy roli, jaki rozpoczął się w pierwszych latach okresu międzywojennego, oraz równoległe umacnianie się kapitału bankowego w gospodarce rolnej sprzyjały koncentracji własności. W Tunezji proces ten nie dotyczył jednak własności włoskiej, gdyż te niewielkie gospodarstwa prowadzone były na zasadach towarowo-rodzinnych i nastawiały się głównie na produkcję owocowo-warzywną dla potrzeb rynku miejskiego północno-wschodniej Tunezji.

Tendencja do koncentracji własności jest szczególnie wyraźna w Maroku. W procesie kolonizacji wykorzystano doświadczenia wypracowane na innych, wcześniej opanowanych, obszarach Maghrebu, a ponadto wystąpiły tu nowe zjawiska, wynikające z określonego etapu rozwoju kapitalizmu w samej Francji. Wraz z utratą warunków dla rozwoju inwestycji w Europie Wschodniej kapitał francuski jeszcze przed zakończeniem I wojny zmienił kierunek swej orientacji. Posiadłości kolonialne, szczególnie zaś Maghreb, stają się interesującym obszarem dla inwestycji kapitałowych, finansowanych przez grupy bankowe metropolii. Tak np. w ramach europejskiej wielkiej własności ziemskiej w Maroku, przewagę uzyskiwały różne towarzystwa akcyjne, związane z francuskimi grupami finansowymi, na których czele znajdował się Banque de Paris et de Pays-Bas (należała doń przede wszystkim Compagnie Générale du Maroc, obejmująca szereg towarzystw rolniczych). Poza nim działała Compagnie Marocaine, w której udziały swe posiadały: grupa Schneider-Creusot oraz Banque de l'Union Parisienne — Mirabeau, Le Comptoir Français (należący do grupy Gradis), wreszcie grupy Hersent i Banque Mas, Quilimés, La Banque d'Indochine, La Banque Rothschild. W ich rękach znajdowały się nie tylko obszary rolne, lecz również sieć kredytowania rolnictwa, finansowanie spółdzielni zaopatrzenia i zbytu, przetwórstwo rolne itp. [17, s. 202—204]. Podobna sytuacja istniała również w Algierii i Tunezji.

Po II wojnie światowej tendencja ta uległa dalszemu nasileniu w związku z wycofaniem się kapitałów francuskich z terenów Dalekiego Wschodu (Indochiny). Na zjawisko napływu kapitałów do krajów podległych często zwraca się uwagę jako na nową fazę kolonizacji, która następowała po podporządkowaniu politycznym i opanowaniu handlowym [165, s. 11—12]. W przypadku terenów wiejskich Maghrebu etap ten następowałby po opanowaniu politycznym i nieudanym wprowadzeniu średnio-prze-strzennej, rodzinno-towarowej gospodarki osadników pochodzących z zewnątrz. Pewien wyjątek stanowiły gospodarstwa o kierunku warzywnym. Brak tu było tendencji do koncentracji, a przewagę posiadała drobna własność. Gospodarstwa te cechował intensywny charakter uprawy i wysoki stopień trwałego zatrudnienia siły roboczej. Ten typ użytkowania ziemi wyróżnia się spośród innych w sektorze nowoczesnym.

W działalności grup kapitału francuskiego na terenach Maghrebu występuje pewna prawidłowość. Inwestycje prywatne lokowały się w zasadzie w dziedzinach produkcyjnych, zapewniających wysoką i szybką rentowność, w głównej zaś mierze umiejscawiały się w sferze komercjalizacji produkcji górniczej i rolnej. Kapitał prywatny nadawał też ogólnej działalności inwestycyjnej charakter spekulacyjny. Inwestycje w rolnictwie np. zapewniać miały produkcję towaru będącego źródłem zysku w handlu z metropolią, który odbywał się w warunkach niezwykle sprzyjających, stworzonych w ramach strefy franka. Inwestycje w zakresie infrastruktury finansowano ze źródeł państwowych, przy czym głównym ich celem była obsługa gospodarki europejskiej. Sieć komunikacyjna np. została rozbudowywana przede wszystkim w rejonach objętych kolonizacją europejską i dostosowana do jej potrzeb. Zasoby na tę działalność pochodziły z bezpośrednich i pośrednich podatków obciążających w głównej mierze ludność miejscową oraz z dotacji metropolii [70, s. 47 i 22].

Ewolucja kolonialnej gospodarki rolnej, od rodzinno-towarowej do przedsiębiorstwa produkcyjnego, sprzyjała procesom koncentracji własności ziemi. Sprzyjał temu zresztą charakter kredytowania rolnictwa oraz handlu artykułami rolnymi. W przededniu dekolonizacji krajów Maghrebu struktura własności w europejskiej gospodarce rolnej przedstawiała się następująco.

W Algierii w 1954 r. (data ta często przyjmowana jest w statystykach, ponieważ był to ostatni rok normalnej gospodarki przed rozpoczęciem się powstania) w rękach kolonistów znajdowało się około 25 tys. gospodarstw o łącznej powierzchni 2,8 mln ha [13, s. 54]. Strukturę własności obrazuje tab. 2. W ogólnej liczbie 8 tys. gospodarstw w grupie poniżej 10 ha znajdowało się nieco ponad 2 tys. gospodarstw, mających mniej aniżeli 1 ha, przy czym łącznie zajmowały one 800 ha. Wydaje się, że były to przede wszystkim tereny willowe podmiejskich posiadłości, które trudno traktować jako gospodarstwa rolne [106].

W Maroku sytuacja w zakresie koncentracji własności zaznaczała się

jeszcze silniej. Przedstawia to tab. 3. Około 1956 r. łączna liczba gospodarstw kolonów wynosiła tu około 4 tys. i obejmowała 1 mln ha ziemi [122, s. 29].

W Tunezji koncentracja własności ziemskiej posiadała najbardziej skrajny charakter. Tylko cztery wielkie towarzystwa rolnicze miały

Tabela 2

Struktura gospodarstw europejskich w Algierii w 1954 r.
[13, s. 54]

Grupy gospodarstw w ha	Gospodarstwa			
	liczba		powierzchnia	
	jedn.	%	tys. ha	%
Poniżej 10	8 000	32,0	40	1,5
10 – 50	7 000	28,0	209	7,4
50 – 100	4 000	16,0	306	10,8
100 – 500	5 100	20,4	1 302	46,2
Powyżej 500	900	4,6	963	34,1
Razem	25 000	100,0	2 820	100,0

Tabela 3

Struktura gospodarstw europejskich w Maroku w 1956 r.
[122, s. 29 (mpis)]

Grupy gospodarstw w ha	Gospodarstwa			
	liczba		powierzchnia	
	jedn.	%	tys. ha	%
Poniżej 50*	1 500	36,5	50	5
50 – 300	1 700	41,5	350	35
300 – 500	500	12,0	200	30
Powyżej 500	400	10,0	400	40
Razem	4 100	100,0	1 000	100

* Z grupy tej wyłączono 1800 gospodarstw o powierzchni poniżej 10 ha, które łącznie zajmowały około 10 000 ha ziemi [168].

w swym posiadaniu około 20% ziemi sektora europejskiego. Łącznie liczył on 800 tys. ha. La Société franco-africaine (Enfida) gospodarowała na 60 tys. ha, La Compagnie de Phosphates de Gafsa posiadała 30 tys. ha, Omnium Immobilier miało około 29 tys. ha, a Les Fermes Françaises — 27 tys. ha. Ponadto istniały liczne gospodarstwa, których powierzchnia wahała się w granicach 2—4 tys. ha. Gospodarstwa drobne, poniżej 10 ha, znajdowały się w zasadzie w rękach kolonistów włoskich. Łącznie w Tu-

nejzi było około 3 tys. gospodarstw europejskich, z czego w rękach francuskich znajdowało się około 2 tys., pozostałe zaś były własnością Włochów [161].

Formy użytkowania ziemi

Struktura własności w sektorze rolnictwa nowoczesnego w pewnej mierze rzutowała na formy użytkowania ziemi. Uprawy zbożowe były właściwe gospodarstwom wielkoprzestrzennym i średnim, natomiast uprawy trwałe i warzywne spotykało się na ogół w gospodarstwach średnich i drobnych. Istniały tu wszakże liczne wyjątki, np. w przypadku winorośli w Algierii spotykało się duże powierzchnie zajęte przez tę uprawę w ramach jednej własności.

Uprawy zbożowe stanowiły podstawę działalności większości gospodarstw europejskich. Dla emigrantów pochodzenia chłopskiego w początkowym okresie kolonizacji była to uprawa najbardziej znana.

Pierwsi osadnicy uprawiali te same zboża co ludność miejscowa, a mianowicie pszenicę twardą i jęczmień. Powodowane to było warunkami naturalnymi (klimat, gleby), w których próby przenoszenia odmian z metropolii nie udawały się. Dopiero wyhodowanie odmian pszenicy miękkiej (okres po I wojnie światowej), dostosowanych do miejscowych warunków a następnie stale udoskonalanych, umożliwiło szerokie rozpowszechnienie jej uprawy. Pszenica miękka wyparła na znacznych obszarach pszenicę twardą oraz jęczmień. Zbiegło się to zresztą z coraz szerszym stosowaniem maszyn, nawozów sztucznych — głównie superfosfatów — wreszcie z adaptowaniem od ludności miejscowej metod uprawy bez nawadniania w zmianowaniu dwuletnim z uprawianym ugorom. Ten typ gospodarki przyjął się w głównej mierze na terenach, gdzie opady kształtowały się poniżej 500 mm rocznie. Część ugoru przeznaczono pod uprawę różnego rodzaju roślin strączkowych, np. bobu, soczewicy, ciecierzycy, wyki itp., co z jednej strony pozwalało uzyskiwać dodatkowe dochody z produkcji, z drugiej zaś — zapewnić glebie nawożenie organiczne. Na obszarach, gdzie opady kształtowały się powyżej 500 mm rocznie zaniechano w zasadzie stosowania ugoru, wprowadzając uprawy jare, jak np. kukurydzę (Maroko), niekiedy rośliny przemysłowe, takie jak buraki cukrowe czy tytoń (regiony Bône i Mitidża w Algierii). Niekiedy też przyjęto kierunek zbożowo-hodowlany (bydło rogate), głównie na obszarach, na których możliwe było nawadnianie upraw paszowych ⁷.

W gospodarce europejskiej o kierunku zbożowym, obok uprawy bez-

⁷ Udział kolonistów w gospodarce hodowlanej krajów Maghrebu był nieznaczny. W ich rękach znajdowało się zaledwie około 5% ogólnego pogłowia owiec i około 10% pogłowia koni. Natomiast pogłowie trzody chlewnej należało do nich w zasadzie w całości. Dopiero po II wojnie światowej zaznaczyła się tendencja do rozszerzania hodowli bydła rogatego.

pośredniej, prowadzonej przez kolonów, lub bezpośredniego zarządzania gospodarstwami przez Europejczyków, w wypadku posiadłości należących do spółek czy towarzystw, występowały różnorodne systemy dzierżawy. Dotyczyło to w zasadzie gospodarstw dużych, zarówno indywidualnych jak i będących własnością towarzystw (np. Société gènevoise i Compagnie algérienne w Algierii czy Enfida w Tunezji). Dzierżawcami byli nie tylko Europejczycy ale i miejscowi chłopci. Oddawanie ziem w dzierżawę miejscowym fellachom jest przypadkiem interesującym z tego względu, że odbywało się to na ogół w oparciu o tradycyjne zwyczaje miejscowe. Kontrakt dzierżawny zawierano przeważnie na jeden rok i następnie co roku go odnawiano. Zdarzało się, że dzierżawcą był szef tzw. „wielkiej rodziny”, której członkowie tworzyli swego rodzaju „jednostkę produkcyjną”. W ten sposób tradycyjny układ społeczny wpisywał się w organizację sektora nowoczesnego. Tego rodzaju system właściwy był dla stosunkowo wczesnego okresu kolonizacji i dotyczył tylko tych ziem, które z różnych względów nie były obejmowane pod uprawę maszynową. W zakresie funkcjonowania nie różnił się on od systemu stosowanego przez wielką własność w sektorze tradycyjnym.

Obserwacje poczynione w tym zakresie w Tunezji [111] pozwalają w jakiejś mierze prześledzić ewolucję stosunków społeczno-ekonomicznych, jaka miała miejsce na styku sektora nowoczesnego i tradycyjnego w gospodarce o kierunku zbożowym. Wraz z postępującą mechanizacją rolnictwa po I wojnie światowej zarysowała się wyraźna tendencja do rozszerzania przez kolonistów powierzchni uprawnej. Zaprzestano oddawania ziemi w dzierżawę miejscowym chłopom na zasadach tradycyjnych. Koloniści zaczęli nie tylko skupywać ziemię ale również ją oddzierżawiać do miejscowej ludności⁸. Duża podaż ziemi ze strony chłopów była powodowana częstym niepowodzeniem prób wprowadzania mechanizacji, szczególnie w gospodarstwach średniej wielkości, jak też faktem, że małe gospodarstwa indywidualne zaczęły odczuwać presję demograficzną, a w istniejących warunkach nie zapewniały swoim właścicielom i ich rodzinom możliwości utrzymania. Europejczycy dzierżawili więc ziemię w zamian za 33% uzyskiwanych zbiorów. Obok kolonów również przedstawiciele ludności miejscowej, przeważnie pochodzący z miasta (kupcy, urzędnicy), dzierżawili tereny rolne dla prowadzenia monokulturowej uprawy zbożowej⁹. Zdarzali się „przedsiębiorcy” dzierżawiący jednocześnie ziemię (z drugiej ręki) i maszyny rolnicze; powstawały w związku

⁸ Np. kolon francuski w Ebba Ksur (rejon Kef) posiadał około 1000 ha, na co złożyło się 90 parcel zakupywanych sukcesywnie w okresie 1900—1950 (50 parcel zakupił w okresie 1920—1939) [111, s. 48]. W kaidacie Kef w 1953—1954 Europejczycy gospodarowali łącznie na 60 tys. ha, z czego około 15 tys. ha (25%) stanowiło ich własność, a 45 tys. ha [75%] było oddzierżawiane [111, s. 51].

⁹ Np. kupiec z Dżerba posiadający dużą piekarnię, dwie stacje benzynowe i jedną restaurację, dzierżawił w okolicy Sers obszar o powierzchni 314 ha, miał dwa traktory i kilku robotników sezonowych [111, s. 85].

z tym wyspecjalizowane przedsiębiorstwa wynajmu maszyn rolniczych.

Powyższe uwagi, które odnieść można również do Algierii i Maroka pozwalają stwierdzić wykształcanie się nowej struktury społeczno-gospodarczej, podlegającej szybkim zmianom. Proces koncentracji w zakresie użytkowania ziemi prowadził w wielu przypadkach do koncentracji własności ziemskiej, która jeśli chodzi o ludność miejscową, przechodziła w ręce osób spoza rolnictwa [46 i 121]. Gospodarka taka miała charakter towarowy, ekstensywny, przy którym nie była wymagana stała obecność właściciela ani kwalifikowana siła robocza (poza mechanikami obsługującymi sprzęt i to przez krótki okres czasu), większe inwestycje itp. Ziemia traktowana była jako kapitał, który miał przynieść określoną rentę.

Rozwój upraw trwałych i warzywnych stanowił szczególnie ważny czynnik w procesie przemian charakteru gospodarki europejskiej (oraz nowoczesnej gospodarki miejscowej) na obszarach Maghrebu. Przyczynił się on w sektorze nowoczesnym do wypierania upraw zbożowych na tereny bardziej suche, co widoczne było przede wszystkim w Algierii. Nastąpiła tym samym istotna zmiana w dotychczasowym charakterze przestrzennego zagospodarowania. Nasiliły się procesy koncentracji własności i produkcji w rękach nie tylko indywidualnych posiadaczy, ale też licznych towarzystw i spółek rolnych. Powodowane to było koniecznością zaangażowania znacznych kapitałów przy zakładaniu plantacji. Wyjątek stanowiły tu gospodarstwa warzywne, których powierzchnia rzadko przekraczała 10 ha i które przeważnie znajdowały się w rękach indywidualnych posiadaczy. Natomiast gospodarstwa mające zarówno uprawy trwałe jak i warzywnicze, ze względu na charakter produkcji, włączane były w sieć licznych organizacji kredytowych, handlowych, zaopatrzenia i zbytu itp., wysoko wyspecjalizowanych w obsłudze poszczególnych rodzajów produkcji. Wreszcie, w przeciwieństwie do upraw zbożowych, uprawy trwałe i warzywnicze cechowała duża pracochłonność. Szacuje się, że np. udział pracy żywej w winnicach, i to jedynie robotników stałych jest czterokrotnie wyższy aniżeli na obszarach zbożowych. Udział ten wzrasta, jeśli wziąć pod uwagę zatrudnienie robotników sezonowych, koniecznych przy okresowych zabiegach pielęgnacyjnych, zbiorze winogron itp. Przybliżone szacunki wykazują, że np. na 1 ha upraw trwałych, nienawadnianych potrzeba jest 80—140 dni roboczych, upraw trwałych nawadnianych — 130—180 dni roboczych, a upraw warzywnych — 150—300 dni [151, s. 257].

Wprowadzenie upraw trwałych i warzywnych spowodowało jeszcze silniejsze uzależnienie ekonomiczne rolnictwa Maghrebu od Francji. Uprawy te prawie w całości przeznaczone były na rynek zewnętrzny, stając się jednym z głównych źródeł dochodów poszczególnych krajów. Udział eksportu rolnego w ogólnej wartości eksportu krajów Maghrebu obrazuje tab. 4 przedstawiająca dane dla 1955 r.

W Algierii na wino przypadało 75% wartości eksportu rolnego (50%

ogólnej wartości eksportu). W Tunezji po 42% wartości eksportu rolnego przypadało na oliwę i zboża, reszta natomiast (16%) obejmowała owoce i warzywa. W eksporcie rolnym Maroka przeważały zboża (pszenica):

Tabela 4

Udział eksportu rolnego w ogólnej wartości eksportu krajów
Maghrebu w 1955 r. [9, s. 69]

Charakter eksportu	Algieria		Tunezja		Maroko	
	mld fr.	%	mld fr.	%	mld fr.	%
Wielkość eksportu ogółem	165*	100	44	100	127	100
Wartość eksportu rolnego	114	69	24	54	38	30

* Bez ropy naftowej.

przypadało na nie 55% wartości eksportu rolnego. Pozostałe 45% obejmowało przede wszystkim warzywa i owoce, a w niewielkim już stopniu wino. Stosunkowo niski udział produktów rolnych w wartości całego eksportu Maroka spowodowany był dużym znaczeniem wywozu surowców mineralnych, przede wszystkim zaś fosfatów.

Opłacalność owocowo-warzywniczej produkcji eksportowej powodowana była wysokimi cenami uzyskiwanymi na wewnętrznym rynku francuskim. Konkurencyjność produkcji w stosunku do rynków międzynarodowych nie była więc brana w rachubę. Za algierskie artykuły rolne sprzedawane na rynku francuskim uzyskiwano np. średnio o 31,3% wyższą cenę aniżeli byłoby to możliwe na innych rynkach zewnętrznych [72, s. 167].

W i n o . Wśród upraw trwałych istotną pozycję w krajach Maghrebu zajmuje uprawa winorośli. W Algierii rozwój tej uprawy nastąpił najwcześniej i tam też osiągnęła ona największy zasięg. Pod uprawę zajęte było ponad 400 tys. ha. W okresie międzywojennym — w 1934 r. — maksymalna produkcja wina wyniosła 22 mln hl, a po wojnie — w 1954 r. — około 19 mln hl. Udział wina w ogólnej wartości produkcji rolnej kraju wynosił około 38% [16]. Na obszary winnic przypadało też około 50% wszystkich inwestycji dokonywanych w rolnictwie algierskim. Większość tych inwestycji miała na celu jedynie utrzymanie dotychczasowego poziomu produkcji. Na obszarach winnic zatrudnione było około 60% siły roboczej sektora europejskiego (tj. około 240 tys. robotników stałych i sezonowych). Charakteryzował je wysoki stopień koncentracji własności oraz produkcji. Około 10% gospodarstw dostarczało 70% produkcji. Głów-

ne obszary zajęte przez winnice znajdowały się w rejonie Oranu (pochodziło stąd 65% produkcji krajowej) oraz w rejonie Algieru (rejony Mitidża i Sahel dawały około 25% produkcji kraju) [81].

W pozostałych dwóch krajach Maghrebu znaczenie uprawy winorośli było mniejsze, zarówno w odniesieniu do zajmowanego obszaru, jak i wielkości produkcji. W Maroku obszar zajęty przez winnice przed uzyskaniem niepodległości obejmował około 50 tys. ha, a produkcja wynosiła 2,5 mln hl. Udział wina w ogólnej wartości produkcyjnej wynosił około 2,5% [16]. Obszary winnic skupiały się głównie w rejonie Oujda, Meknesu, Casablanki i Rabatu [17]. W Tunezji winnice zajmowały około 40 tys. ha, a produkcja wynosiła około 1,5 mln hl. Wino stanowiło 6% wartości produkcji rolnej kraju [16]. Główne obszary uprawy znajdowały się na równinie Tunisu i na półwyspie Bon [161].

Pozostałe uprawy trwałe. Wśród innych upraw trwałych w nowoczesnym sektorze rolnictwa na czoło wysuwają się drzewa oliwne i cytrusowe.

Plantacje drzew oliwnych najbardziej rozwinęły się w Tunezji, w rejonie Sahel i Sfax oraz, w pewnej mierze, na obszarach Tellu tunezyjskiego. Drzewo oliwne jest tradycyjną uprawą śródziemnomorską, dostarczającą istotnego elementu pożywienia miejscowej ludności. W Tunezji już w momencie ustanawiania protektoratu — 1881 r. — było około 8 mln drzew oliwnych. W posiadaniu Europejczyków znajdowało się przed wyzwoleniem 15—20% ogólnej liczby drzew, tj. około 4 mln; prawie połowa tej liczby należała do 197 właścicieli, w tym również kilku towarzystw (cztery towarzystwa miały plantacje liczące 300 tys. drzew)¹⁰. Mimo braku szczegółowych danych można przypuszczać, że udział Europejczyków w produkcji oliwy (występują tu znaczne wahania w produkcji: np. w 1947 r. — 15 tys. t, w 1948 r. — 42 tys. t, w 1949 r. — 100 tys. t) jest wyższy aniżeli udział w plantacjach. Tłumaczy się to faktem, że plantacje europejskie położone były w lepszych rejonach klimatycznych, głównie Sfax, stosowały lepsze metody uprawy oraz osiągały lepszą wydajność. Ponadto olejarnie należące do Europejczyków prowadziły skup oliwek od ludności miejscowej. Sądzi się, że udział europejski w produkcji oliwy wynosił około 25%.

W przypadku uprawy drzew oliwnych istniała dość duża współzależność między gospodarką europejską a gospodarką ludności miejscowej. Duży udział uprawy drzew oliwnych przypadający na ludność miejscową był powodowany chęcią obrony ziemi przed kolonizacją: tereny obsadzone drzewami nie stanowiły „ziemi martwej” i nie podlegały konfiskacie czy wywłaszczeniu [161, s. 117]. Miała tu miejsce również współpraca

¹⁰ Były to „Omnium immobilier”, „Société franco-africaine”, „C^o du chemin de fer et des phosphates de Gafsa” wreszcie „Société des fermes français” [161, s. 75].

między kolonistami a chłopami przy zakładaniu plantacji na zasadzie stowarzyszenia (forma dzierżawy mgharsa). Kontrakt przewidywał oddanie fellachowi pod opiekę nowo założonej plantacji. Po 12—15 latach, kiedy drzewa oliwne osiągały wiek produkcyjny, teren plantacji — zgodnie z umową — dzielony miał być po połowie, chociaż zwykle fellach otrzymywał mniej, gdyż w międzyczasie zadłużał się u właściciela [53, s. 214—220]. W ten sposób powstała znaczna część plantacji oliwek należących do Tunezyjczyków. Własność ta była na ogół bardzo rozdrobniona¹¹.

W pozostałych krajach Maghrebu uprawa drzew oliwnych w gospodarce europejskiej nie miała takiego znaczenia jak w Tunezji. Poza nielicznymi wyjątkami, była to w zasadzie domena rolnictwa tradycyjnego. Produkcja zarówno owoców jak i oliwy przeznaczona była w głównej mierze na konsumpcję rodzinną, a nadwyżki były przedmiotem obrotów na lokalnym rynku.

Po zakończeniu I wojny światowej nastąpił w krajach Maghrebu intensywny rozwój uprawy drzew cytrusowych. Wprowadzie dochody uzyskiwane z 1 ha były tu niższe aniżeli w przypadku winorośli [23, s. 11], ale wprowadzenie przez Francję kontyngentowania importu wina zachęciło do rozwijania plantacji drzew cytrusowych. Największy ich rozwój nastąpił w Maroku (obszar — 52 tys. ha, produkcja — około 0,5 mln t). Głównym rejonem upraw były nawadniane tereny Rharbu. Około 80% plantacji znajdowało się w rękach europejskich, przy czym przeważały plantacje wielkie, będące własnością spółek. Wynikało to z konieczności ponoszenia wysokich nakładów na prace wstępne, szczególnie przy nawadnianiu terenu [50, s. 71].

Na drugim miejscu, jeśli chodzi o uprawę drzew cytrusowych, znajdowała się Algieria — 44 tys. ha (z produkcją około 0,4 mln t). Głównym centrum uprawy był rejon Mitidży. W Tunezji drzewa cytrusowe zajmowały około 10 tys. ha (produkcja około 0,1 mln t), przede wszystkim na półwyspie Bon. Większość plantacji znajdowała się w rękach przedstawicieli ludności miejscowej.

Gospodarkę cytrusową, podobnie jak inne uprawy trwałe, cechowała znaczna pracochłonność, ponieważ oprócz samej uprawy i zabiegów pielęgnacyjnych miało się do czynienia z przechowywaniem, przygotowywaniem do wywozu itp. Wpływało to w znacznej mierze na charakter własności i jej rozmiary.

Inne uprawy trwałe w sektorze nowoczesnym rolnictwa odgrywały rolę marginesową. Pewnego znaczenia po II wojnie zaczęła nabierać uprawa moreli i jej przetwórstwo. W gospodarce tradycyjnej dużą rolę odgrywały (poza oliwkami) również morele oraz figi i migdały [118]. Nad-

¹¹ Liczba właścicieli mających ponad 1000 drzew wynosiła około 160; w ich rękach znajdowało się nieco ponad 1 mln pni. Reszta była własnością drobnych chłopów, przy czym nierzadko jedno drzewo należało do 2 lub 3 właścicieli [161, s. 117].

wyżki tej produkcji przeznaczane były przeważnie na rynek wewnętrzny. Palma daktylowa uprawiana była głównie przez ludność miejscową w oazach saharyjskich.

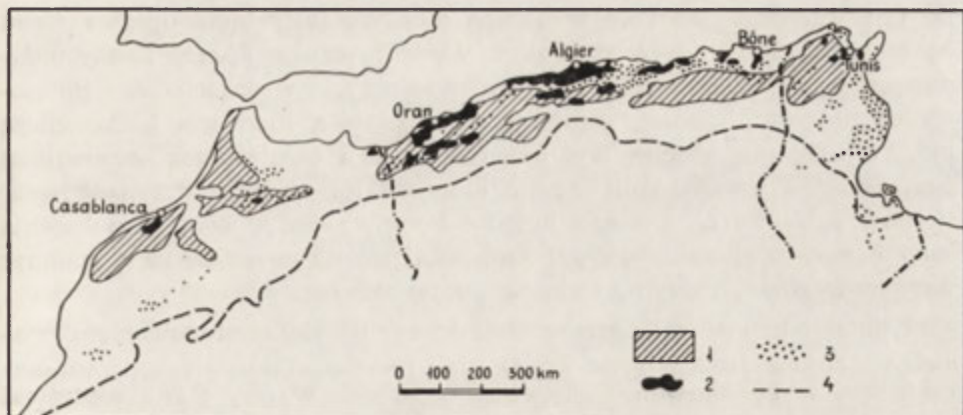
Uprawy warzywne. W okresach poprzedzających kolonizację europejską warzywnictwo koncentrowało się w wąskich strefach otaczających większe miasta oraz na terenach nawadnianych przez miejscową ludność, służąc zaspokojeniu potrzeb lokalnych. Wraz ze wzrostem miast i napływem ludności europejskiej strefy uprawy warzyw uległy rozszerzeniu. Uprawy te podejmowali też Europejczycy; w Tunezji produkcja (mająca zresztą do niedawna charakter lokalny) opanowana została w większości przez Włochów. Gwałtowny rozwój upraw warzywnych nastąpił po II wojnie. Sprzyjało temu wzrastające zapotrzebowanie na rynku europejskim, różnice w okresie wegetacji w stosunku do rejonów spożycia, wreszcie bliskość tych terenów od Europy. Wysokie koszty inwestycji i eksportu rekompensowała wysoka wydajność z ha pozwalając na osiąganie znacznych zysków na rynku francuskim. Jak już wspomniano, cechą charakterystyczną tej dziedziny gospodarki rolnej była drobna własność indywidualna, o przeciętnej wielkości gospodarstw 3—5 ha. W przeciwieństwie do innych upraw występowała tu mała podatność do koncentracji własności, mimo pełnej integracji z rynkiem zewnętrznym oraz istnienia własnej organizacji kredytowej, zaopatrzenia i zbytu, częściowego przetwórstwa itp. [118].

W Maroku największy zasięg uprawy warzyw występuje głównie w strefie wybrzeża, na północ i na południe od Casablanki. Maroko dostarcza ponad połowę (52%) ogólnej produkcji warzyw Maghrebu (ziemniaków i pomidorów, a ponadto marchwi, bakłażanów itp., łącznie eksportuje 0,4 mln t). Własność europejska stanowiła tu jednak mniejszość, dawała bowiem jedynie 40% ogólnej produkcji warzyw. Algieria dostarczała około 45% ogólnej wielkości produkcji eksportowej krajów Maghrebu, przy czym były to głównie ziemniaki i melony (około 0,1 mln t eksportu). Uprawa warzyw koncentrowała się na wybrzeżu i na zachodzie kraju. W Tunezji produkcja warzyw miała przez dłuższy czas znaczenie lokalne i na eksport przeznaczano stosunkowo niewielkie jej ilości. Dopiero po wyzwoleniu rozwijać zaczęto na wielką skalę uprawę i przetwórstwo pomidorów. Główne obszary warzywnicze tego kraju obejmują półwysep Bon oraz rejon Bizerty — Porto Forina; łącznie obszar uprawny obejmuje w tym kraju około 25 tys. ha.

ROLNICTWO TRADYCYJNE

GŁÓWNE CECHY PRZESTRZENNEGO ZRÓŻNICOWANIA ROLNICTWA W SEKTORZE TRADYCYJNYM

Przenikanie i upowszechnianie się pod wpływem kolonizacji elementów gospodarki towarowo-pieniężnej pociągnęły za sobą daleko idące

Ryc. 4. Rolnictwo nowoczesne na obszarze Maghrebu [55]

1 — uprawa zbóż bez ugorowania, 2 — obszary winnic, 3 — plantacje drzew oliwnych, 4 — południowa granica obszaru, gdzie zboża zajmują więcej niż 5% powierzchni

Modern agriculture on Maghreb's territory [55]

1 — cereals without fallow, 2 — vineyards, 3 — olive trees plantations, 4 — the southern limit of area where cereals cover more than 5%

konsekwencje natury społecznej i gospodarczej dla sektora tradycyjnego w rolnictwie Maghrebu. Nastąpiła konfrontacja nowych form stosunków gospodarczych i form gospodarowania, wynikających z mechanizmu rynkowego układu kapitalistycznego, ze stosunkami i formami właściwymi układom przedkapitalistycznym, których podstawową jednostką organizacji społecznej i gospodarczej pozostawała wspólnota plemienna i wiejska.

W większości opracowań geograficznych dotyczących obszaru Maghrebu typologia rolnictwa tradycyjnego (jak i nowoczesnego) oparta jest w głównej mierze o empiryczne kryterium obejmujące pewne elementy użytkowania ziemi w ścisłym powiązaniu ze zróżnicowaniem warunków naturalnych środowiska. Warunkom tym nadaje się rolę wiodącą, dzięki czemu typologia ta pokrywa się w zasadzie z podstawowymi jednostkami fizjograficznymi omawianego obszaru [55, 56]. Przedstawiając, w oparciu o to kryterium, typy działalności rolniczej człowieka należy zastrzec się, że chociaż tego rodzaju podział posiada pewne uzasadnienie od strony obrazowania tzw. „sposobu życia” (*mode de vie*), to jednak w istocie swej ma on charakter statyczny i w gruncie rzeczy powierzchniowy. Ogranicza się do przedstawienia skutków nie oddając rzeczywistej dynamiki przekształceń gospodarczych i społecznych, jakie zachodziły i zachodzą na omawianym obszarze. Będzie o nich szerzej mowa w następnych rozdziałach pracy.

Działalność koczownicza i półkoczownicza na obszarze stepów

Warunki naturalne środowiska właściwe Maghrebowi, a zwłaszcza suchy i półsuchy klimat, określają zakres i charakter działalności człowieka

na tych terenach. Jedyne w oazach możliwa jest ciągła uprawa ziemi oparta o nawadnianie. Działalność ta wytworzyła specyficzne formy układów społecznych, odnoszące się zarówno do życia w oazach jak i do stosunku ludności osiadłej, zamieszkującej oazy z ludnością koczowniczą [69, 116]. Obszary stepów wykorzystywane są głównie przez koczownicze pasterstwo, a uprawę roli cechuje mniejsza lub większa przypadkowość (*lottery agriculture*). Dlatego ludność koczownicza w celu zaspokojenia swych potrzeb alimentacyjnych zmuszona jest do prowadzenia wymiany; dotyczy to głównie zboża z terenów upraw rolnych.

Klimat omawianego obszaru charakteryzuje się występowaniem opadów w zimie a suszą w lecie. Powoduje to konieczność stałych przemieszczeń stad w poszukiwaniu pastwisk. W okresie wiosny i lata wędrówki odbywają się w kierunku północnym, na obszary mające więcej wilgoci, gdzie stada mogą przynajmniej częściowo korzystać ze ściernisk, a ludność może podejmować w czasie żniw pracę u osiadłych rolników. Jesienią i zimą kierunek wędrówek jest odwrotny, gdyż wtedy na terenach stepowych przypada pora deszczowa.

Przed rozpoczęciem kolonizacji koczownicy, oprócz hodowli, zajmowali się transportem i handlem. Obecnie działalność ta zanika bądź posiada tylko znaczenie lokalne, ograniczając się do transportu zbiorów w okresie letnim, podczas przebywania na terenach zasiedlonych.

Koczownicy, chociaż na ogół sami nie zajmowali się uprawą roli, to jednak często byli posiadaczami ziem w oazach lub terenów rolnych we wsiach położonych na południowym obrzeżeniu Atlasu Saharyjskiego. Stosowano tam różnorodne typy dzierżawy, jak też pracę niewolników. Wzajemna współzależność między rolnikami a koczownikami była bardzo ścisła, a występowanie obydwu typów działalności wzajemnie się warunkowało.

Wraz z postępem kolonizacji i kurczeniem się obszarów pasterskich następuje istotna zmiana w dotychczasowym charakterze gospodarki koczowniczej.

Po pierwsze, w okresie letnim koczownicy podejmują się sezonowej pracy na roli u ludności osiadłej, na której terenach dokonują wypasu swych stad, oraz — częściowo również — w gospodarstwach sektora nowoczesnego. W ten sposób starają się zdobyć dodatkowe środki utrzymania, których już nie zapewnia im dotychczasowa działalność. Dalszą ewolucją w tym zakresie jest sezonowa emigracja do prac rolnych poza tradycyjne trasy wędrówek, przyjmowanie na dłuższy okres czasu statusu robotników sezonowych, emigracja do miast, a nawet za granicę.

Po drugie, koczownicy przyjmują w opiekę stada należące do ludności osiadłej albo do ludności miejskiej. W szeregu wypadków działalność ta wykraczała poza ramy sektora tradycyjnego, ponieważ objęte nią były również stada należące do ludności europejskiej. Jest to jeden z przy-

kładów styku dwóch odmiennych układów społeczno-gospodarczych i ich funkcjonowania.

Po trzecie, następuje powolne osadzanie się na ziemi i podejmowanie działalności rolniczej, wyrażające się w różnych formach półkoczownictwa. Istnieje tendencja do indywidualizacji własności ziemi należącej do wspólnoty plemiennej [158]. Najlepszym, chociaż może nie najbardziej typowym przykładem pełnej stabilizacji koczowników (dokonanej zresztą z inicjatywy i pod kierunkiem administracji państwowej) było podjęcie na obszarze Niskich Stepów w Tunezji uprawy drzew oliwnych przez członków plemienia Metellit i Dżelass [53,114]. Eliminowało to automatycznie hodowlę na obszarach plantacyjnych.

W warunkach półkoczownictwa hodowla stopniowo przestaje być główną dziedziną działalności. Własne stado powierza się koczownikom lub wynajętym pasterzom. Stale pogarszają się też warunki hodowli. Coraz więcej terenów wypasowych, będących tradycyjną własnością plemienną, zaoruje się, a te, które pozostają, przedstawiają na ogół małą wartość z uwagi na niesprzyjające warunki naturalne. Gwałtownie zwiększa się zagrożenie stad występującymi okresowo brakami pożywienia i wody.

Wraz z indywidualizacją własności ziemi następuje powolny rozpad zwartej dotąd społeczności plemiennej. Przywódcy plemion i starszyzna, korzystając z zajmowanych przez się pozycji, przejmują na własność znaczne obszary ziem uprawnych i wykorzystują na nich siłę roboczą innych członków plemienia. Koczownicy, którzy nie mogli posiadać ziemi, lub mają jej mało, bądź nie mogą znaleźć pracy na miejscu, zmuszeni są do szukania jej poza terytorium plemiennym. Ten ruch migracyjny jest cechą charakterystyczną przechodzenia od życia koczowniczego do form życia osiadłego.

Najbardziej typowymi obszarami różnorodnych form półkoczownictwa w Algierii są tereny stepów południowych, pobrzeże Atlasu Saharyjskiego, Wysokie Równiny i obniżenie Hodny. W Tunezji ten typ gospodarki cechuje obszary Wysokich i Niskich Stepów oraz rejon Dżeffara. W Maroku występuje głównie we wschodniej części kraju oraz na południowym zachodzie w rejonie Noun i Dżebel Bani — na terenach najpóźniej podporządkowanych Francji i nie objętych kolonizacją europejską.

Działalność rolniczo-hodowlana na obszarach górskich

Tereny górskie Maghrebu charakteryzują się odrębnym typem układu społeczno-gospodarczego i użytkowania ziemi. Stanowiły one prawie zawsze schronienie dla ludności nizin w okresach niepokoju lub wojen, rzadko też podlegały bezpośredniej władzy poszczególnych państwowości. Dopiero Francuzi zdołali z czasem (lata dwudzieste a nawet trzydzieste

naszego wieku), i to nie bez wysiłków, podporządkować je sobie. Gospodarcza działalność ludności tych obszarów nie była objęta wpływem koczowników ze stepów (jeśli nie brać pod uwagę strefy pogórzy) oraz bezpośrednią akcją kolonizacji europejskiej. Ludność gór cechuje zdecydowana przewaga elementu berberyjskiego. Istnieje tu ogromne zróżnicowanie form działalności gospodarczej, co wynika nie tylko z charakteru warunków naturalnych, lecz również z charakteru ewolucji gospodarczej i społecznej tego obszaru.

Na terenach górskich Maghrebu — w Maroku Centralnym, w Wysokim Atlasie Zachodnim, w Antyatlase i górach Rifu, w górach Kabylii, Aures oraz na płaskowyżach Algierii, w górach Tunezji północnej i w rejonie Gafsa — występują dwa podstawowe typy gospodarki rolnej: półkoczownicze pasterstwo łącznie z uprawą ziemi oraz rolnictwo osiadłe z dominacją upraw trwałych.

Pierwszy typ posiada największy zasięg w Maroku Centralnym. Jednakże ma tu miejsce stałe ograniczanie przepędu bydła, rozszerza się bowiem uprawa roli na pogórzach, gdzie stosowano wypas w czasie zimy, jak też wprowadzany jest zakaz wypasu na obszarach leśnych w celu ochrony ich przed zniszczeniem. Powoduje to zmiany w charakterze hodowli idące w kierunku coraz większej jej stabilizacji oraz zmniejszania się wielkości stad. Rozszerza się obszar uprawy roli, a w zmianowaniu coraz więcej miejsca zajmują uprawy paszowe. Zwiększają się też obszary nawadniane w dolinach rzek i uedów, gdzie coraz szerzej wprowadzane są uprawy trwałe i warzywne — oznaka stabilizacji ludności. Ewolucja wspólnotowych form gospodarowania i władania ziemią w kierunku ich indywidualizacji i prywatyzacji jak też wprowadzanie nowych technik powoduje powstawanie nadwyżek ludności, która musi emigrować — sezonowo lub na stałe — w poszukiwaniu pracy. Nasilenie podejmowania trwałej pracy na roli jest najbardziej widoczne w Tunezji i Algierii. Na zalesionych obszarach górskich wyróżnia się też pewien odrębny podtyp działalności hodowlano-rolniczej, w którym hodowla nadal posiada przewagę nad uprawą roli. Dodatkowymi zajęciami są tu prace leśne — wyrąb drzewa, produkcja węgla drzewnego, zbieractwo itp.

Drugi typ, obejmujący rolnictwo osiadłe z dominacją upraw trwałych, posiada odrębny charakter. Ludność osiadła zamieszkuje te tereny od niepamiętnych czasów i, jak wspomniano, potrafiła utrzymać swą niezależność. Sprzyjało to wytworzeniu się jak też i ugruntowaniu tradycji życia osiadłego oraz zróżnicowanej i intensywnej gospodarki rolnej. Uprawy trwałe: plantacje drzew oliwnych, figowych, migdałowych itp. rozciągają się na każdym dostępnym skrawku terenu. Pola są często tarasowane i nawadniane przy pomocy skomplikowanej sieci irygacyjnej. Ilość opadów dla uprawy zbóż jest tu wystarczająca.

Bardziej szczegółowa analiza zagospodarowania omawianych terenów pozwala wskazać na dość istotne różnice występujące między nimi. W znacznej części gór Maroka gospodarka rolna ma charakter intensywny, szerzej stosowane jest tu nawadnianie, chociaż zarówno w Maroku jak i w Algierii prowadzone są uprawy trwałe oraz istnieje duża gęstość zaludnienia. Uważa się natomiast, że Kabylia zasiedlona została przez ludność wypartą ongiś z nizin (przy czym nie zostało ustalone kiedy to miało miejsce), podczas gdy mieszkańcy Rifu, Wysokiego Atlasu i Anty-atlasu reprezentują typ gospodarki nie naruszonej przez burzliwe wypadki historii Maghrebu [81, s. 48]. Dyskusja, jaka rozwija się na ten temat w literaturze przedmiotu, nie ma wyłącznie charakteru historycznego; posiada duże znaczenie dla określenia warunków rozwoju gospodarczego niektórych terenów górskich w ramach planowania regionalnego.

Duża na ogół gęstość zaludnienia tych obszarów i utrzymująca się wysoka stopa przyrostu naturalnego, przy jednoczesnym ograniczeniu — jak dotąd — możliwości rozwoju gospodarczego powodują, że mimo względnie intensywnej gospodarki rolnej występuje tu zjawisko silnego przeludnienia i masowej emigracji. Najbardziej pod tym względem typową jest Kabylia, skąd rekrutuje się przeważającą część emigrantów wyjeżdżających do Francji [147; 151, s. 114]. Emigranci z terenów górskich Maroka kierują się na obszary rolnicze nizin oraz do większych miast swego kraju.

Działalność rolnicza na obszarze pogórzy i nizin

Pogórza i niziny Maghrebu, których pewne partie w okresie starożytności i w czasach świetności arabskiej cechowała intensywna gospodarka, w momencie przyścia Francuzów nie były całkowicie zajęte pod uprawę. Proces zagospodarowania rolniczego tych terenów nie został po dzień dzisiejszy w pełni zakończony. Posiada on różne nasilenie zarówno w poszczególnych krajach jak i na poszczególnych obszarach danego kraju. Wiąże się to w głównej mierze z charakterem, zakresem i czasem występowania kolonizacji europejskiej.

Na obszarach tych aż do kolonizacji europejskiej znajdowały się letnie pastwiska koczowników, mimo na ogół sprzyjających warunków naturalnych — klimatu, opadów, gleb — dla prowadzenia uprawy roli. Ludność osiadła była tu nieliczna, a jej działalność, poza terenami położonymi w bezpośredniej bliskości większych miast, cechowała ekstensywna uprawa roli (siano pszenicę lub jęczmień w zmianowaniu dwuletnim z ugorem). Podstawą organizacji społecznej ludności była wspólnota wiejska, chociaż związek między poszczególnymi członkami lub rodzinami wchodzącymi w jej skład był niepomiernie słabszy, aniżeli miało to miejsce u wspólnot plemiennych, czy też wspólnot wiejskich na terenach

górskich. Jednym z czynników wpływających na tego rodzaju stan rzeczy był brak stabilności egzystencji, stałe zagrożenie ze strony koczowniców oraz ludności zamieszkującej góry, a także często władz. W związku z tym wsie na równinach musiały szukać ochrony lub „opieki” u plemion koczowniczych (zjawisko typowe również, jak wspomniano, w oazach) lub osób wpływowych spoza wspólnoty. Opieka taka przybierała często formę wasalnej zależności. Stosunki własnościowe w rolnictwie cechowała przewaga własności kolektywnej, z okresowym podziałem terenów uprawnych między członków wspólnoty. Dodać należy, że w wyniku niewielkiej gęstości zaludnienia zasięg obszarów uprawianych (podobnie jak i kolektywnych pastwisk) nie był ściśle określony, przy czym na jedną rodzinę przypadało tyle ziemi, ile była ona zdolna jej uprawić. Decydowała ilość posiadanej siły pociągowej (zaprzęg złożony z dwóch zwierząt pozwalał przeciętnie na uprawienie 8-10 ha). Wydaje się, że był to jeden z istotnych czynników, które już w okresie przedkolonialnym zaczęły wpływać na początki stratyfikacji społecznej i polaryzacji majątkowej w ramach wspólnot. Procesy te ujawniły się gwałtownie w okresie kolonizacji.

Europejska kolonizacja rolnicza, która skoncentrowała się na tych obszarach, doprowadziła do zasadniczych zmian strukturalnych zarówno w gospodarce wiejskiej jak i panujących stosunkach społecznych. Wpływ kolonizacji był tu bezpośrednio widoczny w przestrzennej strukturze gospodarki.

Pod kolonizację zajęte zostały na ogół tereny najbardziej wartościowe z punktu widzenia rolniczego. Spowodowało to naruszenie dotychczasowej równowagi w przestrzennym układzie gospodarczym (gospodarka koczowniczo-pasterska, gospodarka rolna). Wraz z indywidualizacją własności ziemi przyspieszeniu uległ proces stabilizacji rolnictwa, jak też szybkie zwiększanie powierzchni ziem uprawnych. Zaoranie wielu dotychczasowych pastwisk spowodowało spadek pogłowia owiec i zubożenie części ludności, szczególnie w partiach południowych omawianego obszaru, gdzie wahania opadów nie zapewniały stałej wielkości zbiorów. Równocześnie nastąpiło relatywne zwiększenie gęstości zaludnienia (zarówno w wyniku zmniejszenia się powierzchni ziem będących w dyspozycji miejscowej ludności przy niezmiennym sposobie gospodarowania, jak też w wyniku przyrostu naturalnego) oraz wystąpienie presji demograficznej w stosunku do możliwości produkcyjnych terenów rolniczych. Zjawisko to pogłębiała słaba tendencja do intensyfikacji i różnicowania produkcji, powodowana panującymi stosunkami produkcji. Niemalą rolę grały procesy koncentracji terenów rolnych w rękach średniej i wielkiej własności z zachowaniem rozproszonego użytkowania przez drobnych dzierżawców. W konsekwencji rolnictwo sektora tradycyjnego miało cha-

rakter ekstensywny, monokulturowy, przeważała uprawa zbóż w zmianowaniu dwuletnim z ugorem (zazwyczaj nieuprawianym). Stan ten nie ulegał zmianie nawet w przypadku zaniechania okresowych podziałów ziemi. Tylko na nielicznych obszarach, wraz z upowszechnieniem stosunków towarowo-pięniężnych, głównie zaś w pobliżu miast, zwiększała się powierzchnia zajęta pod uprawy trwałe i warzywa. Największe przemiany tego rodzaju zachodziły w Algierii na obszarze Tellu zachodniego i na równinie Konstantyny, w Tunezji — na Wysokich Równinach, a w Maroku — na Równinach Atlantyckich.

Szczegółowe omówienie tego zagadnienia utrudniają szybkie zmiany gospodarcze i społeczne, jakie zachodzą na obszarze pogórzy i nizin. Płynność form gospodarczych, wzajemne przenikanie się różnych typów gospodarowania, zmiany w systemach własności — wszystko to niepomernie utrudnia przeprowadzenie wyraźnych rozgraniczeń. Ponadto na styku sektora tradycyjnego i nowoczesnego wykształciła się specyficzna, pośrednia strefa działalności gospodarczej. Jest to obszar wzajemnego przenikania się odmiennych struktur społeczno-gospodarczych, przy czym korzyści są udziałem struktury lepiej zorganizowanej, w tym przypadku sektora nowoczesnego.

Jeśli chodzi o sektor tradycyjny na obszarze pogórzy i nizin, to styk taki przypadał w głównej mierze na tereny otaczające bezpośrednio obszary kolonizacji europejskiej oraz na te gospodarstwa ludności miejscowej, które typem swej organizacji były zbliżone do gospodarstw europejskich. Obszary takie cechowała zazwyczaj wyższa gęstość zaludnienia, tym większa, im bardziej pracowity był charakter gospodarki nowoczesnej (np. winnice, plantacje cytrusowe, uprawy warzywne); tworzyły one swego rodzaju pierścień wokół obszarów gospodarki nowoczesnej. Dla pewnej grupy gospodarstw tradycyjnych bezpośrednia styczność z wyżej na ogół zorganizowaną gospodarką nowoczesną, stanowiła impuls do wprowadzania zmian jakościowych — większej intensyfikacji upraw, ich dywersyfikacji, bardziej nowoczesnych metod uprawy, podnoszenia wydajności itp. Jednak w przeważającej większości gospodarstwa były zbyt małe, ażeby bodźce takie mogły oddziaływać. Właściciele tych gospodarstw, wraz z liczną grupą bezrolnych pracowali w gospodarstwach kolonów, jako siła najemna, stała lub sezonowa. W rzeczywistości był to już proletariats rolny, niekiedy nawet w pewnej mierze wyspecjalizowany, który utracił związki ze swym tradycyjnym środowiskiem. Masowość będącej do dyspozycji siły roboczej wpływała na niski poziom płac, chociaż u kolonów były one wyższe (i realizowane w pieniądzu) aniżeli u rolników sektora tradycyjnego. Z tej ludności rekrutowali się też migranci wędrujący do miejscowych miast oraz wyjeżdżający za granicę — do Francji.

Analiza głównych cech przestrzennego zróżnicowania rolnictwa tradycyjnego potwierdza wyrażone uprzednio zastrzeżenie, że przyjęte kryterium podziału w sposób niedostateczny oddaje istniejącą rzeczywistość. Na przykład układ gospodarki koczowniczej, mający ongiś zdecydowaną przewagę na obszarze stepów, znajduje się dziś w stanie pełnego rozpadu. Na jego miejscu powstają liczne nowe formy gospodarowania i nowe układy społeczne i gospodarcze. Podobne procesy zachodzą również na innych obszarach, co powoduje, że podział na jednostki fizjograficzne, nawet bardzo ogólne, w coraz mniejszym stopniu pokrywa się z tradycyjnymi formami gospodarowania. Powyższe względy skłaniają do uznania opinii [102], że pojęcie „sposobu życia” będące od czasów Vidal de la Blache’a jednym ze skuteczniejszych narzędzi w badaniach nad geografiami człowieka, odpowiada w zasadzie sytuacjom, w których grupy ludzkie, żyjące na określonym obszarze, podlegają bardzo nieznacznym przemianom, pozostając w rzeczywistości w zrównoważonym układzie zamkniętym, autarkicznym. Obecnie pojęcie to nie wystarcza już dla przedstawienia sytuacji, na którą wpływa cały szereg czynników zewnętrznych, stymulujących szybkie przemiany właśnie w sposobie życia i postawach na wpół autarkicznie żyjących do niedawna społeczności.

Celem uchwycenia tych zmian konieczna staje się bardziej szczegółowa analiza ewolucji stosunków społeczno-gospodarczych, jakie miały miejsce w okresie bezpośrednio poprzedzającym kolonizację oraz w czasach zależności tego obszaru od metropolii.

CHARAKTER I KIERUNKI PRZEKSZTAŁCEN ŚTOSUNKÓW SPOŁECZNO-GOSPODARCZYCH

Przystępując do analizy przekształceń stosunków społeczno-gospodarczych w rolnictwie tradycyjnym krajów Maghrebu należy przede wszystkim przedstawić charakter własności ziemi i władania ziemią.

Własność ziemi w rolnictwie miejscowym

Struktura własności ziemi w rolnictwie miejscowym nie odbiegała w zasadzie od tej, jaka występowała również na innych obszarach wchodzących w skład dawnego imperium arabskiego [31, 158]. Na terenach Maghrebu wynikała ona, ogólnie rzecz biorąc, z nałożenia się na siebie wpływu dwóch elementów: tradycji oraz prawa muzułmańskiego [31, s. 62].

Tradycja dała początek systemowi ziem kolektywnych, tzn. należących do grup etnicznych (zorganizowanych w plemiona, klany, duary).

Ziemie takie zarządzane były przez wszystkich szefów rodzin wchodzących w skład danej grupy (tzw. *jemāa*). Szefowie ci wybierali spośród siebie ciało wykonawcze (*naib*), złożone z jednego lub kilku delegatów. System ten na terenach Maghrebu jest wprawdzie starszy od Islamu, jednakże nie został przezeń odrzucony. Uległ jedynie adaptacji, przekształcając się w niepodzielną własność ziemi. Odbyło się to tym łatwiej, że również prawo koraniczne przyjmuje wspólne użytkowanie ziemi, a jedynie w bardzo wąskim zakresie dopuszcza podział jej między współwłaścicieli i indywidualizację własności. Na obszarach Maghrebu ten typ władania ziemią nosi nazwę *arch* (albo czasem *sabga*).

W prawie muzułmańskim wyróżnia się trzy formy własności ziemi:

a) tzw. „ziemie martwe”, nie uprawiane, nie należące do nikogo i nie stanowiące własności prywatnej. Należą one do wspólnoty muzułmańskiej (*umma*). Władza centralna posiada w stosunku do tych ziem nadrzędne prawo dyspozycji (*droit de domaine eminent*).

b) tzw. „ziemie ożywione”, które jedna osoba lub grupa osób uprawiały w sposób ciągły przez co najmniej siedem lat. Jeśli użytkowanie trwa dłużej, ziemia taka staje się własnością prywatną, a właściciel nabywa do niej pełnię praw. Staje się ona własnością *melk*. Na terenach Maghrebu była to jednak przeważnie niepodzielna własność rodzinna. Spotykało się ją na obszarach rolniczych, położonych na ogół w pobliżu większych ośrodków miejskich.

c) tzw. „ziemie habus” (dobra martwej ręki), powstałe z dawnej własności *melk*. Były to ziemie zapisane przez właściciela na jakiś zbożny cel. Wytworzył się również typ tzw. „habus prywatnego”: właściciel deklarował przekazanie swej ziemi muzułmańskim instytucjom religijnym lub charytatywnym, ale dopiero po wygaśnięciu wszystkich spadkobierców linii męskiej rodu. Deklaracja taka zapewniała ziemi niepodzielność i niezbywalność oraz zabezpieczała, przynajmniej teoretycznie, przed konfiskatą. W rzeczywistości stawała się ona własnością rodziny¹².

W tym ogólnym schemacie mieściły się ponadto tak specyficzne formy władania ziemią, jak np. system własności „*guich*” (na terenach Maroka). Były to ziemie państwowe, oddane w użytkowanie plemionom w zamian za obowiązek dostarczania oddziałów wojskowych na potrzeby władcy [122, s. 16]. Plemiona te osadzone były przeważnie w pobliżu dużych miast — Fezu, Marakeszu, Meknesu i Rabatu.

Każde z państw Maghrebu posiadało również własne dobra (które nazywać by można „dobra koronnymi”, jeśli zastosuje się do tego polskie

¹² Jeszcze po dzień dzisiejszy zdarza się, że np. na terenie Maroka dochody z tego rodzaju ziem należą do rodzin marabutów, którzy od dawna na stałe zamieszkują kraje Bliskiego Wschodu, a w szczególności Arabię Saudyjską. Dochody te przekazują się na ich konto [31, s. 9].

nazewnictwo), tzw. „ziemie domaniałne”. Państwo oddawało je na zasadzie dzierżawy w indywidualne użytkowanie.

Upowszechnianie się stosunków kapitalistycznych na wsi zaczęło odziaływać w kierunku indywidualizacji własności ziemi. Proces ten wystąpił jednak z całą ostrością dopiero po podporządkowaniu omawianego obszaru Francji i Hiszpanii. Władze kolonialne popierały ten proces, gdyż z jednej strony ułatwiała to kolonistom nabywanie ziemi, z drugiej zaś — przyspieszała rozpad tradycyjnych struktur społecznych.

Zmiany w stosunkach społecznych na wsi

Upowszechnienie się gospodarki towarowo-pieniężnej spowodowało, że zaczęły ulegać zmianom dotychczasowe tradycyjne układy społeczne i hierarchie na wsi. Rozwój gospodarki rynkowej prowadził do postępującego rozpadu tradycyjnych struktur społeczno-gospodarczych oraz ich organizacji [165, s. 80—81]. Nie oznaczało to jednak automatycznego ich zaniku. Można je obserwować po dzień dzisiejszy, chociaż w aktualnych warunkach są one czynnikiem hamującym procesy rozwoju gospodarczego.

Warto zaznaczyć, że jeszcze przed okresem podporządkowań Francji omawianych obszarów, penetracja europejska naruszała istniejące na wsi struktury społeczno-gospodarcze. Stanowiło to niewątpliwą specyfikę w stosunku do innych terenów, szczególnie Afryki Czarnej, gdzie stosunki handlowe narzucane przez metropolie kolonialne ograniczały się „...w pierwszej fazie do grabieży oraz tworzenia aparatu skupu i zbytu (faktorii), bez przenikania do sfery produkcji” [159, s. 34]. Specyfikę tę trudno jest w pełni przedstawić, ze względu na nieliczne jak dotąd badania gospodarki okresu poprzedzającego czasy kolonialne. Jednakże pewne dostępne materiały, będące wynikiem współczesnych już badań pozwalają mniemać, że kontakt z gospodarką europejską, jeszcze przed kolonizacją, posiadał poważny wpływ na zmianę w tradycyjnych sposobach gospodarowania. Dotyczyło to więc zmian gospodarczych i społecznych, niezależnie zresztą od wspomnianej wyżej grabieży dokonywanej przy pomocy aparatu skupu.

Interesujące pod tym względem może być prześledzenie skutków kryzysu finansowego w Maroku, spowodowanego wojną z Hiszpanią z 1860 r. [18]. W związku z koniecznością zapłaty wysokiej kontrybucji w stosunkowo krótkim czasie, władze marokańskie dla zdobycia funduszy zmuszone zostały do zmiany obowiązujących dotąd zasad ściągania podatków. Według istniejących dotychczas zasad, opartych na prawie koranicznym, wyznaczano wielkość podatku na rzecz władcy (państwa) w zależności od każdorazowej, rzeczywistej produkcji rolnej. Wielkość ta wynosiła około 10% produkcji i stanowiła funkcję średniej produkcji rocznej (produkcji zbożowej, przyrostu stada). W systemie tym uwzględniane były wahania

produkcji związane ze zmiennością warunków klimatycznych, dzięki czemu producent posiadał gwarancję przetrwania okresu nieurodzaju.

Wprowadzone zmiany miały dwojaki charakter: a) dotychczasowy podatek płacony w naturze zamieniono na podatek pieniężny oraz b) ustalano sztywne należności bez uwzględniania wahań w produkcji (1865 r.). Mechanizm ściągania podatków polegał na odgórnym ustaleniu wielkości kwoty w stosunku do określonej konfederacji plemion. Sumę tę dzielono na poszczególne plemiona, a następnie ustalano należność indywidualną według ilości posiadanych środków produkcji (ilości ziemi, ilości zaprzęgów, wielkości stad itp.). Powierzenie pobierania podatków gubernatorom prowadziło często do nadużyć. Nadmierne obciążenia powodowały ruinę chłopów, ich ucieczkę z ziemi oraz rozkład dotychczasowych stosunków społecznych. Warto przypomnieć, że efektywna kontrola władz ograniczała się przede wszystkim do terenów nizinnych (*bled es maghzan*). Natomiast tereny górskie zachowały dużą niezależność i potrafiły uchronić się oraz przeciwstawić dominacji władz centralnych. Zahamowało to lub raczej opóźniło proces zachodzących przemian. Przenikanie stosunków towarowo-pięniężnych, przynajmniej w początkowym okresie, było tu wolniejsze aniżeli na łatwo dostępnych nizinach.

Przytoczony przykład można by w pewnym sensie uważać za nietypowy. Przemiany spowodowane bowiem zostały gwałtownym zapotrzebowaniem na pieniądź w wyniku bezpośredniej interwencji z zewnątrz, chociaż wprowadzenie ich zdecydowane zostało postanowieniami władz niezależnego jeszcze kraju. Jest jednak sprawą oczywistą, że interwencja hiszpańska oraz konieczność spłaty nałożonej kontrybucji wynikała ze słabości wewnętrznej Maroka. Ze słabości tej korzystały też inne kraje dla czerpania zysków handlowych. Ograniczając się nadal do sektora rolnego, wskazać jeszcze należy na charakterystyczny przykład początków penetracji rolnictwa przez kupców europejskich.

W połowie XIX w. obowiązywał w Maroku zakaz wywozu produktów rolnych z wyjątkiem wełny. Negocjowanie transakcji odbywać się mogło w kilku jedynie portach, a kupcy europejscy nie byli dopuszczani do wnętrza kraju [18]. W miastach portowych Europejczycy zabezpieczyli sobie jednak prawo do eksterytorialności osobistej, a ponadto potrafili uzyskać rozciągnięcie tego prawa również na tych obywateli marokańskich, którzy z nimi współpracowali. Współpraca taka polegała na „stowarzyszeniu się” Marokańczyka z kupcem europejskim, na którego rachunek skupował on nie tylko wełnę ale również zwierzęta. W ten sposób kupcy europejscy stali się posiadaczami znacznych stad owiec: np. w 1867 r. jedynie sześciu kupców z Casablanki miało 16 tys. sztuk owiec i to tylko na obszarze plemienia Oulad-Heriz. Formalnie natomiast stada te należały do 81 „stowarzyszonych” Marokańczyków. Próby przeciwdziałania tego rodzaju praktykom doprowadzały do bezpośredniej ingerencji konsulów europejskich w obronie praw „stowarzyszonych” Marokańczyków i to już

nie tylko wobec rządu, ale nawet wobec administracji poszczególnych prowincji.

Penetracja handlowa w ramy sektora rolnego w Maroku przeczy więc opinii wyrażonej przez J. Suret - Canale, który twierdzi, że nie naruszała ona w sposób zasadniczy zamkniętego obiegu autokonsumpcji [165, s. 79]. Oczywiście jest bowiem, że w przypadku terenów wiejskich, z obiegu tego wyłączano stopniowo coraz to większe ilości produktów — z jednej strony w celu sprostania wzrastającym obowiązkom fiskalnym, z drugiej zaś — na skutek realizacji zysków handlowych, odpływających następnie poza sektor rolniczy. Odbiciem tego było pogarszanie się stopy życiowej ludności wiejskiej, czemu ponadto sprzyjało zwiększanie się tempa przyrostu naturalnego. Jeśli chodzi o operacje handlowe, to nie ograniczały się one do wspomnianego wyżej skupu. Penetracja europejska przyczyniała się do przenikania na rynek tych krajów towarów produkowanych masowo przez przemysł, wpływając na upadek miejscowego rzemiosła. Dalszą konsekwencją tego było wytworzenie się nowej grupy społecznej, a mianowicie kupców „stowarzyszonych”, których można by nawet określić jako przedsiębiorców, pracujących na obcy rachunek.

Podane przykłady odnoszą się do wczesnego stadium przenikania gospodarki towarowo-pieniężnej na wieś, nie umocnionego jeszcze „instytucjonalnie” bezpośrednią działalnością administracji kolonialnej. Tym niemniej stanowiły one początek nasilającego się procesu ograniczania lokalnej akumulacji kapitałów, w wyniku coraz bardziej systematycznego przejmowania wytworzonej nadwyżki ekonomicznej. Następnym etapem stało się już przejmowanie części produktu niezbędnego, co oczywiście wykluczało możliwość akumulacji wewnętrznej, przynajmniej na większości terenów rolnych Maroka objętych układem sektora tradycyjnego. Brak środków uniemożliwiał jakiegokolwiek doskonalenie technik czy inwestycje produkcyjne w gospodarstwie [80], czemu w znacznym stopniu sprzyjały panujące stosunki społeczne na wsi.

Zasadniczy wpływ na przekształcenie stosunków społecznych na wsi miało dopiero bezpośrednie obejmowanie terenów rolnych przez osadników europejskich.

Akcja władz francuskich, której celem było jednoznaczne określenie stanu posiadania, przyczyniła się do zmian w dotychczasowej organizacji rolnictwa, w kierunku powstania procesów stratyfikacji społecznej i majątkowej w ramach istniejącego układu organizacji wspólnotowo-plemiennych. Niezwykle istotnym czynnikiem było też upowszechnienie się w wyniku kolonizacji stosunków towarowo-pieniężnych. Przyspieszyły one dodatkowo wspomniane już rozkład dotychczasowej solidarności w ramach wspólnot i powolny zanik ich spistości wewnętrznej. Proces ten w głównej mierze dotknął obszary nizin i pogórzy, na których miało miejsce wzmożone osadnictwo ludności koczowniczej i półkoczowniczej, podejmującej działalność rolniczą.

Zasięg wypierania ludności miejscowej w warunkach protektoratu obrazują dobrze przykłady z terenów położonych wokół Marakeszu [152] czy Meknes. W tym ostatnim przypadku [68], przed ustanowieniem protektoratu istniała już dość gęsta osiadła ludność rolnicza, a ponadto tereny te były wykorzystywane przez półkoczowników i koczowników. Na obszarze o powierzchni około 150 tys. ha, osadnictwo europejskie objęło 115 tys. ha. Pozbawiona środków utrzymania ludność musiała więc albo szukać pracy u kolonów jako najemna siła robocza, albo też opuszczać te tereny i migrować do miast — do Meknes lub do Casablanki. Jak to podkreśla P. S e b a g [161, s. 100] w odniesieniu do Tunezji, zawłaszczony obszar był uprzednio słabo wykorzystany, „...ale nigdy nie był pustynią”. Na ziemiach domonialnych, na obszarach podległych miejscowym „feudałom”, czy na ziemiach „habus”, żyła liczna osiadła ludność rolnicza w koegzystencji z ludnością pasterską, na zasadach różnych form dzierżawy. Objęcie tych ziem przez Europejczyków spowodowało, że dawni dzierżawcy, czy też drobni chłopi gospodarujący indywidualnie na ziemiach należących do wspólnot, stawali się najemnikami albo też musieli opuścić swą ziemię. Warto też dodać, że ci, którzy nie udali się do miast, przeszli na inne tereny rolne, powodując wystąpienie na nich względnego przeludnienia. Również na terenach od dawna już intensywnie zagospodarowanych — w tym przypadku niektórych terenach górskich — wystąpiła nowa jakościowo sytuacja: liczna tamtejsza ludność pozbawiona została możliwości zdobywania nowych obszarów na pogórzach pod gospodarkę rolną. Spowodowało to wystąpienie silnego przeludnienia.

Kolonizacja europejska doprowadziła tym samym do zasadniczego naruszenia koherentności dotychczasowego układu: gospodarka osiadła — gospodarka koczownicza. Układ ten zarówno w sensie gospodarczo-społecznym jak i przestrzennym uległ rozbiciu, dezorganizacji i degradacji. Dało się to zauważyć zaraz po rozpoczęciu kolonizacji w Algierii. Mając początkowo charakter lokalny, proces ten objął następnie ogół ludności wiejskiej. Przykład Sersu [132], na którego obszarze przeprowadzona została dość szczegółowa analiza warunków wczesnego okresu osadnictwa francuskiego, jest tego najlepszym dowodem. Właściciele nowo tworzących się gospodarstw rolnych, poprzez „ogradzanie” swych posiadłości, zakaz wypasu stad koczowniczych i ich przepędu, uniemożliwiali koczownikom korzystanie z ich tradycyjnych szlaków, powodując dezorganizację gospodarki pasterskiej.

W tym kierunku działała też nadmierna kumulacja praw w rękach emancypującej się oligarchii plemiennej, czemu zresztą sprzyjała istniejąca struktura społeczno-ekonomiczna. Ponieważ władza centralna nie zawsze mogła sobie zapewnić władzę wykonawczą w terenie, sprawowali ją właśnie w jej imieniu wodzowie czy przywódcy poszczególnych wspólnot plemiennych i wiejskich. Powierzenie im prawa zbierania podatków prowadziło często do licznych nadużyć i nadmiernego obciążenia

nimi podległych im członków wspólnoty, których zamieniano następnie w swego rodzaju „pańszczyźnianych chłopów”. Wraz z nastaniem zależności francuskiej, szczególnie na obszarach Tunezji i Maroka, obszary plemienne, na których wodzowie sprawowali kontrolę, w wielu przypadkach zamienione zostały w majątki prywatne; rozszerzeniu ulegał obszar uprawny, kosztem dotychczasowych terenów pasterskich. Zawłaszczeniu sprzyjała wspomniana akcja władz francuskich w kierunku indywidualizacji własności. Oligarchia plemienna korzystając ze swych powiązań z nowymi władzami, prawnie stawała się (w rozumieniu prawa francuskiego) właścicielami terenów będących dotąd w użytkowaniu wspólnot. Pociągało to z kolei za sobą rozwarstwienie społeczeństwa miejscowego również pod względem politycznym, przy czym miejscowe elity identyfikowały się z władzami kolonialnymi, w których znajdowały oparcie. Dotychczasowi użytkownicy gruntów sprowadzani byli do roli dzierżawców, a następnie — w licznych przypadkach przechodzenia gospodarstw na wielkoprzestrzenną uprawę maszynową — usuwani z ziemi; w najlepszym razie uzyskiwali status robotników najemnych.

Podkreślić również należy, iż koncentracja własności nie przebiegała ściśle w płaszczyźnie tradycyjnego podziału społecznego na wsi. Dawne warstwy tradycyjnej oligarchii plemiennej tracić zaczęły swe znaczenie na rzecz nowych, bardziej dynamicznych warstw, które powstały i umocniły się w sprzyjających warunkach stworzonych przez kolonizację. Tę nową warstwę stanowili przede wszystkim kupcy. Handel był prawie jedyną dziedziną (poza rolnictwem), w której przedstawiciele ludności miejscowej znaleźć mogli pole do działania. Kupiec miejscowy, w warunkach nieograniczonej działalności kapitału finansowego pochodzącego z zewnątrz, zajmował w rzeczywistości pozycję marginalną. W warunkach istnienia dwusektorowego układu gospodarczego aktywność kupiecka z natury rzeczy musiała się koncentrować w ramach sektora tradycyjnego. Mając na uwadze stosunki panujące w tym sektorze — szczególnie na wsi — aktywność ta nabierała przeważnie charakteru lichwy i spekulacji. Konsekwencją takiej działalności na wsi było przejmowanie przez kupców znacznych obszarów rolnych. Dotyczyło to zarówno drobnej, średniej, jak i wielkiej własności.

Tak więc rozpad dawnych struktur społecznych na wsi pociągał za sobą zaostrzenie się istniejących tam sprzeczności wewnętrznych, ale nie w oparciu o postęp w zakresie sił wytwórczych, lecz przeciwnie — na skutek stałej ucieczki z rolnictwa wyprodukowanych bogactw oraz pogłębiania się i upowszechniania nędzy ludności [165, s. 105]. Istnieje cały zespół czynników, które w tradycyjnym środowisku wiejskim wpływały na niechęć miejscowych posiadaczy do produktywnego inwestowania posiadanych zasobów [123]. Konsumpcyjny wzorzec postępowania gospodarczego [89] cechuje nie tylko przeważającą część wielkich posiadaczy ziemskich, ale również tych chłopów, którzy są w stanie uzyskać wyższe

dochody aniżeli wynoszą ich bezpośrednie potrzeby w zakresie spożycia. Powszechną bez mała zasadą jest unikanie angażowania posiadanej nadwyżki ekonomicznej w podnoszenie poziomu gospodarki rolnej. Istnieją bowiem możliwości uzyskiwania wyższych i szybszych dochodów dzięki taniej sile roboczej, rozpowszechnionej lichwie (właściciel ziemi udziela pożyczek swym dzierżawcom), szybko rentującym się i przynoszącym wysokie dochody operacjom handlu zbożem lub inwestycjom budowlano-mieszkaniowym w mieście, spekulacji parcelami buowlanymi itp. Wszystko to powoduje zrozumiałą niechęć do angażowania środków w wolno rentujące się inwestycje rolne, których rezultaty ponadto nie zawsze są zbyt pewne.

Tymczasem wielcy właściciele, nawet mimo istnienia możliwości łatwiejszego i szybszego zdobycia pieniędzy, nie pozbywają się dobrowolnie ziemi. Gra tu rolę zarówno czynnik prestiżu społecznego jak i wynikający z tego czynnik władzy — obydwie związane z posiadaniem własności ziemskiej. To z kolei powoduje, że właściciel często, nawet wbrew swym chęciom, zmuszony jest dokonywać pewnych inwestycji w gospodarstwie. W wielu jednak wypadkach koszty związane z reprezentacją, utrzymywaniem klienteli itp. pochłaniają większość dochodów uzyskiwanych z ziemi, a nawet niekiedy je przewyższają. Ogranicza to poważnie możliwości rozwoju gospodarki rolnej. Wydatki takie pociągają też za sobą zadłużenie i zmianę właściciela ziemi.

Nie należy wreszcie pomijać faktu, że wielcy właściciele ziemscy (dawni i nowi) skupiając w swych rękach władzę polityczną przeciwstawiali się jakimkolwiek dalej idącym reformom struktury agrarnej [88]. Nawet w przypadku przeprowadzania reform częściowych, korzyści z nich płynące stawały się aż nazbyt często udziałem klas posiadających. Dobrym przykładem może tu być działalność kredytowa. Celem otrzymania kredytu potrzebna jest gwarancja jego zabezpieczenia. W stosunkach panujących na wsi Maghrebu nie może jej dostarczyć drobny fellach, a tym bardziej dzierżawca. Nawet w przypadku uzyskania takiego kredytu, zostaje on w pierwszym rzędzie przeznaczony na bezpośrednie potrzeby konsumpcyjne. Brak jest bowiem tradycji korzystania z kredytu inwestycyjnego, a ponadto środowisko wiejskie nie jest przygotowane do tego rodzaju akcji; kwestia spłaty kredytu staje się w tych warunkach problemem wymagającym dopiero rozwiązania. Korzysta głównie z niego warstwa najbogatsza, a uzyskane w ten sposób środki nie są wykorzystywane na podniesienie własnej gospodarki, lecz służą wspomnianym już celom lichwiarskim albo też lokowane są w sektorach pozarolniczych [123].

W poprzednich rozważaniach przedstawiono zasadnicze mechanizmy prowadzące do zmian w dotychczasowej organizacji społecznej i gospodarczej rolnictwa ludności miejscowej. Zmiany te cechował przede wszystkim rozpad istniejącej organizacji opartej na zasadach wspólnoty plemiennej i wiejskiej oraz tendencja w kierunku indywidualizacji własności ziemi. Prowadziło to (i prowadzi nadal) do występowania silnych procesów stratyfikacji społecznej i gospodarczej na wsi, do koncentracji własności ziemi i polaryzacji uzyskiwanych dochodów.

W rolnictwie tradycyjnym krajów Maghrebu proces koncentracji własności ziemi, a więc zmiana w statusie posiadania, nie wiąże się w sposób bezpośredni ze zmianami w charakterze użytkowania ziemi. W przeciwieństwie do gospodarki europejskiej, a ogólniej rzecz biorąc do sektora nowoczesnego, w którym właściciel gospodarstwa gospodaruje sam lub przy pomocy najemnej siły roboczej, w sektorze tradycyjnym — poza drobną własnością indywidualną — przeważa system różnorodnych form dzierżawy. Jest to bez mała powszechna cecha w grupie wielkiej, a częściowo i średniej własności.

Do głównych form pośredniego władania ziemią należą „khamesat” i „khobza”.

System khamesatu polega na umowie między właścicielem ziemi i jej użytkownikiem, zgodnie z którą użytkownik daje swą pracę, a właściciel dostarcza ziemię, narzędzia rolnicze, siłę pociągową, ziarno siewne, ewentualnie wodę w wypadku terenów nawadnianych. Za swoją pracę khames otrzymuje 1/5 zbiorów. System khamesatu posiada szereg odmian, a wysokość zapłaty również ulega wahaniom i zależy od jakości gleby, rodzaju upraw, podaży na rynku pracy, miejscowych zwyczajów itp. Zapłata otrzymywana przez khamesa jest zwykle niższa o kwotę długów, zaciąganych przez niego przed zbiorami. Pożyczka udzielana na przednówku w formie ziarna uwzględnia jego aktualną cenę rynkową, a tym samym khames po zbiorach musi zwrócić więcej ziarna aniżeli pożyczyl. Pożyczkodawcą jest zazwyczaj sam właściciel ziemi, który w ten sposób otrzymuje dodatkowe, lichwiarskie korzyści¹³.

System khobza polega na umowie, w której właściciel dostarcza tylko ziemię (ewentualnie również wodę), natomiast pozostałe czynniki produkcji są udziałem dzierżawcy. Wysokość czynszu i tu również zależy od całego szeregu lokalnych warunków i zwyczajów. W systemie khobza często się zdarza, że dzierżawca sam nie jest użytkownikiem ziemi, lecz posiada innych poddzierżawców i khamesów.

¹³ Systemy dzierżawy khamesatu i khobzy z ich licznymi odmianami i w zależności od charakteru uprawy szeroko omawiają m. in. J. Despois [55], J. Sebag [161], A. Ayache [17], T. Bartkowski [20].

W tej sytuacji wiele słuszności posiada niewątpliwie stwierdzenie, że „ujemny charakter koncentracji własności tkwi nie tylko w samej koncentracji ile w sposobie wykorzystania ziemi obszarniczej. Chodzi mianowicie o to, że wielka własność (tradycyjna — przypis mój, *M. R.*) nie jest uprawiana jako jednolita całość, lecz zostaje dzielona na odrębne kawałki i wydzierżawiana za wysoką rentę tym, którzy posiadają bardzo mało ziemi lub są w ogóle bez ziemi. Stąd też, z punktu widzenia wydajności, te wielkie gospodarstwa obszarnicze nie różnią się niczym od gospodarstw małych — karłowatych” [84, s. 40]. Dodać należy, że w większości przypadków umowy dzierżawne zawierane są na krótki okres czasu, przeważnie na jeden rok. Nie sprzyja to jakimkolwiek unowocześnieniom i wprowadzaniu zmian w gospodarce. Dzierżawca nie jest też zainteresowany w osiągnięciu maksymalnej wydajności z obszaru na którym gospodaruje. W przypadku kiedy właściciel dostarcza ziarno, wysianie jego większej ilości, a tym samym zwiększenie zbioru ponad pewien określony pułap powoduje spadek dochodu dzierżawcy. Obrazuje to tab. 5, przy czym jest to przykład, kiedy właściciel dostarcza ziemi i ziarna. Otrzymuje on w zamian 1/3 zbioru oraz zwrot dostarczonego na zasiew ziarna.

Tabela 5

Tenuta dzierżawna a wielkość produkcji w tradycyjnym rolnictwie
Maghrebu [131]

Ilość ziarna wysianego (kg/ha)	Zbiór w kg	Udział	
		właściciela (kg)	dzierżawcy (kg)
1	2	3	4 = 2 - (3+1)
70	600	200	330
80	650	216	354
90	680	226	364
100	695	231	364
110	700	233	357

W przytoczonym przykładzie dzierżawca ograniczał się do wysiania 90 kg ziarna na 1 ha. Dla właściciela nieopłacalne staje się wysianie więcej niż 100 kg na 1 ha, ponieważ wzrost jego udziału jest już potem nieznaczny. Wskazuje to, że utrzymywanie się niskiej wydajności w sektorze tradycyjnym rolnictwa nie musi zawsze wynikać z nieznanomości zasad agrotechniki czy też złej jakości gleb (co często sugeruje się w licznych opracowaniach), lecz może zależeć od charakteru stosunków społecznych panujących w rolnictwie. Reforma umów dzierżawnych uwzględniająca sytuację dzierżawcy i mająca na uwadze ustabilizowanie jego pozycji

miałyby niewątpliwie wpływ na podniesienie produkcji w sektorze tradycyjnym i przynajmniej częściowo rozładowałyby istniejące napięcie w bilansie żywnościowym krajów Maghrebu.

Na zagadnienie tradycyjnej dzierżawy spojrzeć również należy od strony dającego ziemię w dzierżawę. Jak to podkreślają niektórzy autorzy [6, s. 51], w warunkach Maghrebu chłopem (fellachem) jest właściwie tylko ten, kto dysponuje co najmniej jednym zaprzęgiem umożliwiającym uprawę ziemi. Natomiast dzierżawcy czy pasterze „stowarzyszeni” z fellachami pozostają na jego utrzymaniu przez cały czas trwania kontraktu, tzn. przeważnie przez jeden rok. Utrzymanie to jest oczywiście odpłatne i jego zwrot, jak wspomniano, następuje po zbiorach, przy ich podziale.

Fellach pragnący zatrudnić khamesa czy pasterza musi dysponować zapasem ziarna wynoszącym co najmniej 4 q (biorąc za podstawę obliczenia 1 kg ziarna dziennie na osobę).

W tego rodzaju systemie przeważa więc tendencja do tworzenia zapasów, a nie do komercjalizacji produkcji. Jeśli zboża jest więcej dzięki kilku kolejnym urodzajom i jeśli staje się ono przedmiotem sprzedaży, to uzyskane środki w pierwszej kolejności przeznaczają się na powiększenie stada (głównie owiec). Stado takie traktuje się zresztą nie jako lokatę kapitału, lecz jako swoisty „rezerwowy fundusz ubezpieczeniowy”, mogący być w nagłym wypadku łatwo uruchomiony, w celu zapewnienia wyżywienia rodzinie chłopca i osobom z nim stowarzyszonym. Konieczność wypasu takich stad zmusza wieśniaka do zwiększania obszaru pozostawianego ugorem, co z kolei ogranicza wielkość produkcji roślinnej.

W dziedzinie hodowli, obok indywidualnej własności zwierząt bardzo często spotyka się też różnorodne formy dzierżawy, np. oddawanie zwierząt pasterzom-koczownikom na określony czas wypasu (1—2 lat) za określoną zapłatą w naturze (część przyrostu stada). Praktykują to szczególnie ludzie z miasta. W latach sprzyjających warunków klimatycznych jest to proceder wysoce rentowny (włożony kapitał zwraca się z nadwyżką w przeciągu jednego cyklu trwania umowy), jednakże w wypadku suszy straty dochodzą do 50% stada.

Poważny problem stanowią ziemie wspólnot plemiennych. Jeśli zajęte są pod uprawę, to nadal stosuje się okresowe podziały mające miejsce co kilka lat, a niekiedy nawet co roku. Zależy to od zwyczajów danej wspólnoty. W tego rodzaju systemie praktykowana może być jedynie ekstensywna uprawa zbóż, gdyż brak jest warunków do ulepszeń w metodach produkcji. Formalny egalitaryzm mających prawo uczestniczenia w podziale ziemi nie zapobiega rozwijaniu się różnorodnych form wyzysku przez jednostki silniejsze ekonomicznie, wynajmujące np. siłę pociągową, czy dostarczające ziarna siewnego. Równocześnie obserwuje się silne dążenie do zmiany istniejącego stanu rzeczy. Ewolucja w ramach wspólnot idzie w kierunku indywidualizacji własności, a w każdym razie dłuższego okresu użytkowania ziemi przez jednego i tego samego użytkownika.

W wypadku terenów przeznaczonych pod uprawy trwałe, a niekiedy również terenów nawadnianych, trudno jest rozpocząć działalność produkcyjną bez uprzednio wyraźnie określonego statusu własnościowego.

Przedstawienie zróżnicowania społecznego w tradycyjnym sektorze rolnictwa w sposób możliwie wyczerpujący sprawia poważne trudności. W okresie kolonialnym badania w tym zakresie były nieliczne i niekompletne, co zresztą z całym naciskiem podkreślają współcześni autorzy [19, 29]. Powoduje to, że jakiegokolwiek próby analizy skazane są na przyjmowanie w mniejszej lub większej mierze założeń arbitralnych i wobec czego często pominać można istniejące w tych krajach istotne różnice wewnętrzne. Próby takich badań podejmować zaczęto dopiero po uzyskaniu przez kraje Maghrebu politycznej niezależności.

Wymownym świadectwem sytuacji społecznej w rolnictwie Maghrebu jest zwrócenie uwagi na to, że większość ludności żyjącej na wsi znajduje się w zasadzie w podobnej lub zbliżonej sytuacji materialnej (np. w Maroku 33% ogółu rodzin na wsi nie posiada ziemi, a 54% ma gospodarstwa od 0,5 do 4,0 ha; w Algierii 53% a w Tunezji 50% ogółu rodzin na wsi nie posiada ziemi), tzn. nie posiada wystarczających środków egzystencji [118]. Proponuje się też niekiedy do grupy tej zaliczyć większość półkoczowniców i pasterzy stosujących transhumację, wreszcie większość tradycyjnych dzierżawców. Wszyscy oni tworzą bowiem „subproletariat” wiejski, mało podatny na inowację i zmiany. Stale ma się tu do czynienia z ludnością „...o tym samym współczynniku nędzy” [118, s. 40].

Najpełniejszą jak dotąd, i najbardziej szczegółową analizę stratyfikacji społecznej w rolnictwie Maghrebu przedstawił S. A m i n¹⁴, chociaż dla swych wyliczeń zastosował arbitralne założenia.

Podział dochodu w rolnictwie Maghrebu przedstawia tabela 6. Jeśli dane w niej zawarte odniesiemy do liczby ludności wiejskiej europejskiej oraz miejskowej, to różnice w dochodzie na głowę okażą się bardzo znaczne. Warto przy tym wskazać, że oszacowanie europejskiej ludności rolniczej jest trudne, szczególnie w Tunezji i Maroku. W tym ostatnim prawie wszyscy Europejczycy zamieszkiwali w mieście.

Strukturę ludności zatrudnionej w rolnictwie Maghrebu obrazuje tab. 7. Wykazuje ona, że 1% rodzin europejskich na wsi przejmowało 26% dochodów uzyskiwanych z rolnictwa. Łącznie z grupą najbogatszych posia-

¹⁴ S. A m i n [9] szczególnie zaś rozdział III: *La structure de l'économie et la société coloniale*, s. 113—185. Podaje się tu również w szeregu przypadków dane odnoszące się do sektora nowoczesnego — europejskiego, celem lepszego uwidocznienia istniejących różnic.

daczy w sektorze miejscowym stanowiło to 9% rodzin, które miały w swoich rękach 63% ziem uprawnych i przejmowały 50% dochodów. Nierówności te są jeszcze lepiej widoczne, jeśli miejscową ludność rolniczą ukazać na tle ludności miejscowej i ludności europejskiej oraz uwidocznić charakter

Tabela 6

Wartość produkcji rolnej w krajach Maghrebu
(w mld fr. z 1955 r.) [9, s. 119]

Podział produkcji	Algieria	Tunezja	Maroko
Wartość produkcji rolnej	210	68	225
w tym:			
sektor europejski	93	16	21
sektor miejscowy	117	52	204

Tabela 7

Struktura gospodarstw rolnych i dochody w krajach Maghrebu (w 1955 r.) [9]

Kategoria	Powierzchnia			Liczba rodzin			Dochody		
	mln ha	%		tys.	%		mld fr	%	
Sektor europejski gospodarstwa europejskie	4,4	100	23	30	6	1	130	79	26
robotnicy rolni	-	-	-	470	94	19	34	21	7
Razem	4,4	100	×	500	100	×	164	100	×
Sektor miejscowy rodziny biedne	0,9	6	5	1070	53	42	70	21	14
rodziny średnio-zamożne	6,1	41	32	765	38	30	144	42	29
rodziny bogate	7,8	53	40	180	9	8	125	37	24
Razem	14,8	100	×	2015	100	×	339	100	×
Ogółem	19,2	×	100	2515	×	100	503	×	100

podziału dochodów [9, s. 119]. Zagadnienie to przedstawia tab. 8. Zwracają w niej uwagę trzy elementy. Po pierwsze, we wszystkich omawianych krajach mniejszość europejska, stanowiąca około 10% ogółu ludności, przejmowała istotną część dochodów. Po drugie, jeśli chodzi o miejscową ludność rolniczą, to uczestniczyła ona w podziale dochodu w niewspółmiernie niższej części aniżeli stanowił jej udział w ogólnej liczbie mieszkańców. Po trzecie wreszcie, zwraca uwagę występowanie równowagi między udziałem ludności miejscowej pozarolniczej w ogólnej liczbie mieszkańców a udziałem tej ludności w podziale uzyskiwanych dochodów.

Struktura ludności i dochody w krajach Maghrebu (w 1955 r.) [9, s. 119]

Kategoria	Algieria				Tunezja				Maroko			
	ludność		dochód		ludność		dochód		ludność		dochód	
	mln	%	mld fr.	%	mln	%	mld fr.	%	mln	%	mld fr.	%
Ludność europejska	1,0	10	298	47	0,3	8	90	43	0,7	8	214	33
Ludność miejscowa												
rolnicza*	5,3	55	117	18	2,3	60	52	25	6,3	60	204	31
pozarolnicza	3,4	35	222	35	1,3	32	68	32	3,4	32	226	36

* Ludność rolnicza stanowi 80 – 85% ludności wiejskiej, szacowanej w Algierii na 7,1 mln w Tunezji – na 3,1 mln, w Maroku – na 7,8 mln osób. Ludność miejska liczona jest dla miast powyżej 20 tys. mieszkańców.

Przy założeniu, że większość pozarolniczej ludności miejscowej oraz ludności europejskiej zamieszkiwało w miastach okazuje się, iż właśnie w miastach miała miejsce największa koncentracja dochodów.

Z powyższego wynika, że w okresie kolonialnym tradycyjny sektor rolny nie zapewniał żyjącej w nim ludności dostatecznych warunków egzystencji. Zamieszczone dane uwidaczniają też szczególnie ostrą sytuację kryzysową, w jakiej znajdowała się ta część rolnictwa. Sytuacja taka nie jest wyłączną specyfiką Maghrebu, lecz cechuje większość krajów Trzeciego Świata, a przede wszystkim te kraje, w których występuje przeludnienie agrarne.

Uzupełnieniem tego ogólnego obrazu będzie przedstawienie struktury własności ziemi i stratyfikacji społecznej na wsi trzech omawianych krajów, w przededniu uzyskania przez nie niezależności politycznej.

Algieria

Strukturę własności w rolnictwie tradycyjnym Algierii w 1950 r. przedstawia tab. 9. Uwidacznia ona, że bez mała 17% gospodarstw (tj. około 550 tys. osób, czyli 6,5% ludności kraju) posiadało mniej niż 1 ha ziemi; na jedno gospodarstwo wypadało tu średnio po 0,3 ha, co oczywiście nie zapewniało tej ludności utrzymania. Łącznie z grupą gospodarstw do 10 ha (dopiero taka powierzchnia uważana jest w Algierii za niezbędne minimum w warunkach uprawy zbożowej nienawadnianej dla zapewnienia egzystencji rodzinie chłopskiej) stanowiło to 69,5% gospodarstw (mających 18,7% ziemi uprawnej).

Próbę przedstawienia stratyfikacji społecznej w rolnictwie tradycyjnym Algierii daje tab. 10. Przy określaniu wielkości własności ziemskiej

przyjęto w niej nie formalny stan posiadania, lecz wartość gospodarstw w zależności od warunków środowiska naturalnego. Tak więc gospodarstwa małe — to gospodarstwa o powierzchni 1—3 ha w strefie Tellu oraz

Tabela 9

Struktura gospodarstw w rolnictwie ludności miejscowej Algierii (w 1950 r.) [82]

Grupy gospodarstw w ha	Gospodarstwa			
	liczba		powierzchnia	
	jedn.	%	ha	%
Poniżej 1	115 954	16,8	37 207	0,5
1 – 10	332 529	52,7	1 341 257	18,2
10 – 50	167 170	26,5	3 165 810	43,3
50 – 100	16 580	2,6	1 096 136	15,0
Powyżej 100	8 499	1,4	1 688 756	23,0
Razem	630 722	100,0	7 349 166	100,0

Tabela 10

Stratyfikacja społeczna w rolnictwie ludności miejscowej Algierii (w 1955 r.) [9, s. 130]

Grupy społeczne	Liczba rodzin		Dochód		
			globalny		na rodz.
	w tys.	%	mld fr.	%	w tys. fr.
Robotnicy rolni*					
stali	100	9	10	8	100
sezonowi	500	47	24	20	40–60
Sektor miejscowy					
gospodarstwa małe	210	20	13	11	60
„ średnie	210	20	42	36	200
„ duże	50	4	28	25	560
Razem	1 070	100	117	100	110

* W gospodarstwach europejskich zatrudnionych było około 350 tys. robotników (w tym nieco ponad 100 tys. robotników stałych). Średni dochód robotników stałych wynosił tu po około 100 tys. fr., a robotników sezonowych – 60 tys. fr.

10 ha w strefie stepów; gospodarstwa średnie — odpowiednio: 3—10 ha i 10—50 ha; gospodarstwa duże — odpowiednio: powyżej 10 ha i powyżej 50 ha. Z tabeli 10 wynika, że 4% rodzin w grupie własności dużej skupia-

ło w sektorze tradycyjnym około 25% dochodów globalnych z rolnictwa, gdy tymczasem 67% rodzin robotników sezonowych i posiadaczy gospodarstw małych (o mniej więcej jednakowym poziomie dochodu na rodzinę) partycypowało zaledwie w 31% dochodu globalnego. Dane te, bardzo ogólne i oparte na arbitralnych założeniach, stanowią jedynie wyraz pewnych rzędów wielkości i pozwalają tylko na bardzo przybliżoną orientację w stosunkach społecznych na wsi algierskiej w połowie lat pięćdziesiątych. Tym niemniej zwrócić należy uwagę na dwa zagadnienia. Po pierwsze, na wielkie zróżnicowanie wewnątrz poszczególnych grup. Odnosi się to głównie do grupy sezonowych robotników rolnych i drobnych właścicieli, gdzie znaczna część głów rodzin podejmuje dzierżawę i gdzie średni dochód na rodzinę jest znacznie niższy od podanego w tabeli. Świadczą o tym materiały odnoszące się np. do szacunków ludności zamieszkującej regiony górskie, gdzie dla tego samego okresu czasu średni dochód na rodzinę wynosił 30 tys. fr. [167]. Po drugie, na relatywnie wysokie dochody uzyskiwane przez robotników rolnych w gospodarstwach europejskich stawiające tę grupę w pewnej pozycji uprzywilejowanej w stosunku do większości ludności wiejskiej Algierii, z uwagi choćby na stałość pracy i otrzymywanie wynagrodzenia w pieniądzu. Konsekwencje społeczne tej sytuacji omówione zostaną szerzej przy okazji analizy przemian w Algierii po uzyskaniu przez nią niezależności politycznej.

T u n e z j a

Strukturę własności w sektorze tradycyjnym w Tunezji w połowie lat pięćdziesiątych przedstawia tab. 11. Strukturę tę cechuje wielka nierównomierność jeszcze lepiej widoczna w przekroju terytorialnym, przy podziale na jednostki administracyjne (gubernatorstwa). Na przykład

Tabela 11

Struktura gospodarstw w rolnictwie ludności miejscowej Tunezji (w 1955 r.) [9. s. 132]

Kategorie gospodarstw	Tell i Sahel				Stepy				Razem			
	liczba gospod.		pow.		liczba gospod.		pow.		liczba gospod.		pow.	
	tys.	%	tys. ha	%	tys.	%	tys. ha	%	tys.	%	tys. ha	%
Małe*	55	30	90	4	25	50	100	8	80	35	190	6
Średnie	80	44	550	26	23	46	540	45	103	45	1090	33
Duże	45	26	1460	70	2	4	560	47	47	20	2020	61
Razem	180	100	2100	100	50	100	1200	100	230	100	3300	100

* Podział na kategorie gospodarstw oparto na tych samych kryteriach co w przypadku Algierii (tab. 10).

w gubernatorstwie Cap Bon i Bizerty 47% gospodarstw posiada mniej aniżeli 5 ha ziemi. Tymczasem do 5% gospodarstw w Cap Bon należało aż 40% ziem uprawnych (800 gospodarstw miało 93 tys. ha); w gubernatorstwie Bizerty również 5% gospodarstw posiadało 48% ziemi (z ogólnej liczby 515 gospodarstw tej grupy 54 gospodarstwa miały 41,5 tys. ha, tj. 18% ziemi) [70].

Próbie przedstawienia stratyfikacji społecznej na wsi tunezyjskiej daje tab. 12 [9, s. 136]. W przeciwieństwie do Algierii, w Tunezji ma miejsce większa polaryzacja w dochodzie globalnym, zarówno jeśli chodzi o udział gospodarstw dużych należących do ludności miejscowej, jak również różnice między dochodami gospodarstw średnich i dużych. Znacznie mniejszy jest też w Tunezji udział robotników rolnych, stałych i sezonowych, oraz ich udział w podziale dochodu globalnego. Tłumaczy się to mniejszym zasięgiem europejskiego osadnictwa rolnego.

Tabela 12

Stratyfikacja społeczna w rolnictwie ludności miejscowej Tunezji
(w 1955 r.) [9, s. 136]

Grupy społeczne	Liczba rodzin		Dochód		
			globalny		na głowę
	w tys.	%	w mld fr.	%	w tys. fr.
Robotnicy rolni*					
stali	25	7	3	6	120
sezonowi	110	30	7	13	60-70
Sektor miejscowy					
gospodarstwa małe	80	22	7	13	90
„ średnie	105	30	15	29	150
„ duże	45	11	20	39	450
Razem	365	100	52	100	140

* W gospodarstwach europejskich zatrudnionych było około 44 tys. robotników, w tym 25 tys. stałych i 20 tys. sezonowych.

M a r o k o

Struktura własności w sektorze tradycyjnym rolnictwa Maroka, w tym samym przekroju czasowym (1955 r.) przedstawiona została w tab. 13. Mimo daleko posuniętej generalizacji danych, odbiegających znacznie od materiałów opracowanych już po wyzwoleniu kraju, widoczna jest tu silna koncentracja własności w gospodarstwach dużych. Znajduje to również swe odbicie w stratyfikacji społecznej ludności wiejskiej sektora tradycyjnego, przedstawionej w tab. 14. Polaryzacja dochodów w grupie gospodarstw największych wyróżnia Maroko spośród trzech krajów Mag-

Struktura gospodarstw w rolnictwie ludności miejscowej Maroka (w 1955 r.) [9, s. 139]

Kategorie gospodarstw	Strefa						Razem			
	wilgotna				półsucha					
	liczba gospod.		pow.		liczba gospod.	pow.	liczba gospod.		pow.	
	tys.	%	mln ha	%	tys.	mln ha	tys.	%	mln ha	%
Małe*	100	16	0,2	3	-	-	100	16	0,2	3
Średnie	450	71	2,8	42	-	-	450	71	2,8	37
Duże	80	13	0,6	55	5	0,9	85	13	4,5	60
Razem	630	100	6,6	100	5	0,9	635	100	7,5	160

* Podział na kategorie gospodarstw oparto na podobnych kryteriach jak w Algierii (tab.10)

Tabela 14

Stratyfikacja społeczna w rolnictwie ludności miejscowej Maroka (w 1955 r.) [9, s. 141]

Grupy społeczne	Liczba rodzin		Dochód			
			globalny		na głowę	
	w tys.	%	w mld fr.	%	w tys. fr.	
Robotnicy i dzierżawcy*	415	40	29	14	70	
Sektor miejscowy gospodarstwa małe	100	9	11	5	100	
gospodarstwa średnie	450	43	87	43	200	
gospodarstwa duże	85	8	77	38	900	
Razem	1 050	100	204	100	190	

* W gospodarstwach europejskich zatrudnionych było około 70 tys. robotników, w tym około 20 tys. stałych.

hrebu. Osiem procent rodzin kumuluje 38% dochodu globalnego, a różnice w dochodzie rodziny w gospodarstwie dużym i średnim są ponad czterokrotne. Stanowi to wymowny obraz sytuacji na wsi marokańskiej.

Przyjęcie w klasyfikacji S. Amina podziału gospodarstw rolnych w sektorze tradycyjnym na trzy grupy daje jedynie ogólną orientację odnoś-

nie do sytuacji społecznej na wsi Maghrebu. W nowszych badaniach, mających na widoku problem modernizacji rolnictwa tradycyjnego, stosuje się próby bardziej szczegółowej typologii. Zwraca się przy tym większą uwagę na czynnik ludzki [118], na jego poznanie, na potrzebę znajomości motywacji, reakcji na określone bodźce itp., a więc czynniki, które nie są ściśle związane z wysokością dochodów i nie zawsze mają charakter czysto ekonomiczny. Brak jest, jak dotąd, szerszych badań na podobny temat, które obejmowałyby obszar całego Maghrebu. Z tego też względu interesujące mogą się okazać wycinkowe próby typologii rolnictwa oparte na kryteriach społeczno-ekonomicznych¹⁵. Chociaż ograniczają się one do niewielkich jedynie obszarów Maroka i Tunezji [105; 111] wydaje się, że z pewnymi zastrzeżeniami można je uznać za reprezentatywne dla rolnictwa Maghrebu¹⁶.

Głównym kryterium podziału (choć nie jedynym) jest stosunek do rynku i do gospodarki towarowo-pieniężnej. Z tego punktu widzenia wydziela się w rolnictwie tradycyjnym dwie zasadnicze kategorie gospodarstw: 1) gospodarstwa, których głównym zadaniem jest zapewnienie utrzymania ich właścicielom¹⁷, oraz 2) gospodarstwa, w których produkcja przeznaczona na rynek jest zawsze większa od produkcji będącej przedmiotem bezpośredniego spożycia i w których występuje zjawisko akumulacji kapitału; w gospodarstwach tych istnieją tendencje do wykształcenia się funkcji przedsiębiorstwa.

1) W ramach gospodarki naturalno-twarowej wydzielić można następujące kategorie gospodarstw:

a) Minifundia. Dochody uzyskiwane w tego typu gospodarstwach nie wystarczają na utrzymanie i właściciel ich zmuszony jest poszukiwać dodatkowej pracy. W gospodarstwach tych występuje znaczny deficyt

¹⁵ Według G. Lazareva i P. Pascona [105, s. 55] kryteria społeczno-ekonomiczne obejmują: a — dominujący charakter zatrudnienia (praca rodziny, khamesat, praca najemna); b — produktywność gospodarstwa (wielkość zatrudnienia i stopień wykorzystania siły roboczej, stopień wykorzystania narzędzi, stopień mechanizacji); c — charakter podziału dochodów z gospodarstwa (szczególnie w przypadku stosowania dzierżawy); d — charakter tworzenia dochodu (udział dochodu z poza gospodarstwa); e — sposób wykorzystania dochodu z gospodarstwa (autokonsumpcja pełna lub częściowa, udział produkcji rynkowej).

¹⁶ Dla okresu po wyzwoleniu typologia ta wymagać będzie oczywiście rozszerzenia (przez włączenie do niej gospodarstw sektora nowoczesnego) o nowe formy gospodarowania w Algierii i Tunezji.

¹⁷ Terminologia nie jest tu wyraźnie sprecyzowana. Stosowane nazwy to: gospodarka chłopska (*paesant economy*), gospodarka żywniowa (*exploitation vivrière*), gospodarka subsystencyjna (*subsistence economy*), gospodarka rodzinna, gospodarka naturalna. Przyjmując tę ostatnią nazwę należy się równocześnie zastrzec, że w rzeczywistości mamy tu do czynienia z gospodarką naturalno-twarową (rodzinno-twarową), w której podstawowym celem działalności rolnika jest zaspokojenie własnych potrzeb (rodziny, nieraz w szerokim tego słowa znaczeniu). W pewnym jednak zakresie ma również już miejsce wymiana rynkowa (przypadkowa lub stała).

środków produkcji: ziemi, siły pociągowej, ziarna siewnego. Właściciele ich są silnie zadłużeni. W nadmiarze jest tylko siła robocza. Brak środków uniemożliwia powiększenie gospodarstwa drogą dzierżawy, natomiast dość często zdarza się oddawanie ziemi w dzierżawę. Z tej kategorii gospodarstw rekrutują się robotnicy najemni, pracujący sezonowo w rolnictwie oraz poszukujący pracy poza rolnictwem. Sytuacja właścicieli niezbyt się tu różni od sytuacji chłopów nie posiadających w ogóle ziemi.

b) Gospodarstwa drobne. Cechą ich jest praca rodzinna oraz niepełne wykorzystanie posiadanych środków produkcji. Od kategorii poprzedniej gospodarstwa te różnią się tym, że ziemi nie oddaje się na ogół w dzierżawę. Występowanie nadwyżek siły roboczej oraz siły pociągowej sprawia, iż istnieje tu nawet tendencja dodzierżawiania ziemi. Na przeszkodzie stoi jednak brak ziarna siewnego i środków pieniężnych. Dlatego właściciele tych gospodarstw zmuszeni są również do poszukiwania dodatkowej pracy, przeważnie okresowej.

c) Gospodarstwa średnie. Cechą ich jest również praca rodzinna z tym tylko, że posiadane środki produkcji są w pełni wykorzystane. W tego typu gospodarstwach istnieje dostateczne wyposażenie w siłę pociągową, zapasy ziarna i środki pieniężne, aby wziąć w dzierżawę dodatkową, ziemię. Dzierżawi się ją zarówno od drobnych jak i od wielkich właścicieli, dostosowując uprawiany obszar do posiadanych środków produkcji. Zważywszy jednak na charakter jaki posiada na omawianych obszarach dzierżawa (o czym była mowa wyżej), gospodarstwa te nie są stabilne, a ponadto nie zapewniają optymalizacji produkcji.

d) Gospodarstwa duże. W gospodarstwach tych rodzinna siła robocza już nie wystarcza. Zatrudnia się khamesów lub najemników. Posiadane środki pozwalają ponadto dodzierżawiać ziemię. Uzyskiwane dochody przeznacza się w głównej mierze na potrzeby właściciela i jego rodziny.

2) W ramach gospodarki towarowo-naturalnej z wykształcającą się funkcją przedsiębiorstwa wyróżnia się następujące kategorie gospodarstw:

a) Gospodarstwa niekapitalistyczne. Gospodarstwa takie cechuje wprawdzie przewaga produkcji przeznaczonej na rynek, jednakże nie zatrudnia się w nich najmniejszej siły roboczej. Pracę wykonują khamesi. W zależności od wielkości gospodarstwa (małe, średnie, duże) jest ono kierowane bezpośrednio przez właściciela lub też przez zarządcę. Typ ten spotyka się głównie na obszarach, gdzie przeważa jeszcze przedkapitalistyczny układ stosunków społecznych.

b) Gospodarstwa na wpół kapitalistyczne. Jest to w zasadzie kategoria przejściowa, ponieważ w gospodarstwach takich występują jednocześnie cechy gospodarki kapitalistycznej (produkcja na rynek, najemna siła robocza, mechanizacja prac rolnych itp.) i gospodarki przedkapitalistycznej (przeważa konsumpcyjny model postępowania gospodarczego właściciela). W kategorii tej wyróżnić można trzy podtypy:

— gospodarstwa małe. Korzystają one z pracy najemnej i posiadają silne wyposażenie w zwierzęcą siłę pociągową. Często jednak rezygnują z części własnej siły pociągowej wynajmując traktory oraz inne maszyny rolnicze. Niekiedy też posiadają własny traktor, który odnajmują sąsiadom, osiągając w ten sposób dodatkowe zyski.

— gospodarstwa średnie. Ma tu przeważnie miejsce daleko posunięta mechanizacja prac polowych, jak też korzystanie z najemnej siły roboczej. Od gospodarstw o charakterze kapitalistycznym tej samej wielkości różnią się one ekstensywnym na ogół użytkowaniem ziemi, niestosowaniem nowoczesnych zasad agrotechnicznych, wreszcie brakiem nadzoru ze strony właściciela, który jest nieobecny i w gospodarowaniu wyręcza go zarządca. Osiągane zyski nie inwestuje się w gospodarkę.

— gospodarstwa duże. Są to gospodarstwa rolne z daleko posuniętą mechanizacją prac, lecz o ekstensywnym charakterze użytkowania ziemi. Niegdyś stosowano w nich tradycyjny system dzierżawy. Właściciel także jest w nich nieobecny. Zarządca natomiast nie posiada żadnego upoważnienia w zakresie inwestycji czy modernizacji gospodarki; na ogół nie ma też ku temu żadnych kwalifikacji.

Dla otrzymania pełnego obrazu społeczno-gospodarczej typologii rolnictwa w krajach Maghrebu należy uwzględnić jeszcze jedną kategorię gospodarstw, a mianowicie „kapitalistyczne przedsiębiorstwa rolne”. Do wyzwolenia typ ten prawie wyłącznie znajdował się w ramach układu kolonialnego i należały doń w zasadzie gospodarstwa średnie i duże, będące w rękach Europejczyków. Dopiero po wyzwoleniu zaszły tu istotne zmiany. Część gospodarstw przeszła w ręce ludności miejscowej (szczególnie w Maroku i częściowo też w Tunezji), część zaś weszła w skład gospodarki uspołecznionej (gospodarstwa samorządowe w Algierii i ośrodki gospodarstw spółdzielczych w Tunezji). W okresie kolonialnym gospodarstwa te wyróżniały się stosowaniem najemnej siły roboczej, mechanizacją prac rolnych, wreszcie pełną integracją z zewnętrznym rynkiem artykułów rolnych.

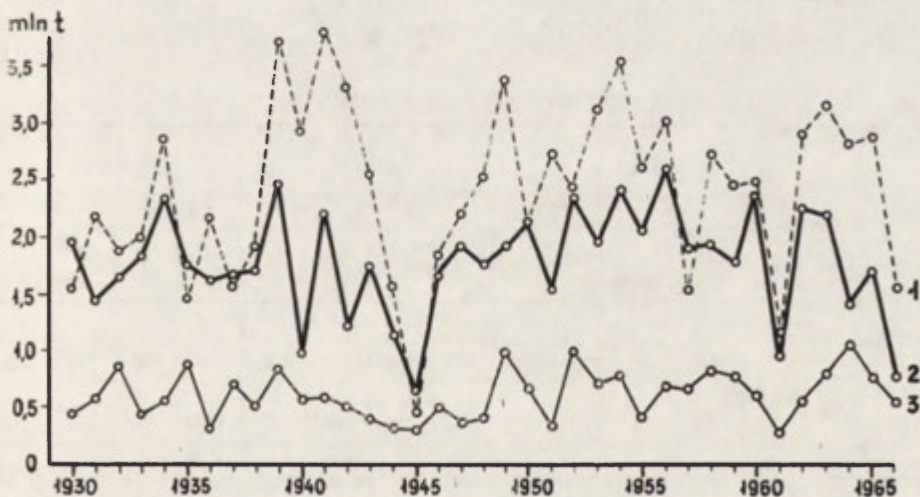
Zaprezentowany układ typologii gospodarstw rolnych posiada tę wartość, że wskazuje na konieczność stosowania zróżnicowanej polityki w stosunku do poszczególnych kategorii gospodarstw, celem uzyskania najlepszych efektów rozwojowych. Podkreślić należy, że w ramach poszczególnych kategorii zachodzą ciągłe zmiany wyrażające się przechodzeniem jednej grupy do drugiej, szczególnie pod wpływem procesów polaryzacji majątkowej i zmian w statusie własności. W odniesieniu do wielkości gospodarstw w każdej z tych kategorii i ich szczegółowej charakterystyki, konieczna staje się analiza warunków lokalnych i to zarówno naturalnych jak i społeczno-gospodarczych. Dlatego też dla praktycznych potrzeb niezbędne są badania w skali regionalnej tym bardziej, że na niewielkim nawet terytorium współwystępować mogą wszystkie lub prawie wszystkie typy. Prezentowany schemat jest poważnie uproszczony; w rze-

czywistości spotyka się przykłady gospodarstw, w których ziemia uprawiana jest zarówno przy wykorzystaniu maszyn, jak i przy pomocy najmniejszej siły roboczej, częściowo zaś na zasadach tradycyjnej dzierżawy.

Kryterium stosunku do rynku i związane z tym zmiany w motywach postępowania ludności wiejskiej (stałe w ramach sektora tradycyjnego), a więc ewolucja od układu rodzinno-towarowego do towarowo-rodzinnego i towarowego stanowi, jak się wydaje, podstawowy element analizy rolnictwa tradycyjnego już nie tylko krajów Maghrebu, ale i przeważającej większości krajów Trzeciego Świata. Ujawnione różnice między poszczególnymi typami gospodarki nie dotyczą bowiem zmian o charakterze wyłącznie ilościowym. Przejście z jednego układu do drugiego oznacza zmianę jakościową, która następnie określać powinna właściwe kierunki polityki gospodarczej.

Zagadnienia produkcji rolnej

Produkcja rolna w krajach Maghrebu jest uzależniona od częstych zmian klimatycznych, głównie zaś od zmienności opadów. Ma to przede wszystkim wpływ na rozmiary produkcji roślinnej i hodowlanej na ziemiach nie nawadnianych. W Maroku np. w sezonie 1940/1941, kiedy opady były obfite i właściwie rozłożone w czasie, zbiory wyniosły 3,9 mln t (pszenica miękka, pszenica twarda, kukurydza, jęczmień). Natomiast w sezonie 1944/1945, kiedy kraj nawiedziła ostra susza, uzyskano zbiory zbóż w wysokości zaledwie 0,5 mln t. Dla tych samych okresów czasu pogłowie owiec spadło w Maroku o ponad 50% — z 21,1 mln szt. do

Ryc. 5. Produkcja zbóż w krajach Maghrebu (łącznie pszenica, jęczmień, owies, kukurydza, sorgo)

1 — Maroko, 2 — Algieria, 3 — Tunezja

Cereal production in Maghreb's countries (total — wheat, barley, oats, maize, sorgo)

1 — Marocco, 2 — Algeria, 3 — Tunisia

10,3 mln szt. [169, s. 60—61]. Podobne wahania występują również w produkcji zbożowej i hodowlanej Tunezji [61] i Algierii [168].

Skutki zmienności opadów dla produkcji rolnej najbardziej odczuwane są w sektorze tradycyjnym. Z jednej strony większość obszarów rolnych i hodowlanych tego sektora znajduje się na terenach półsuchych, silnie narażonych na brak opadów, czy też na nieregularności w ich występowaniu, z drugiej zaś — metody uprawy stosowane przez ludność miejscową w mniejszym stopniu zabezpieczają przed suszą. Uwzględnienie tego zagadnienia jest konieczne przy rozpatrywaniu produkcji rolnej krajów Maghrebu.

Cechą charakterystyczną produkcji rolnej w sektorze tradycyjnym jest niska wydajność z jednostki powierzchni uprawnej. Wydajność ta posiada tendencję spadkową niezależnie od wahań klimatycznych. Jak na to zwraca uwagę R. G a l l i s s o t, w Maroku średnia wydajność pszenicy twardej wynosiła w okresie 1921—1925 — 6,35 q/ha, w okresie 1941—1945 — 5,64 q/ha, a w okresie 1948—1957 — 5,7 q/ha [70, s. 95]. Podobna sytuacja ma miejsce również w Algierii i Tunezji. Nawet jeśli występuje tu pewien wzrost, to w żadnym wypadku nie równoważy on tempa przyrostu naturalnego. Średnia wielkość produkcji zbóż (pszenica twarda i miękka, kukurydza, jęczmień) w okresie 1950—1955 kształtowała się w Algierii na poziomie 2,1 mln ton, w Maroku — 3 mln t, w Tunezji — 0,7 mln t. Wielkości te nie uległy w zasadzie zmianie do dnia dzisiejszego.

Analiza udziału rolnictwa w produkcie krajowym brutto trzech krajów Maghrebu przedstawiona została w tab. 15. Interesujące jest również

Tabela 15

Udział rolnictwa w produkcie krajowym brutto (w 1955 r.) [9, s. 101]

Kategoria	Algieria				Tunezja				Maroko			
	1930		1955		1930		1955		1930		1955	
	mld fr.	%	mld fr.	%	mld fr.	%	mld fr.	%	mld fr.	%	mld fr.	%
Produkt krajowy brutto	460	100	730	100	140	100	255	100	295	100	700	100
w tym rolnictwo	194	42	210	29	50	36	68	30	137	47	225	32

prześledzenie wielkości wzrostu wartości produkcji rolnej w stosunku do wzrostu produktu krajowego brutto, co obrazuje tab. 16. Wynika z niej, że największy wzrost cechuje rolnictwo Maroka, a następnie Tunezji. Jak podkreśla S. A m i n [9, s. 42], w odniesieniu do Algierii średni roczny wzrost produkcji rolnej w okresie 1880—1955 wynosił około 1,5‰,

podczas gdy tempo przyrostu naturalnego ludności wynosiło w tym okresie średnio 1,8%. Zahamowanie ogólnego rozwoju rolnictwa w tym kraju zaznacza się szczególnie po II wojnie światowej, a więc w okresie, w którym wystąpiło przyspieszenie przyrostu naturalnego. Należy mieć na uwa-

Tabela 16

Produkt krajowy brutto a wartość produkcji rolnej
(w mld fr. z 1955 r.) [9, s. 42]

Wyszczególnienie	Algieria	Tunezja	Maroko
Wzrost produktu krajowego brutto w okresie 1930 – 1955 (w %)	59	61	137
Wzrost wartości produkcji rolnej w okresie 1930 – 1955 (w %)	8	36	64

dze, że wzrost jaki miał miejsce w rolnictwie dotyczył w zasadzie sektora nowoczesnego i to jedynie produkcji owoców i wczesnych warzyw. Gwałtowny rozwój tych dwóch dziedzin produkcji rolnej rzutuje więc silnie na przedstawione wyżej dane. W sektorze rolnictwa tradycyjnego Algierii nastąpił tym samym znaczny regres i pogarszanie się warunków egzystencji ludności miejscowej. Wynika to choćby z porównania wartości produkcji rolnej przypadającej na głowę ludności wiejskiej (tab. 17); w stosunku do 1930 r. nastąpił tu wyraźny spadek. Podobna sytuacja, chociaż o mniejszym nasileniu, daje się prześledzić również w Tunezji. Jedynie w Maroku wystąpił bezwzględny wzrost wartości produkcji rolnej na głowę ludności.

Tabela 17

Produkcja rolna na głowę ludności rolniczej
(w tys. fr. z 1955 r.) [9, s. 103]

Kraje	1880	1910	1920	1930	1955
Algieria	29	30	35	39	29
Tunezja	-	15	20	25	22
Maroko	-	-	21	25	28

Tabela 17 przedstawia ewolucję wartości produkcji rolnej na głowę ludności rolniczej. Wzrost produkcji rolnej na głowę w Algierii i Tunezji przynajmniej do 1930 r. dotyczył też prawie wyłącznie sektora nowoczesnego, europejskiego. W sektorze tradycyjnym natomiast zaznaczał się spadek, spowodowany wspomnianym już przyspieszeniem przyrostu naturalnego. Również wyższy dochód na głowę ludności rolniczej w Algierii aniżeli w Maroku czy Tunezji jest jedynie odzwierciedleniem wyższe-

go udziału sektora europejskiego. Bez względu na wzrost wartości produkcji rolniczej na głowę ludności do 1930 r., szczególnie w Algierii i Tunezji dotyczył także gospodarki europejskiej. Odbiło się to na wartości całej produkcji. W momencie zahamowania postępów kolonizacji europejskiej po 1930 r. — co było skutkiem kryzysu gospodarczego — nastąpił wyraźny spadek produkcji, wskutek stagnacji, a następnie regresu w sektorze rolnictwa tradycyjnego. Jedynie Maroko uniknęło tej prawidłowości, ale według opinii S. Amina, wynikało to z krótkiego okresu zależności kolonialnej [9, s. 50]. Gdyby nie uzyskanie niezależności politycznej przez Maroko, zdaniem tego autora również i w tym kraju nastąpiłoby w końcu zahamowanie w produkcji, podobnie jak w Algierii i Tunezji.

Ewolucję produkcji rolnej w okresie 1930—1955 dla każdego z omawianych krajów przedstawia tab. 18. Znajdują w niej odzwierciedlenie przedstawione wyżej zagadnienia. Tak więc bardzo powolny wzrost produkcji rolnej w Algierii i Tunezji (odnośnie Algierii można nawet

Tabela 18

Udział rolnictwa w produkcie krajowym brutto [9]

Kraje	Udział rolnictwa w produkcie krajowym brutto w roku				Roczna stopa wzrostu
	1930		1955		
	mld fr. z 1955 r.	%	mld fr. z 1955 r.	%	1930—1955
Algieria	194	42	210	29	0,3
Tunezja	50	36	68	30	1,3
Maroko	137	46	225	32	2,1

mówić o ogólnej stagnacji), ukrywa w sobie okres kryzysu z lat trzydziestych oraz okres II wojny światowej. W Maroku natomiast zwraca uwagę wysokie tempo za okres 25 lat. Wprawdzie w kraju tym wystąpiły również zahamowania, związane z okresem kryzysu oraz latami wojny, jednakże, po pierwsze, istniała tam wspomniana już swoista dynamika wczesnego okresu kolonizacji, obejmowanie przez Europejczyków nowych ziem itp., po drugie, na okres powojenny przypada szczególny rozwój upraw trwałych i warzywnych oraz silny napływ do rolnictwa kapitałów z metropolii.

Brak jest niestety danych, pozwalających w sposób miarodajny przeprowadzić różnicowanie między sektorem gospodarki rolnej tradycyjnej i nowoczesnej pod względem ilościowym. Przypuszczać jedynie można, że całość, albo też prawie całość przyrostów produkcji w okresie do wyzwolenia dotyczyła sektora europejskiego, nowoczesnego. O roli tego sektora w produkcji rolnej krajów Maghrebu i zajmowanym przezeń miej-

scu w całości produkcji krajowej świadczyć mogą dane zamieszczone w tab. 19. Potwierdzają one funkcję rolnictwa nowoczesnego w produkcji rolnej omawianych krajów, szczególnie zaś w produkcji upraw eks-

Tabela 19

Udział sektora nowoczesnego w produkcji niektórych artykułów rolnych (w %) (w 1950 r.) [70, s. 84]

Plody rolne	Algieria	Tunezja	Maroko
Pszenvca miękka	75	75	50
„ twarda	50	50	16
Wino	90	95	95
Cytrusy	90	75	90
Oliwki	33	15	10
Warzywa	66	?	?

portowych. Tym samym jeszcze lepiej widoczny staje się autokonsumpcyjny charakter produkcji rolnej w sektorze tradycyjnym, w którym jedynie niewielkie stosunkowo ilości produkcji są komercjalizowane i to przeważnie na rynku lokalnym. Charakter komercjalizacji odzwierciedla stosunki społeczne, panujące w sektorze tradycyjnym.

Problem organizacji rynku

Wszelkie akcje, mające na celu aktywizację ludności w sektorze rolnictwa tradycyjnego oraz podniesienie produkcji, napotykaą na istotną przeszkodę, jaką stanowi zagadnienie zbytu produkcji rolnej. Odnosi się to zarówno do okresu zależności trzech krajów Maghrebu od Francji, jak też do czasów współczesnych, po uzyskaniu przez nie niezależności. W zakresie handlu produktami rolnymi, chłop w sektorze tradycyjnym pozostawiony jest w rzeczywistości sam sobie i w razie potrzeby musi korzystać z tradycyjnej sieci handlowej, której działalność zapewniają wprowadzeni w lokalne stosunki różnorodni kupcy i pośrednicy.

Podkreślić należy, że ta sfera działalności gospodarczej jest najmniej poznana; brak jest nie tylko bliższych danych odnoszących się do wielkości produkcji w sektorze tradycyjnym oraz jej części przeznaczonej na autokonsumpcję, ale także mało jest informacji o sieci handlu, jego związkach z lichwą, o oszukiwaniu na wadze itp. Przyczyn tego szukać należy prawdopodobnie w tym, że dotychczas główna uwaga wszelkiego rodzaju prac na temat rozwoju rolnictwa koncentrowała się na zagadnieniach produkcji. Pomoc ze strony czynników rządowych i administracyjnych dotyczyła i nadal przeważnie dotyczy sfery produkcji, podczas gdy sprawy handlu zostawia się same sobie. Tymczasem brak skutecznej inter-

wencji państwa w tę dziedzinę gospodarki stanowi istotny hamulec dla rozwoju kraju, w tym również i rolnictwa. Odnosi się to także do braku kontroli nad zyskami realizowanymi w handlu produktami rolnymi oraz do charakteru wykorzystania tych zysków, które kierują się przeważnie do sektorów nieprodukcyjnych. Brak jest wreszcie kontroli nad wymianą międzyregionalną. Wzmogła się natomiast kontrola wymiany międzynarodowej prowadzona przez państwo, szczególnie po uzyskaniu przez kraje Maghrebu niepodległości.

Problem handlu artykułami rolnymi, traktowany jako element strategii rozwoju rolnictwa, nie może być rozpatrywany w oddzieleniu od ogólnego układu społeczno-gospodarczego, istniejącego na wsi. Próby jego rozwiązania były co prawda podejmowane, szczególnie po wyzwoleniu, jednakże jak dotąd w żadnym z tych krajów nie udało się wypracować efektywnego mechanizmu. Na przeszkodzie stoi nienaruszony lub mało naruszony układ stosunków społecznych w tych krajach. Kontrola handlu artykułami rolnymi dotyczyła jedynie tych ilości, które znalazły się poza obrotem na rynku lokalnym (tworzono z nich rezerwę państwową albo przeznaczano na eksport). Tymczasem np. w Maroku około 75% produkcji zbóż wchodzących na rynek jest przedmiotem obrotów lokalnych [121, s. 180—190].

Struktura handlu produktami rolnymi jest niezwykle rozbudowana. Między wielkim kupcem a producentem działa liczna rzesza rozmaitych pośredników, agentów, drobnych kupców itp. W wyniku tego znaczna część produkcji nie przechodzi przez lokalny suk (targ). Suk jest tylko jednym z wielu ogniw pośrednich między handlem tradycyjnym a nowoczesnym — reprezentowanym przez wielkiego kupca miejskiego, będącego często również eksporterem. Poza jakąkolwiek kontrolą znajduje się np. lokalna sieć skupu, której najniższym ogniwem jest kupiec lub agent w duarze (wiosce). Skupuje on produkty albo na własny rachunek albo też na rachunek większego kupca. Często zdarza się, że łączy on funkcje kupca z funkcją przedsiębiorcy rolnego: w takim wypadku dysponuje np. młocarnią oraz własnym środkiem transportu. Bardzo często taki kupiec przedsiębiorca jest równocześnie pożyczkodawcą, co najczęściej w sytuacji tradycyjnej wsi Maghrebu przybiera postać lichwy. Niekiedy też drobny kupiec lub agent staje się pośrednikiem między wielkim kupcem a producentem w udzielaniu wspomnianych pożyczek.

Nie wyczerpując wszystkich, niekiedy bardzo złożonych i wielopłaszczyznowych form struktury handlu w ramach tradycyjnego sektora rolnego, wskazać należy na dwa zagadnienia.

Po pierwsze, w istniejącym układzie stosunków na wsi Maghrebu i przy braku efektywnej kontroli ze strony władz, kupiec przejmuje pod różnymi postaciami znaczną część wyprodukowanej przez fellacha nadwyżki, która na ogół realizowana jest poza sektorem rolnym. Sprawa ta niejednokrotnie była już podkreślana. Nawet na obszarach, które, jakby

należało przypuszczać, znajdują się pod szczególną opieką władz i gdzie stosunkowo proste zabiegi mogłyby uchronić ludność wiejską przed działalnością kupców, rozwija się ona bez przeszkód. Przykład nawadnianych obszarów Tadla w Maroku [121, s. 182], będących w okresie protektoratu francuskiego i obecnie jedną z najbardziej wzorcowych inwestycji mających przekształcić sektor tradycyjny, jest tego najlepszym dowodem. Zarząd tej inwestycji, dążący do zmiany dotychczasowej struktury upraw, wprowadził obowiązek przeznaczania w każdym gospodarstwie odpowiedniego obszaru pod uprawę bawełny, z zapewnieniem zakupu produkcji po ustalonej cenie. Tymczasem np. w 1957 r. skup bezpośrednio od chłopów objął zaledwie 52% zbioru, pozostałe 48% dostarczyli kupcy. Mimo że kupiec płacił chłopu o 39—62% taniej aniżeli państwowy punkt skupu¹⁸, to jednak chłop sprzedawał mu swój zbiór, ponieważ był u niego zadłużony. Przy innych produktach marża zysku była podobna a nawet wyższa.

Po drugie, przedstawiona wyżej sytuacja pozwala lepiej zrozumieć proces, który doprowadza do bezpośredniego przenikania kupca w sferę produkcji. W wyniku postępującego zadłużenia drobnych i średnich chłopów ziemia przechodzi w końcu w ręce kupca. Ten nie rezygnując ze swej dotychczasowej działalności, albo pozostawia dawnego właściciela jako dzierżawcę, albo też zaczyna prowadzić gospodarstwo na własny rachunek w oparciu o najemną siłę roboczą — stałą i okresową. Niewątpliwie znaczenie ma tu zasięg działalności kupców i przenikanie ich na wszystkie obszary rolne. Według niektórych szacunków w Maroku np. 1 kupiec przypada na 30 mieszkańców [120, s. 8], i to bez uwzględnienia osób zajmujących się handlem dorywczo.

W tej sytuacji trudno nie zgodzić się z opinią, że istniejąca struktura handlu stanowiła w przeszłości istotny czynnik narastania kryzysu w sektorze rolnictwa tradycyjnego krajów Maghrebu, a obecnie, jeśli nie zostanie zmieniona może zagrozić programom rozwoju rolnictwa [24]. Odnosi się to przede wszystkim do drobnej własności ziemskiej. W fazie komercjalizacji swej produkcji chłopci są całkowicie izolowani i nie mają możliwości oddziaływania na kształtowanie się cen na rynku. Wynika to z faktu, że w systemie gospodarki na wpol naturalnej producent zmuszony jest do zaspokajania swych bezpośrednich potrzeb sam. Nie mając rezerw i często nie mając nawet warunków do ich przetrzymywania, zmuszony jest sięgać po natychmiastowe źródło dochodów, choćby dla uregulowania swoich należności podatkowych. Przychodząc na rynek trafia na dużą konkurencję podaży ze strony podobnych mu drobnych rolników, co niewątpliwie wpływa na obniżanie się cen. W rzeczywistości to kupcy dyktują ceny, przy czym w wielu wypadkach tworzą oni porozumienia i zawierają lokalne umowy, których celem jest ustalenie i utrzymanie

¹⁸ Kupiec daje chłopu 0,5—0,8 dirhama za 1 kg bawełny nieodziarnionej, natomiast przy sprzedaży w państwowym punkcie skupu uzyskuje 1,3 dirhama za 1 kg.

cen najniższych. Tym samym „... dominacja handlowa prowadzi do pasywności w rolnictwie i hamuje jakiegokolwiek reakcje na impulsy rozwojowe” [6, s. 58].

Kierunki przeciwdziałania kryzysowi w sektorze rolnictwa tradycyjnego

Kryzys rolnictwa tradycyjnego zaczął zaznaczać się już w okresie międzywojennym. Złożyło się na to szereg przyczyn, które wystąpiły prawie jednocześnie.

Po pierwsze, w sektorze rolnictwa nowoczesnego po I wojnie światowej zaczęto mechanizować prace polowe i to nie tylko w gospodarstwach o kierunku zbożowym. W wyniku postępującej koncentracji własności oraz dodatkowego dodzierżawiania przez Europejczyków ziemi od miejscowych chłopów [111] następowała eliminacja zatrudnienia miejscowej siły roboczej, nie rekompensowana równoczesną intensyfikacją gospodarki nowoczesnej. Uprzednio, w pewnych okresach i na pewnych obszarach, popyt na miejscową siłę roboczą ze strony gospodarstw europejskich przewyższał nawet jej podaż [13]. Oddzierżawianie gruntów zwiększało też liczbę siły roboczej, nie mającej zatrudnienia, a rozszerzenie wielkoprzestrzennej gospodarki zmechanizowanej ograniczało fundusz ziemi pozostającej do dyspozycji tradycyjnej gospodarki chłopskiej.

Po drugie, sytuację przedstawioną wyżej pogarszała stała tendencja u koczowników i półkoczowników do przechodzenia na życie osiadłe. Ponieważ jednak najlepsze ziemie zostały już zagospodarowane, zaorywanie dotychczasowych pastwisk i to w strefach narażonych na okresowe posuchy i nieurodzaje nie stwarzało dla mieszkańców tych terenów zbyt wielkich możliwości egzystencji z uprawy roli. Ograniczenie hodowli doprowadziło część tej ludności do widocznej pauperyzacji. Hodowla spychana na tereny marginalne, podlegające z roku na rok silnym wahaniom opadów, narażona była na znaczne straty, dochodzące w niektórych okresach posuch do 50% stanu pogłowia.

Po trzecie, w okresie międzywojennym uległo przyśpieszeniu tempo przyrostu naturalnego. Wpłynęła na to ogólna poprawa stanu sanitarnego oraz efekty uzyskiwane w zwalczaniu chorób masowych i epidemii. Wobec coraz mniejszych możliwości rozszerzenia terenów uprawnych oraz trudności w znalezieniu pracy, na obszarach objętych układem rolnictwa tradycyjnego zaczęło występować zjawisko przeludnienia. Widoczne to było szczególnie na terenach górskich, od dawna zasiedlonych. Ludność tych obszarów w poszukiwaniu środków do życia zaczęła masowo emigrować do miast i za granicę.

Władzom francuskim nie była obca sytuacja narastającego kryzysu w tradycyjnym sektorze rolnictwa Maghrebu. Pewne próby przeciwdziałania czyniono jeszcze przed I wojną, np. ograniczanie wykupu ziem

wspólnotowych przez osadników europejskich zalecane było już pod koniec XIX w., ale bez większych rezultatów [62]. W okresie międzywojennym próby te dotyczyły również szerzenia oświaty rolniczej oraz ułatwień w uzyskiwaniu przez ludność miejscową kredytów na aktywizację jej gospodarki [70, s. 77]. Zakres tej działalności miał jednak charakter bardzo ograniczony. Trudności finansowe w latach trzydziestych powodowały, że większość środków przeznaczana była na pomoc dla sektora nowoczesnego. Wreszcie niemałe znaczenie miała niechęć do tego rodzaju akcji ze strony osadników europejskich oraz części administracji kolonialnej. Występowała ona również po II wojnie światowej, mimo że sytuacja w sektorze rolnictwa tradycyjnego ulegała dalszemu pogarszaniu. Obawiano się, że akcje takie mogłyby spowodować aktywizację polityczną miejscowej ludności rolniczej. Jednak mimo oporów próby modernizacji uległy pewnemu nasileniu. Zasięg, zakres oraz charakter tych poczynań były w poszczególnych krajach bardzo różne [17, 30, 137, 161]. Wspólną ich cechą było ograniczenie się w zasadzie do rozwiązań „technicznych” [113, 120, 174], takich jak np. upowszechnianie umiejętności lepszej uprawy ziemi, stosowanie nawozów, nasion selekcyjnych, ochrona gleb przed erozją, ułatwienia w nawadnianiu, wiercenie studzien na obszarach stepowych pastwisk, pewne ułatwienia kredytowe itp.¹⁹ Poczynania te były jednak rozproszone przestrzennie, zajmowały się nimi rozmaite organizacje, a ponadto było rzeczą oczywistą, że bez podstawowej reformy stosunków społecznych na wsi są one z góry skazane na niepowodzenie. Ludność miejscowa nie miała do nich zaufania, ponieważ przychodziły z zewnątrz społeczności rolniczej i to ze strony władz kolonialnych, a ponadto nie była przygotowana na ich przyjęcie. We wszystkich tych planach uderzał brak jakichkolwiek prób kompleksowego rozwiązania problemów całego rolnictwa. Było to zresztą logicznym następstwem istniejącego układu zależności kolonialnej oraz przyznania dominującej roli sektorowi nowoczesnemu, europejskiemu. Zmiana układu musiałaby doprowadzić wprost do likwidacji tej zależności, gdyż sprawdzałyby się do budowy gospodarki narodowej. Przykładu dostarcza choćby tzw. Plan Konstancy [133]. Założeniem jego miał być ogólny rozwój gospodarczy Algierii. Podjęcie tego planu miało w głównej mierze charakter polityczny. Algieria wówczas już od czterech lat znajdowała się w ogniu wojny wyzwolenczej, a władzom francuskim chodziło o zneutralizowanie sił powstańczych poprzez ukazanie ludności szerokich perspektyw rozwojowych (od 1959 r. w przeciągu 10 lat przewidywano podwojenie dotychczasowego poziomu produkcji i spożycia, zakładając śred-

¹⁹ W Algierii np. w 1955 r. ze stworzonej uprzednio „Société des Caisse de Credits Agricole Mutuel” skorzystało łącznie ponad 21 tys. osób. Europejczycy pobrali przy tym 82% kredytów, a ludność miejscowa — 18%. Na 600 tys. gospodarzy miejscowych należących do tej organizacji zaledwie 4% skorzystało z udzielonych pożyczek [13].

nie roczne tempo wzrostu w wysokości 7,2%). Z drugiej strony chodziło też o pewnego rodzaju umiędzynarodowienie sprawy algierskiej: poprzez utrzymanie dotychczasowego statusu „departamentu zamorskiego” Francja miała nadzieję, że Algieria stanie się częścią Europejskiej Wspólnoty Gospodarczej, co umożliwi zachowanie jej przy metropolii. Zamierzenia te cechowały się brakiem realizmu w zakresie zarówno społecznym jak i politycznym [20, s. 206]. Chociaż od strony technicznej konstrukcja planu nie budziła zastrzeżeń, to jednak nie uwzględniał on, a tym samym nie likwidował istniejącego zróżnicowania między dwoma sektorami w rolnictwie, zakładano bowiem jednakowe tempo ich wzrostu. Nie było mowy o zmianie dotychczasowych struktur społecznych. Aktywizacja ludności wiejskiej miała opierać się na rozwoju drobnych warsztatów rzemieślniczych, drobnych przedsiębiorstw i drobnych gospodarstw rolnych. Przyjęty kierunek rozwoju podobny był do tego, jaki miał miejsce w Europie w XIX w., co w warunkach całkowicie odmiennych pod względem gospodarczym i politycznym było oczywistym anachronizmem. W sferze rolnictwa planu tego nie zaczęto zresztą realizować; na przeszkodzie stanęło uzyskanie przez Algierię niezależności politycznej.

W innych krajach Maghrebu nie istniały nawet tego rodzaju ogólne plany. Były to, jak już wspomniano, zamierzenia mniej lub bardziej ograniczone zarówno pod względem przestrzeni oraz inicjatywy i dotyczyły nieznacznej części ludności. W Maroku np. z chwilą uzyskania niezależności istniało zaledwie 60 tzw. Centres de Travaux, których zadaniem miało być oddziaływanie przykładową gospodarką na otaczające je tereny rolne. Wskazuje się jednak [120, s. 6], że metody przez nie stosowane nie miały żadnego związku z metodami i możliwościami sąsiadujących chłopów. Niezależnie od bardzo ograniczonego zasięgu oddziaływania (około 5% ziem uprawnych kraju) pomoc udzielana przez te ośrodki indywidualnym rolnikom przyczyniała się w rzeczywistości do powstawania uprzywilejowanych grup chłopów, korzystających z darmowej pomocy państwa. Również ciągle zmiany organizacyjne w zakresie niesionej pomocy, wynikające z coraz to nowych koncepcji, poważnie ograniczały zakres ich oddziaływania [149]. Podobna sytuacja istniała również w Algierii i Tunezji [13, 117, 124, 160]. Korzyści płynące z realizacji szeregu projektów stawały się też często udziałem najbardziej uprzywilejowanych grup ludności miejscowej oraz ludności europejskiej, zwłaszcza w przypadkach wielkich prac nawadniających, czy organizacji sieci wodopojów, gdzie wykonawstwo powierzano firmom europejskim. Również prace związane z zalesianiem stoków obejmowały przede wszystkim tereny ważne dla gospodarki europejskiej, co było szczególnie widoczne w Algierii [58].

Szereg zamierzeń kontynuowanych było nadal po uzyskaniu niepodległości przez kraje Maghrebu. Rozpoczęto też realizację szeregu nowych planów, ale już w innym układzie stosunków, zarówno zewnętrznych jak

i wewnętrznych. Toteż plany te nierzadko ulegały zasadniczej modyfikacji, zależnie od nowych potrzeb i nowych możliwości.

Mimo negatywnej oceny kierunków przeciwdziałania kryzysowi w sektorze rolnictwa tradycyjnego podejmowanego przez władze kolonialne wypada podkreślić, że cały szereg wyników szczegółowych studiów prowadzonych przez wyspecjalizowane instytucje i organizacje stanowi cenny wkład w poznanie złożonego kompleksu warunków naturalnych, gospodarczych i społecznych właściwych dla tych obszarów. Osiągnięcia w dziedzinie gleboznawstwa, warunków uprawy i hodowli w strefie półsuchej, doboru właściwych odmian roślin i zwierząt itp. stanowią dużą pomoc w rozwiązywaniu konkretnych zadań ulepszania rolnictwa. Sprawą odrębną natomiast pozostaje kwestia przekształceń w dziedzinie struktur społeczno-gospodarczych na wsi, które w rzeczywistości znajdują się u podstaw istniejącego kryzysu w sektorze rolnictwa tradycyjnego i stanowią barierę dla rozwoju gospodarczego każdego z tych krajów. Od zmiany tych stosunków zależy często możliwość wprowadzenia nowoczesnej agrotechniki. Problem jest szczególnie istotny, ponieważ od jego rozwiązania zależy może wkrótce samo istnienie tych krajów, mając na uwadze szybkie tempo przyrostu naturalnego i pogłębianie się ujemnego bilansu żywnościowego.

KIERUNKI PRZEKSZTAŁCEN W ROLNICTWIE PO UZYSKANIU NIEPODLEGŁOŚCI PRZEZ KRAJE MAGHREBU

WPROWADZENIE

Po uzyskaniu niepodległości kraje Maghrebu stanęły wobec problemu przekształcenia swego rolnictwa i dostosowania go do potrzeb wynikających z nowej sytuacji politycznej i gospodarczej. Chodziło nie tylko o rozwój sektora tradycyjnego i zapewnienie dalszych perspektyw rozwoju sektorowi nowoczesnemu, lecz o zasadniczą przebudowę całej dotychczasowej struktury rolnictwa i jego integrację w życie gospodarcze i społeczne niezależnego organizmu państwowego. Odziedziczoną po okresie kolonizacji strukturę gospodarki rolnej cechował brak spójności wewnętrznej, przy czym jeden z sektorów — nowoczesny — integrował się z zewnętrznymi układami gospodarczymi, przede wszystkim z gospodarką dawnej metropolii, wykazując słaby związek z gospodarką obszaru, na którym występował. Integracja części rolnictwa z zewnętrznym układem gospodarczym musiała być od początku brana pod uwagę przez każde z nowo wyzwolonych państw. Natychmiastowa likwidacja tej zależności, pomijając nawet reperkusje polityczne, prowadziłyby niewątpliwie do nieobliczalnych konsekwencji, zważywszy jakie miejsce zajmuje rolni-

ctwo, przede wszystkim zaś sektor nowoczesny w gospodarce tych krajów.

Aktualnie obserwowane kierunki dalszego rozwoju rolnictwa wychodzą z podstawowego faktu istnienia w nim dwu sektorów, jednostronnej i nadal silnej zależności jednego z nich od rynku dawnej metropolii (która po wyzwoleniu utrzymywała w mniejszym lub większym stopniu ułatwienia eksportowe, a tym samym mogła wpływać na kierunek polityki tych krajów), konieczność utrzymania sektora nowoczesnego w stanie niepodzielnym i zapewnienia co najmniej dotychczasowego poziomu produkcji i wydajności. Nie oznacza to jednak utrzymania niezmiennego struktury produkcji w sektorze nowoczesnym. Problem rekonwersji w odniesieniu do niektórych upraw, np. winorośli [57], staje się palącą koniecznością. W nowych warunkach możliwości zbytu produktów rolnych na rynku francuskim ulegają coraz większemu ograniczeniu powodowanemu zarówno rozwojem produkcji owocowo-warzywniczej we Francji, jak też w innych krajach należących do Wspólnego Rynku, lub z nim powiązanych, głównie Włoch i Grecji.

Poza trudnościami występującymi w zakresie zbytu produkcji eksportowej, kwestia zmiany profilu produkcji wiąże się też z problemem siły roboczej. Zmiana w strukturze upraw trwałych i warzywnych, szczególnie w wypadku winnej latorośli, musi brać pod uwagę ich wysoką pracochłonność, a więc konieczność zapewnienia co najmniej równie pracochłonnych upraw zastępczych. W sytuacji występowania w omawianych krajach wysokich nadwyżek siły roboczej, których nie może wchłoniąć słabo rozwijający się przemysł, nagle ograniczenie miejsc pracy w rolnictwie mogłoby pociągnąć za sobą konsekwencje natury społecznej i politycznej. Niemniej ważne jest również uchronienie przed zniszczeniem lub naruszeniem istniejącej sieci infrastruktury technicznej, jak też właściwe wykorzystanie nabytych przez niższe kadry pracowników rolnych umiejętności, wyrażających się niekiedy daleko posuniętą specjalizacją.

Podstawowym zagadnieniem w tradycyjnym sektorze rolnym jest stale pogłębiający się brak równowagi między wysokim tempem przyrostu naturalnego a stagnującym w zasadzie poziomem produkcji podstawowych artykułów rolnych. Powtarzające się okresowo nieurodzaje, będące konsekwencją niesprzyjających warunków klimatycznych, dodatkowo zaostrzają sytuację, z uwagi na brak rezerw zbożowych. Tradycyjny sektor rolnictwa stanowi rezerwuuar niewykorzystanej siły roboczej. Wraz z pogarszającymi się warunkami egzystencji, jak też ogólnym procesem przenikania na wieś wzorców „nowoczesnego sposobu życia”, coraz większemu przyspieszeniu ulega przepływ ludności ze wsi do miast. Zjawisko przyspieszonej urbanizacji nie jest równoważone tworzeniem w miastach nowych miejsc pracy, co zresztą znajduje analogie w większości krajów Trzeciego Świata [156]. Już obecnie stwarza ono poważne problemy na-

tury społecznej i gospodarczej, a być może w niedalekiej przyszłości będzie groźbą polityczną [155]. Sprawa ta tłumaczy tendencję rozpatrywania problemów sektora tradycyjnego w rolnictwie (szczególnie krajów przeludnionych) w szerszej płaszczyźnie całej gospodarki poszczególnych krajów Maghrebu.

Problemów rolnictwa i jego przekształceń nie można więc ograniczać do rozwiązań typu mniej lub bardziej „technicznego”. Przyjęcie określonej strategii rozwoju wymaga w tych krajach decyzji o charakterze politycznym, tym bardziej, że początkowy impuls do przekształceń pochodzi najczęściej z zewnątrz społeczności rolniczej, jest inicjatywą czynników państwowych. Decyzje te w krajach Maghrebu określane są często przesłankami ideologicznymi i ustrojowymi, co rzutuje z kolei na określone kierunki przy podejmowaniu decyzji i rozwiązań. We wszystkich krajach Maghrebu ma miejsce niezmiernie zróżnicowany proces zastępowania układu stosunków gospodarczych i społecznych odpowiadających okresowi zależności kolonialnej przez układ nowy, dostosowujący się do warunków samodzielności państwowej. Nie jest to ani powrót do stanu sprzed okresu kolonizacji, ani też przedłużenie stosunków właściwych temu okresowi. Zostały warunki zarówno społeczne jak i gospodarcze ewoluują w kierunku nowych wymogów, znajdując swe odbicie w przemianach, jakie zachodzą w organizacji przestrzennej rolnictwa. Rzutuje to na określone tendencje w podejmowaniu rozwiązań w poszczególnych krajach i z tego względu analiza przemian musi być rozważana dla każdego z nich odrębnie.

Przemiany w rolnictwie Maroka

Rolnictwo marokańskie po uzyskaniu niepodległości w 1956 r. cechowała wyraźna stagnacja, którą dotknięte zostały także inne dziedziny gospodarki. Wynikła ona z postawy władz, na którą rzutował charakter ustrojowy państwa. Nie zmieniano dotychczasowego charakteru gospodarki w nadziei, że w warunkach liberalizmu ekonomicznego i udzielonych gwarancji politycznych dla kapitałów krajowych i zagranicznych zapewnione zostaną optymalne warunki dla rozwoju.

Praktyka nie potwierdziła tych założeń, czego wyrazem stało się gwałtowne obniżenie poziomu inwestycji, jak też ucieczka kapitałów za granicę [10, s. 105]. Istniejąca sytuacja doprowadziła do uchwalenia w 1960 r. pierwszego planu pięcioletniego (1960—1964) [138]. Zatwierdzona wersja planu, szczególnie w części dotyczącej rolnictwa, nie naruszała wpływów posiadanych przez warstwę wielkich właścicieli ziemskich [23, s. 244]. Nie wykorzystano dla przeprowadzenia reformy struktur społecznych i gospodarczych w rolnictwie kraju dużego zaangażowania i aktywności ludności wiejskiej, jakie wystąpiły po wyzwoleniu [31, s. 19]. Zrezygnowano z sugerowanych w projekcie planu rozwiązań o charakterze poli-

tycznym, wyeliminowano jakiegokolwiek akcenty społeczne, ograniczając się do szeregu zaleceń typu czysto technicznego. Kierunek ten znajdował wyraz w propagowaniu ulepszeń bez naruszania istniejącej struktury własności. Zalecenia takie miały niewielki skutek w warunkach ogromnej władzy politycznej i społecznej wielkich właścicieli [10, s. 109]. Stąd też przyjęte w planie założenia wzrostu produkcji rolnej rzędu 3,5% rocznie [138, s. 102] pozbawione były realistycznej podstawy.

„Techniczny” aspekt proponowanych i częściowo realizowanych rozwiązań wynikał z założeń, że modernizacja rolnictwa tradycyjnego niejako automatycznie powinna doprowadzić do zmian w stosunkach społecznych na wsi i do ich uzdrowienia. Warto dodać, że rozwiązania te nie dotyczyły w zasadzie sektora nowoczesnego (poza odebraniem części ziem kolonialnych — około 250 tys. ha; ziemie te nabyte w ramach kolonizacji oficjalnej zostały upaństwowione w 1963 r.). Modernizacja techniczna rolnictwa tradycyjnego dotyczyć miała terenów, na których już występowała uprawa nawadniana lub projektowało się jej wprowadzenie oraz terenów, na których występowała gospodarka rolna nienawadniana.

Koncentracja środków dla rozwoju rolnictwa tradycyjnego dotyczyła głównie obszarów nawadnianych. Od 1960 r. oddano je pod nadzór wyodrębnionego Państwowego Biura Irygacyjnego (Office National des Irrigations — ONI). Urząd ten nie tylko prowadził prace związane z budową urządzeń nawadniających, lecz posiadał również możliwość ingerencji w stosunki społeczne i gospodarcze na podległych mu terenach. Głównymi obszarami interwencji ONI były: Rharb, Tadla (Beni Amir i Beni Mussa), Dolna Muluja, Dukkala, Dir, Hauz. Do 1964 r. przygotowano do nawodnienia około 150 tys. ha (niektóre z tych projektów, np. Tadla, były rozpoczęte jeszcze przez Francuzów), przy założeniu docelowym 360 tys. ha [163, s. 37—50]. Tereny te miały stać się głównymi ośrodkami nowoczesnego rolnictwa w kraju. Podejmowane przez ONI akcje miały też na celu regulację struktury własności i użytkowania ziemi. W odniesieniu do struktury własności generalnym założeniem była jej indywidualizacja nawet na terenach objętych systemem użytkowania kolektywnego. Górną granicę posiadania określono na 50 ha. Na omawianych obszarach wielka własność miała znaczny udział. Na równinie Trifa np. w obszarze Dolnej Muluji 52% ziemi należało do 3% właścicieli [130, s. 31]; na obszarze Tadla — 25% właścicieli miało 85% ziemi [63, s. 22]. Ponadto na niektórych terenach znaczny udział mieli właściciele europejscy, których ziemie — jeśli nie pochodziły z tzw. kolonizacji oficjalnej — nie podlegały wywłaszczeniu. W tej sytuacji próby regulacji przez ONI struktury agrarnej natrafiały na poważne opory i trudności. Ograniczało to również możliwość kompleksowego zagospodarowania przestrzennego obszarów nawadnianych oraz ich właściwego wykorzystania. Głównym celem tej organizacji była intensyfikacja upraw, a przede wszystkim rozszerzenie upraw przemysłowych — bawełny i buraków cukrowych. Politykę w tym

zakresie oparto na zasadach kontraktacji — częściowo przymusowej²⁰. Posunięcia ONI poważnie niepokoiły grupy wielkich posiadaczy, mających, jak wspomniano, silny wpływ na władze państwowe. Stało się to też jedną z przyczyn rozwiązania ONI.

Na terenach rolnych nienawadnianych objętych układem rolnictwa tradycyjnego, poczynania modernizacyjne znalazły wyraz w tzw. „akcji zaorywania” (*operation labour*) [45], zapoczątkowanej w 1957 r. Chodziło tu o wprowadzenie wielkoprzestrzennej uprawy zmechanizowanej na ziemiach należących do drobnej i średniej własności oraz na ziemiach użytkowanych kolektywnie. Zastosowanie głębokiej orki miało pozwolić na zwiększenie oraz stabilizację zbiorów. Nie bez znaczenia, z uwagi na panujące warunki klimatyczne, był tu też krótki okres orki, umożliwiając skrócenie czasu zasiewów, jak też chęć przewyciężenia deficytu siły pociągowej, szczególnie dotkliwej w gospodarstwach drobnych. Uczestnictwo w tej akcji gospodarzy indywidualnych lub wspólnot było dobrowolne, ponieważ orka odbywała się bez uwzględniania granic własności. Wyznaczony obszar miał stanowić jednolity blok uprawowy, odpowiadający wymogom stosowanego sprzętu. Na obszarach tych stosowano właściwe nawożenie, ziarno selekcyonowane i odpowiednie zmianowanie. W okresie czterech sezonów trwania akcji, co do których istnieje względnie wyczerpująca analiza kosztów i efektów, widoczny jest postępujący spadek zainteresowania chłopów²¹. Ocena tej akcji jest negatywna [23, s. 267]. Wskazuje się, że działalność pochodząca z zewnątrz środowiska wiejskiego nie przygotowanego na przyjęcie obcych mu form gospodarowania, nie może być uwieńczona powodzeniem, szczególnie iż „strona czysto administracyjna wzięła górę nad stroną wychowawczą w pracy nad uzyskaniem akcesu ludności” [23, s. 267]. Akcja ta odniosła powodzenie w dwóch pierwszych sezonach, na co wskazuje wzrost powierzchni zaorywanej. Pierwsze efekty, wyrażające się we wzroście zbiorów (niekiedy do 60%) również były zachęcające [66]. Tym niemniej szereg czynników spowodowało następnie spadek zainteresowania. Przyczyniły się do tego warunki klimatyczne, które na przełomie 1958—1959 spowodowały nieurodzaj. Nie bez znaczenia był też opór wielkiej własności, której prawa oraz korzyści odnoszone z tradycyjnych form dzierżawienia i użytkowania ziemi, jak też wynajmowania siły pociągowej drobnym oraz średnim rolnikom były zagrożone. Ze strony fellachów zastrzeżenia budził wysoki koszt prac na jednostkę powierzchni. Odpłatność za pracę przekraczała znacznie możliwości chłopów i powodowała dodatkowe zadłużanie się u miejscowych lichwiarzy. Zniechęcenie wywoływały wresz-

²⁰ Podkreśla się, że przy wprowadzaniu praktyki kontraktacji ONI wykorzystano doświadczenia polskie [31, s. 31].

²¹ W sezonach 1957/1958 zaorano 165 tys. ha, w 1958/1959 — 283 tys. ha, w 1959/1960 — 203 tys. ha, w 1960/1961 — 153 tys. ha [45, s. 19]. Przy największym zasięgu akcji ziemie objęte akcją orną stanowiły zaledwie 6% ogólnej powierzchni uprawnej kraju.

cie zwykle błędy agrotechniczne, popełniane przez ekipy wykonujące program zaorywania w wyniku niezajomości miejscowych warunków glebowych. Doprowadzało to do spadku wydajności z jednostki powierzchni. Miało też miejsce marnotrawstwo nawozów sztucznych i ziarna. W efekcie ta szeroko reklamowana akcja przybrała formę niezbyt przemyślanej i wysoce kosztownej pomocy państwa dla drobnych rolników, nie rozwiązującej podstawowego problemu modernizacji ich gospodarki i podniesienia wydajności upraw na obszarach nienawadnianych. Wskazać też należy, że zakup maszyn za granicą (liczba traktorów służących akcji w 1961 r. wyniosła 899 sztuk) poważnie obciążył zasoby dewizowe państwa [45, s. 31].

W roku 1961 nastąpiła istotna zmiana instytucjonalna, polegająca na likwidacji „akcji zaorywania” i powołaniu nowego organizmu — Państwowego Biura Modernizacji Rolnictwa (Office National de Modernisation Rurale — ONMR), o znacznie szerszych uprawnieniach, z możliwością oddziaływania na stosunki społeczne na wsi, podobnie jak to miało miejsce w przypadku ONI.

Poza omówioną wyżej „akcją zaorywania” na obszarach objętych układem tradycyjnego rolnictwa nienawadnianego prowadzono również działalność mającą na celu ochronę gleb przed erozją, zagospodarowywanie stoków (głównie wokół większych zbiorników retencyjnych), polepszanie warunków hodowli itp. Cała akcja włączona została w 1961 r. do ONMR. Podstawą działalności tej organizacji stały się tzw. „ośrodki pracy” (*centres de travaux*). W 1965 r. liczono w kraju 67 takich ośrodków; podlegało im 218 zespołów obejmujących 593 gminy [31, s. 37]. Koncepcja ośrodków pracy wywodziła się z podobnej organizacji utworzonej w okresie protektoratu i nastawionej na „techniczną” stronę rozwiązywania problematyki rolnej w sektorze tradycyjnym.

Praktyka „reorganizacji” instytucji pomocy rolnictwu posiada w Maroku długą tradycję, sięga jeszcze czasów francuskich. Zastosowano ją ponownie w 1965 r., kiedy zarówno ONI jak i ONMR stwarzać zaczęły zagrożenie dla panujących w rolnictwie stosunków społecznych, w związku z coraz wyraźniej formułowanymi (a nawet częściowo realizowanymi) żądaniami reformy tych stosunków. Nawet najbardziej przemyślane akcje modernizacji technicznej napotykały w pewnym okresie nieprzekraczalną „barierę instytucjonalną”, która uniemożliwiała jakiegokolwiek zmiany i jakiegokolwiek modernizację. Realizowane projekty, mimo ich ograniczonej i fragmentaryczności przestrzennej, dały jednak szereg konkretnych osiągnięć, które należy docenić. Zarysowane zostały pewne podstawy dla dalszej działalności, wykomano szereg inwestycji (np. budowa tam, sieci kanałów, rozbudowa sieci komunikacyjnej, infrastruktury społecznej itp.), które gdyby zostały objęte jednym przemyślanym i konkretnym planem działania miałyby niewątpliwie znacznie silniejsze oddziaływanie, a zarazem pozwoliłyby na większą oszczędność środków.

Sprawą najbardziej istotną stało się ujawnienie polaryzacji stanowisk w stosunku do kwestii agrarnej kraju. Z jednej strony liczna grupa działaczy rolniczych oraz kadr fachowych coraz bardziej zdecydowanie występowała za przeprowadzeniem reform struktury agrarnej, wiedząc z praktyki, że stosowane dotąd półśrodki nie rozwiążą problemu rolnego, z drugiej strony powstała wpływowa grupa wielkiej własności ziemskiej, której postawy ujawniły się wyraźnie w 1964 r. [42]. Obejmowała ona głównie właścicieli gospodarstw nowoczesnych. Mając silną reprezentację w organach władzy ustawodawczej i wykonawczej, we władzach lokalnych i organizacjach rolniczych, grupa ta stara się obecnie zająć w rolnictwie miejsce kolonów. Żąda ona intensywnej pomocy od państwa, godząc się przy tym na pewne „koncesje”, takie jak rozdział ziem kolonizacji oficjalnej między drobną i średnią własność oraz pewną ograniczoną reformę na ziemiach państwowych i ziemiach martwej ręki (*habus*). Umożliwiłoby to jej rozszerzenie własnej bazy społecznej oraz pozyskanie solidarności innych grup. Nowoczesna wielka własność zdecydowanie dąży do ograniczenia roli i wpływu kadr administracyjnych oraz technicznych służb rolnych, które poprzez ONI i ONMR zwiększały zakres swej interwencji. Zwalcza się również reprezentowaną przez te organizacje doktrynę przekształceń rolnictwa, która zakłada, że modernizacja sektora tradycyjnego może dokonać się jedynie w ramach organizmów kolektywnych, popieranych przez państwo w zakresie materialnym, organizacyjnym i kadrowym [74].

Ta rozbieżność stanowisk legła u podstaw założeń następnego planu (1965—1967), w którym rolnictwo uzyskało wprawdzie miejsce priorytetowe, jednakże nadal bez naruszania panujących na wsi stosunków społecznych. Deklaratywnie zakładano przeprowadzenie reform strukturalnych w sektorze tradycyjnym, co w konsekwencji miałyby doprowadzić do zrównania jego poziomu z sektorem nowoczesnym [139]. Położenie nacisku na wzrost produkcji rolnej było szczególnie wymowne, jeśli wziąć pod uwagę, że właśnie od 1965 r. rozpoczął się nacisk nowych roczników wyżu demograficznego, a równocześnie istnieje konieczność utrzymania co najmniej dotychczasowego eksportu rolnego. W okresie 1958—1963 widoczny jest zarówno stały spadek eksportu zbóż, jak również ich komercjalizacji [163, s. 11]. Przy utrzymywaniu się produkcji czterech podstawowych zbóż (pszenica twarda i miękka, jęczmień, kukurydza) na mniej więcej jednakowym poziomie jeszcze od okresu międzywojennego [19, s. 188], oraz wskutek przyrostu naturalnego na wsi, w latach 1958—1964 nastąpił spadek części skomercjalizowanej z 29% do 23% [163, s. 17].

Przy okazji opracowywania założeń planu dokonano następnej reorganizacji: nastąpiła fuzja ONI z ONMR i powołanie Państwowego Urzędu Zagospodarowania Rolniczego (Office National de Mise en Valeur Agricole — ONMVA), który został podporządkowany z jednej strony

Ministerstwu Rolnictwa, z drugiej — włączony do programu tzw. Organizacji Rozwoju Narodowego (Promotion Nationale — PN). Organizacja ta powstała w 1961 r. i jej głównym zadaniem była aktywizacja stref marginalnych, szczególnie zacofanych ekonomicznie [64, 149]. Słusznie zakładano, że bez aktywizacji regionów najbardziej upośledzonych modernizacja terenów bogatych oraz wysiłki w kierunku uprzemysłowienia kraju nie mogą (w skali kraju) przynieść spodziewanych rezultatów. Przewodzenie różnorodnych prac przez PN miało się opierać na wykorzystaniu lokalnych nadwyżek siły roboczej płatnej według ustalonej stawki, częściowo w pieniądzu, częściowo w naturze²². Płace zostały zróżnicowane w zależności od tego, czy praca wykonywana była bezpośrednio dla danej społeczności rolniczej (budowa kanałów, oczyszczanie pól z kamieni, zadrzewianie na terenie danej wsi, budowa dróg itp. — zapłata była wtedy niższa), czy też dla szerszego ogółu i musiałaby zostać wykonana przez służby państwowe. Dotychczasowe oceny tej wielkoskalowej akcji inwestycyjnej, opartej na wykorzystaniu miejscowych nadwyżek siły roboczej, są na ogół ostrożne, ze względu na krótkość jej trwania. Podkreśla się jednak, że od 1962 r. przepracowane dniówki pokrywają się w przybliżeniu z rocznym przyrostem siły roboczej oraz że na wielu obszarach zaniedbanych udało się rozwiązać problem zatrudnienia. Okazało się przy tym, co nie jest bez znaczenia przy szacowaniu zasobów siły roboczej w krajach Trzeciego Świata, że zakładane teoretycznie na początku wielkości siły roboczej są w rzeczywistości znacznie mniejsze. Błąd w rachunku wynikał z nieuwzględniania sezonowości prac rolnych oraz ze specyfiki socjologicznej społeczności wiejskiej objętej układem rolnictwa tradycyjnego w Maghrebie [34, 64].

W roku 1965 istniało w kraju 1800 ośrodków pracy (*chantiers*), większość z nich dotyczyła rolnictwa (60%) oraz infrastruktury na obszarach wiejskich (około 30%). Ośrodki te koncentrowały się na południu kraju (rolnictwo) oraz na północy — w rejonie Rifu (budowa dróg i zalesianie). Prace wykonywane przez ośrodki były znacznie rentowniejsze od prac powierzanych normalnym przedsiębiorstwom²³. Na wielu obszarach ludność uczestniczy w nich bezpłatnie, a państwo dostarcza jedynie instruktą, maszyn i materiału. W takich przypadkach możliwe jest zatrudnienie większej ilości ludzi. Pośrednie efekty zastosowania „inwestycji-pracy” — to możliwość szerszego rozdziału dochodów i to w rejonach najbardziej zacofanych. Płaca w naturze przyczynia się do zmniejszenia konsumpcji na danym terenie i pozwala na wzrost komercjalizacji (komercjalizacja może nawet nie wzrosnąć, ponieważ zwiększy się spożycie

²² Płaca dzienna wynosiła 4 dirhamy. Część środków na zapłatę w naturze pochodziła z pomocy amerykańskiej udzielanej w formie ziarna lub mąki (pomocy udzielała USAID).

²³ Szacuje się, że np. przy tzw. małej hydraulice (naprawa kanałów *segui* czy *kattara* oraz budowa nowych) koszty są o 50% niższe [64].

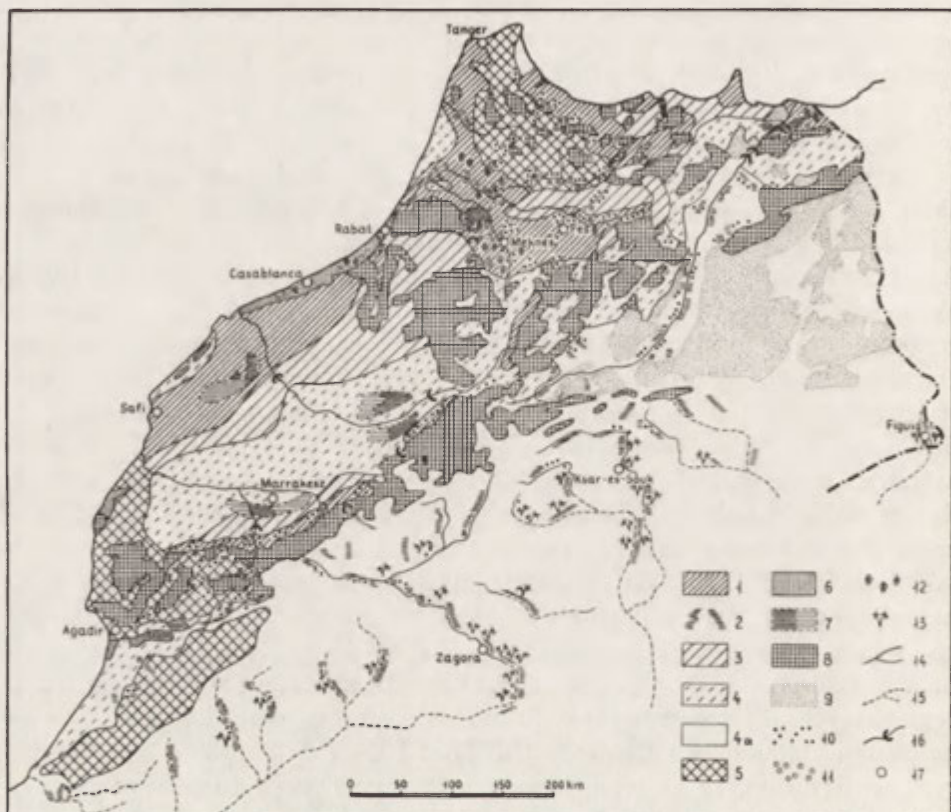
tej części chłopów, która była dotąd niedożywna). W wyniku zwiększenia komercjalizacji oraz dodatkowych dochodów pieniężnych nastąpiła, na co zwraca się uwagę [64], intensyfikacja obrotów w regionach dotychczas quasi autarkicznych, włączenie ich w obieg gospodarki towarowej i stworzenie zaczątków rynku wewnętrznego.

Omówiona akcja jest interesująca jeszcze z tego względu, że coraz bardziej stawia na aktywizację miejscowej ludności, bezpośrednio zainteresowanej pracami na swym terenie. Decentralizacja zarządzania przeprowadzanych prac może w przyszłości przyczynić się do aktywizacji regionalnej i lokalnej. Podkreśla się, że pewnym wyrazem tego jest wspomniany wyżej wzrost prac na zasadach darmowych, a nawet ich inicjowanie przez samą ludność.

Czynniki rządowe zdają się przywiązywać dość dużą wagę do tej akcji, czego wyrazem jest włączenie „Promotion Nationale” do konstytucji Maroka, a od 1966 r. obowiązkowe uczestnictwo w niej młodzieży. Roli PN nie należy jednak zbytnio przeceniać, ponieważ koncentruje swoją aktywność na sprawach technicznej modernizacji. Jednak fakt mobilizacji znacznej liczby pracowników w ośrodkach pracy, z których wiele ma charakter stały, dynamika organizacji, która uniknęła nadmiernego zinstytucjonalizowania oraz utworzenie znacznej liczby zaangażowanych działaczy, wszystko to stanowi czynnik pozytywny i prowadzi do przekształceń w mentalności ludności na znacznych obszarach kraju. Wydaje się, że w warunkach narastającego kryzysu demograficznego, gospodarczego i społecznego na wsi marokańskiej działalność takich organizmów jak ONI, ONMR, ONMVA czy PN stanowić może początek bardziej ogólnych przemian. Potwierdzeniem takiego rozumowania była ponowna akcja władz państwowych, wprowadzająca od 1966 r. znaczną decentralizację ONMVA i PN, przekazująca ich działalność pod nadzór władz regionalnych. Zastosowano się tu do zaleceń raportu Międzynarodowego Banku Odbudowy i Rozwoju (BIRD) z 1964 r. [60, s. 89—126], w którym stwierdzono, że najlepiej działającym czynnikiem rozpowszechniania nowych form w rolnictwie są akcje lokalne. Odtąd o kierunkach poszczególnych akcji decydować będą specjalne organizmy regionalne, wyposażone w znaczną autonomię, lecz podległe lokalnym gubernatorom prowincji. Ułatwia to niepomniernie kontrolę nad ich działalnością i nie dopuszcza do zbyt daleko posuniętej ingerencji w sferę społeczną rolnictwa. Powołanych zostało siedem biur regionalnych²⁴ na obszarach interwencji dawnej ONI.

²⁴ Są to biura: Tadla, Rharb, Dolna Muluja, Dukkala, Haouz, Tafilalet, Uarzazate [148, s. 36—38]. W planie do 1972 r. główny nacisk położony został na regionalny charakter rozwoju rolnictwa w ramach siedmiu stref podstawowych, z których każda obejmuje po kilka prowincji. Są to: 1) Agadir, Uarzazate i Tarfaya; 2) Casablanka, El Jadida, Sattat, Khuribga i Beni Mellal; 3) Rabat-Sale, Kenitra, Teutan i Tanger; 4) Taza, Fes i Al-Hoceima; 5) Ujda i Nador; 6) Meknes i Kasr-es-Suk; 7) Marrakesz i Safi. Udział rolnictwa (bez prac nawadniających)

Oparcie strategii rozwoju rolnictwa Maroka wyłącznie o modernizację techniczną nie rozwiązuje, jak wspomniano, problemów istniejących w tym dziale gospodarki i nie zapobiega narastającym zjawiskom kryzysowym. Polityka agrarna państwa dąży do utrzymania dotychczasowych stosunków własnościowych, mimo coraz wyraźniejszych napięć społecznych powodowanych wzrastającym głodem ziemi i wzrastającą liczbą

Ryc. 6. Użytkowanie ziemi w Maroku [56]

1 — uprawy zbożowe bez ugoru, 2 — uprawy zbożowe nawadniane, 3 — uprawy zbożowe z ugoru, 4 — uprawy zbożowe oraz hodowla, 4a — przewaga hodowli owiec (poza terenami Sahary), 5 — zróżnicowane rolnictwo obszarów górskich, 6 — intensywne warzywnictwo i sadownictwo, 7 — obszary objęte nowoczesną siecią nawadniającą (i przewidziane do nawodnienia), 8 — obszary leśne, 9 — obszary alfa, 10 — uprawy trwałe (głównie sady oliwne), 11 — uprawa drzew cytrusowych, 12 — uprawa winorośli, 13 — palma daktylowa, 14 — rzeki stałe, 15 — rzeki okresowe (wadi), 16 — tamy, 17 — miasta

Land use in Morocco [56]

1 — cereals without fallow, 2 — cereals under irrigation, 3 — cereals with fallow, 4 — cereals and animal husbandry, 4a — predominance of sheep husbandry (out of Sahara area), 5 — differentiated agriculture of mountain areas, 6 — intensive vegetables and orchards growing, 7 — areas with modern irrigation network (and to be expected for irrigation), 8 — forests, 9 — alfa area, 10 — perennial crops (mainly olive orchards), 11 — citrus trees, 12 — vineyards, 13 — date palms, 14 — permanent rivers, 15 — temporary rivers (uadi), 16 — dams, 17 — cities

w wydatkach planu wyniesie 30,5% (1555 mln dirhamów), a wraz z kosztami budowy tam i sieci irygacyjnej — 46,1% (Europe-France-Outre Mer, nr 462/1968, s. 16—19).

ludności zbędnej w rolnictwie, która szacowana jest na około 60% ogólnej liczby ludności rolniczej [19, s. 130].

W tej sytuacji należy niezwykle ostrożnie podchodzić do analizy niewątpliwych osiągnięć uzyskanych w wyniku realizacji poszczególnych planów rozwojowych. Niektóre z nich, obejmujące np. obszary nawadniane, mają bezpośredni wpływ na organizację przestrzeni społeczno-ekonomicznej. Oprócz wymienionych już obszarów podległych nowym biurom regionalnym, wymienić należy tzw. projekt DERRO, którego celem jest aktywizacja i zagospodarowanie obszaru Rifu Zachodniego. Wiąże się on ściśle z projektem zagospodarowania basenu rzeki Sebu. Oba te projekty finansowane są częściowo przez FAO, program rozwoju ONZ i BIRD. Wspomnieć wreszcie należy o projekcie PRAM, który dotyczy lepszego zagospodarowania obszarów rolnictwa mienawadnianego. Obejmuje on rejon Tangieru, tereny pasterskie we wschodniej części kraju, obszar Dir'u w Atlasie Średnim, południową część strefy wybrzeża atlantyckiego (Chaouia), płaskowyże i równiny wewnętrzne (Beni Melal), centralną część Wysokiego Atlasu (Imilchil), wreszcie regiony przysaharyjskie [76, 77, 148]. Warto podkreślić, że większość wysiłków dotyczy nawadniania, które ma objąć w Maroku łącznie 1 mln ha ziemi [172]. Wszystkie te akcje w miarę ich realizacji będą miały niewątpliwą wpływ na zmianę krajobrazu rolniczego i jak się wydaje mogą w przyszłości spowodować zmianę istniejących struktur społecznych. Jak dotąd ich efektywność jest jednak nieproporcjonalnie mała w stosunku do środków, jakie się na nie przeznaczają. Wynika to zarówno z rozproszenia samych akcji jak i z faktu, że są one przeważnie narzucane nieprzygotowanemu środowisku wiejskiemu z zewnątrz. Nie bez znaczenia jest również brak kadr, szczególnie średnich i niższych, mogących inicjować i prowadzić konkretne prace, wreszcie częste marnotrawstwo środków finansowych i sprzętu oraz liczne reorganizacje.

W gospodarce marokańskiej, tym samym również w rolnictwie, zachodzą procesy, które określa się jako „mechanikę regresji” [125]. Pociąga to za sobą słabe wyniki w produkcji oraz niepewność stosunków społecznych. W rolnictwie, w zakresie produkcji czterech podstawowych zbóż ma miejsce, jak wspomniano, długookresowa stabilizacja, przy równoczesnych bardzo silnych wahaniami powodowanych zmiennością warunków klimatycznych (średnio zbiory za lata 1958—1966 wyniosły 2,38 mln t, produkcja w 1961 r. wyniosła 1,2 mln t, w 1963 r. — 3 mln t [11, 163]). Tymczasem przyrost naturalny przekraczający obecnie 3% rocznie waży w sposób istotny na stopie życiowej ludności. W okresie 1963—1966 produkt wewnętrzny brutto na głowę ludności (w dirhamach z 1960 r.) spadł z 742 d do 683 dh [11]. Faktów powyższych nie równoważy oczywiście wzrost w zakresie produkcji owoców cytrusowych, buraków cukrowych i bawełny. Jeśli chodzi o cytrusy, to są one jednym z głównych artykułów eksportowych, a buraki cukrowe i bawełna stanowią

w znacznej mierze produkcję antyimportową (uprawa ich koncentruje się przede wszystkim w sektorze nowoczesnym rolnictwa i nie stymuluje przekształceń w sektorze tradycyjnym). Nowym niewątpliwie elementem jest tu również stopniowa monopolizacja przez państwo (od 1965 r.) zbytu zagranicznego produktów rolnych — owoców cytrusowych i warzyw. Należy przypomnieć, że eksport rolny stanowi około 40% wartości wywozu marokańskiego.

Interwencja państwa dotycząca rolnictwa zmierza do stworzenia w sferze sektora nowoczesnego gospodarstw samodzielnych, typu przedsiębiorstw rolnych. Akcja ta prowadzona jest nader ostrożnie, aby nie naruszyć tego sektora i nie zahamować produkcji eksportowej. Widoczne to jest najlepiej w postępowaniu z ziemiemi kolonów. Poza nacjonalizacją ziem dawnej kolonizacji oficjalnej gospodarstwa nabyte w ramach kolonizacji niezależnej nie zostały naruszone. Niemniej te ostatnie w coraz to większej mierze przechodzą w ręce Marokańczyków. Wskazać jednak należy, że tzw. nowoczesny sektor marokański pozostaje znacznie w tyle za gospodarstwami europejskimi pod względem organizacji produkcji i osiąganych wyników [21]. Przeprowadzone w tym zakresie badania w regionie Sebu w 1965 r. (ogólny obszar — 40 tys. km², około 10% powierzchni kraju, w tym 1,8 mln ha ziem uprawnych) wykazały, że zarówno gospodarka tradycyjna jak i nowoczesna marokańska przeznaczają pod uprawy żywniowe (zboża i strączkowe) 93% powierzchni, a zaledwie 7% pod uprawy trwałe. W gospodarstwach europejskich natomiast udziały te wynoszą odpowiednio 74 i 26%. Również wartość produkcji czystszej z 1 ha ziemi uprawnej w nowoczesnych gospodarstwach marokańskich wynosiła 200 dh (w gospodarce tradycyjnej — 150 dh), a w gospodarstwach europejskich — 520 dh. Wyniki te nie są wprawdzie reprezentatywne dla całego kraju [19, s. 54], jednakże dotyczą jednego z ważniejszych jego regionów rolniczych (udział jego w krajowej produkcji rolnej brutto wynosi 25%), będącego również jednym z ważniejszych regionów inwestycyjnych (Biuro Rharb, plan DERRO i Sebu).

Ta negatywna ocena gospodarki rolnej Maroka i polityki państwa w zakresie rolnictwa znajduje potwierdzenie w aktualnie panującej sytuacji w tym kraju [79]. Wyraża się ona niedostosowaniem struktur społecznych do dalszego rozwoju, brakiem kadr, trudnościami w zakresie oszczędzania i inwestycji. Dotychczasowa polityka o kierunku „liberalnym” nie powiodła się. W perspektywie najbliższych 15 lat ludność Maroka osiągnie 25 mln mieszkańców. Koncentracja środków w strefach priorytetowych — głównie na obszarach nawadnianych — w rzeczywistości nie pozwala państwu na efektywną pomoc rolnictwu tradycyjnemu na obszarach nienawadnianych, gdzie żyje przeważająca część ludności wiejskiej. Rolnictwo to w niewielkim już stopniu objęte jest działalnością biur (*office*) regionalnych [148], a akcje, jakie się tu podejmuje, mają niewielki zasięg i zakres oddziaływania.

W rejonach priorytetowych, o zmasowanych inwestycjach, gdzie wysiłki na rzecz modernizacji technicznej przynoszą stosunkowo niewielkie efekty produkcyjne, zaobserwować można pojawienie się szeregu nowych zjawisk o charakterze negatywnym. Widoczny jest tu szybki napływ ludności z terenów sąsiadujących, nie objętych projektami rozwojowymi. Imigracje te pociągają za sobą negatywne skutki, typowe dla tego rodzaju procesów w krajach Trzeciego Świata. Regiony takie mogą stać się dla kraju poważnym problemem społecznym, a nawet politycznym, na podobieństwo np. wielkich miast.

Bez zasadniczych zmian o charakterze strukturalnym w sektorze rolnictwa trudno jest mówić o jego rozwoju, jak i też o rozwoju całej gospodarki kraju.

Przemiany w rolnictwie Tunezji

Po uzyskaniu niezależności w 1956 r. polityka państwa w stosunku do rolnictwa nie była wyraźnie sprecyzowana. Do 1961 r. ograniczono się w zasadzie do uproszczenia form zarządzania ziemią kolektywnymi i ziemią w systemie *habus* oraz do udzielenia pewnej pomocy przy nawadnianiu terenów centralnych i południowych kraju [124, s. 6; 67]. Kontynuowano też prace związane z projektem zagospodarowania doliny Medżerdy. W okresie tym nie było w zasadzie żadnych posunięć (poza stroną deklaracyjną) odnośnie do naruszenia prywatnej własności ziem znajdujących się w rękach tunezyjskich. Jeśli chodzi o ziemie kolonów, to przewidywano ich sukcesywny wykup. Realizacja tego projektu przebiegała jednak powoli, przy czym środki na to uzyskiwane były z Francji, dzięki porozumieniom z lat 1957, 1960 i 1963. W tym też okresie pewna część ziem kolonów została wykupiona przez Tunezyjczyków. Dopiero w 1964 r. wydano dekret o nacjonalizacji ziem należących do obcokrajowców. Objął on 0,5 mln ha, które przeszły w zarząd organów państwowych²⁵.

Wskazać należy, że na przełomie 1961 i 1962 r. nastąpiła zasadnicza zmiana polityki państwowej w stosunku do rolnictwa. Włączone ono zostało w ramy planowania gospodarczego; zakładano dalszy jego rozwój na zasadach spółdzielczych. Perspektywiczny plan do 1971 r. wyznaczał dla rolnictwa tempo wzrostu rzędu 5% rocznie [134]. Było to jednak założenie nierealistyczne, zważywszy na stosunki społeczne i gospodarcze panujące w tym sektorze.

Ustalony został (Kongres rządzącej partii Neo-Destur w Bizercie w październiku 1964 r.) dwuetapowy przebieg uspołdzielczania rolnictwa. Etap pierwszy zakładał pomoc państwa dla wszystkich sektorów: publicznego,

²⁵ Ziemie te znalazły się w gestii „Office des terres Domaniales” oraz „Office Publique de Mise en Valeur”.

spółdzielczego i prywatnego, z tym, że działalność ich miała jednak być podporządkowana wymogom planu. Dopiero w drugim etapie przewidywano obowiązkowe upowszechnienie systemu spółdzielczego we wszystkich dziedzinach działalności gospodarczej. Jak dotąd zamierzenia te, poza rolnictwem, są dość ostrożnie wprowadzane w życie [124, s. 9].

Wiele wysiłków kierowanych jest obecnie na realizację interesującego niewątpliwie z punktu widzenia gospodarczego i społecznego programu przebudowy dotychczasowej dualnej struktury rolnictwa. Zaczęto wcielać go w życie w 1962 r., zgodnie z założeniami planu trzyletniego (1962—1964). Powstały wtedy na obszarach zbożowych w północnej części kraju (gubernatorstwo Kef) [111] pierwsze tzw. „Spółdzielcze Jednostki Produkcji Rolnej” (Unité cooperative de Production Agricole). Na poczynania władz rzutował w tym czasie rozwój wypadków w sąsiedniej Algierii, a mianowicie powstawanie komitetów samorządowych, które przejmowały opuszczoną własność europejską. Tworzenie wspomnianych jednostek miało, między innymi, zneutralizować napięcia społeczne występujące na wsi tunezyjskiej. Przyjęte założenia różniły się od praktyki algierskiej [41, 78]. Zakładano integrację obydwu sektorów, nowoczesnego i tradycyjnego, w oparciu o przejmowaną własność europejską oraz o drobne gospodarstwa należące do ludności miejscowej. Chodziło zarówno o utrzymanie dotychczasowej wysokiej wydajności gospodarstw europejskich, jak i o unowocześnienie tradycyjnych gospodarstw fellachów [74] w ramach nowej struktury organizacyjnej gospodarki rolnej. Celowi temu miał służyć proces „wymieszania” obydwu typów gospodarki, przy równoczesnej radykalnej likwidacji tradycyjnych struktur agrarnych.

W większości przypadków jednostki produkcyjne tworzone były w oparciu o dawne farmy kolonów, chociaż istnieją przykłady organizacji ich na innych terenach [117]. Farmy poeuropejskie stanowiły własność państwa. Oddawano je w zarząd kooperatywom i dołączano do nich sąsiadujące drobne gospodarstwa chłopskie. Farma miała być ośrodkiem nowoczesnym, aktywizującym gospodarstwa tradycyjne. Nowa organizacja objęła głównie północne obszary kraju, na których rozwinęła się kolonizacja i przeważała indywidualna własność ziemi (*melk*). Na ziemiach kolektywnych, występujących przeważnie w centrum i na południu kraju, dopiero od 1965 r. wstrzymano akcję indywidualizacji własności i rozpoczęto tworzenie kooperatyw.

Optymalną wielkość jednostki produkcyjnej dla terenów zbożowych w północnej części ustalono na około 500 ha. Miało to pozwolić na najbardziej racjonalne wykorzystanie przewidzianego sprzętu mechanicznego. Z uwagi jednak na różnicowanie się struktury upraw (zboża, uprawy trwałe, warzywa) i wprowadzanie hodowli, powierzchnia kooperatyw ustalana była każdorazowo w zależności od konkretnych warunków lokalnych. Ilość rodzin chłopskich, mających gospodarować na danym obszarze,

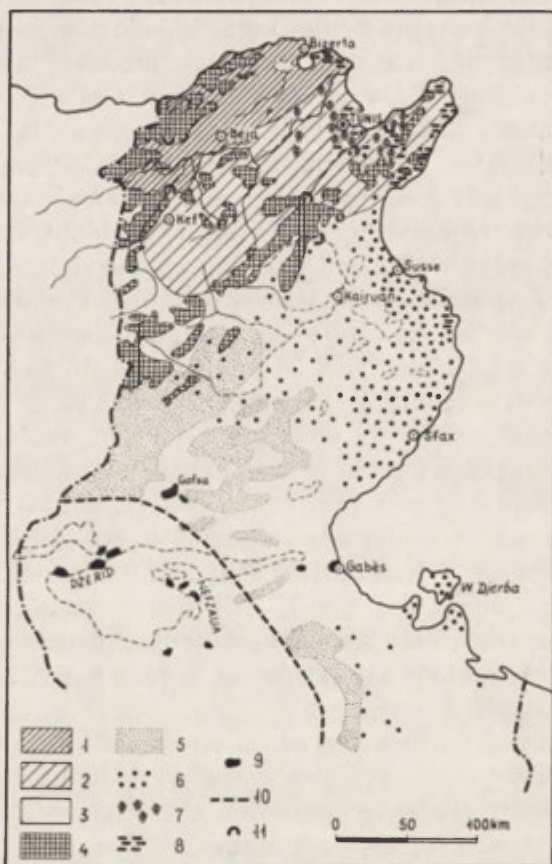
określano w oparciu o kryteria dochodu na rodzinę, który miał wynosić co najmniej 250 dinarów rocznie na koniec okresu dziesięciolecia 1962—1971 r. Ustalono wielkość ogólnego dochodu netto, jaki dana jednostka spółdzielcza będzie dawała po pełnym jej zagospodarowaniu, a następnie podzielono go przez założony dochód na rodzinę. Iloraz tego prostego w gruncie rzeczy działania arytmetycznego stanowił o ilości członków spółdzielni. Przy wstępowaniu chłopów do spółdzielni było brane pod uwagę kryterium dochodów gospodarstwa. Preferowano uczestników, których wkład ziemi mniej więcej zapewniał uzyskanie założonego dochodu. Chłopi, których gospodarstwa zapewniały wyższe dochody w 1971 r. aniżeli ustalona suma (dotyczyło to gospodarstw o powierzchni większej niż 20—30 ha) mogli nie być przyjęci do spółdzielni. Podobnie postępowano w stosunku do gospodarstw drobnych oraz tych osób, które posiadały ziemię albo też czerpały z niej korzyści, ale nie gospodarowały na niej osobiście. Dążąc do tworzenia jednostek produkcyjnych o zwartym obszarze dopuszczano wykup, dzierżawę albo też zamianę parcel.

Problem dzierżawy ziem przez kooperatywy jest dla tej części rolnictwa tunezyjskiego niewątpliwie kwestią wymagającą zasadniczych rozwiązań. Na przykładzie szczegółowego studium obejmującego jednostki spółdzielcze na obszarze Kef i Sersu (łącznie 13 spółdzielni) można stwierdzić [111, s. 255], że wkład ziemi członków stanowi średnio 18,7% (od 0,1% w wypadku spółdzielni El Mansurah, do 43,9% w spółdzielni El Khadra). Udział ziemi państwowej — dawne gospodarstwo kolona — wynosi średnio w tych spółdzielniach 46,2% (od 14,4 do 66,6%). Omawiana grupa spółdzielni dzierżawiła średnio 35,1% powierzchni użytkowej (od 19 do 65,7%). Dodać należy, że w grupie tej każda spółdzielnia posiada jako główny ośrodek dawną farmę. W spółdzielniach, które nie zostały zorganizowane wokół dawnych farm kolonów [111, s. 256], udział obszaru dzierżawionego przekracza niekiedy nawet 70% (spółdzielnia El Yakhda w szejkanacie Ebba-Ksur dzierżawi 85,8% ziemi). Niezależnie od zastrzeżeń co do samego charakteru takich spółdzielni, istniejący stan rzeczy powoduje znaczne obciążenie kooperatyw tenutą dzierżawną, a w płaszczyźnie społecznej sprzyja tworzeniu się warstwy rentierów, żyjących na koszt sektora uspołecznionego.

Ta skrótkowo przedstawiona procedura stwarzała i stwarza cały szereg niezwykle skomplikowanych problemów, ze względu na złożony i często niezbyt sprecyzowany charakter własności ziemi na wsi²⁶ oraz rozliczne zagadnienia natury technicznej, organizacyjnej, kwestię kwalifikacji personelu kierowniczego nowych gospodarstw itp. Poważny problem stwa-

²⁶ W szejkanacie Ben Behir koło Suk el Arba np. istniało 124 gospodarstw tunezyjskich o łącznej powierzchni 2850 ha, lecz aż 1328 osób było uprawnionych do uczestniczenia w podziale dochodów z produkcji. Przy zakładaniu kooperatyw i doborze członków należało więc ściśle określić, czym dana rodzina dysponuje [117].

rzali również ci, którzy nie weszli do kooperatyw i zmuszeni zostali do opuszczenia terenów na których dawniej żyli. Wiele można mówić o słuszności założeń podobnej reformy, a szczególnie o jej aspektach społecznych. Aspekty techniczno-bilansowe planu narodowego często jednak przeważają nad realiami sytuacji społeczno-gospodarczej wsi, co stawało się szczególnie widoczne w przypadku osób nie objętych kooperatywami. W planie zatrudnienia przewidziano wykorzystanie ich w pracach nad infrastrukturą, zalesianiem stoków, w walce z erozją, przy budowie nowych zakładów przemysłowych itp. [37]. Program robót publicznych, organizowanych dla bezrobotnych, dał wprawdzie pewne efekty, jednakże koszty tej akcji są znaczne, a możliwości ich pokrycia zależą od pomocy

Ryc. 7. Użytkowanie ziemi w Tunezji [56]

1 — uprawy zbożowe bez ugoru, 2 — uprawy zbożowe z ugoru, 3 — uprawy zbożowe oraz hodowla, 4 — obszary leśne, 5 — obszary alfa, 6 — uprawa drzew oliwnych, 7 — uprawa winorośli, 8 — uprawa warzyw i drzew cytrusowych, 9 — oazy, 10 — granica pustyni, 11 — główne tamy

Land use in Tunisia [56]

1 — cereals without fallow, 2 — cereals with fallow, 3 — cereals and animal husbandry 4 — forests, 5 — alfa area, 6 — olive trees plantations, 7 — vineyards, 8 — vegetables and citrus trees plantations, 9 — oases, 10 — desert limit, 11 — main dams

zbożowej udzielonej przez Stany Zjednoczone. Część bowiem zapłaty, podobnie jak w Maroku, realizowana jest w naturze [96].

W rzeczywistości jednak występuje w kraju stały deficyt pracy. Przy wysokim przyroście naturalnym (około 3% rocznie) dalsze zwiększanie dyspozycyjnej siły roboczej na wsi może mieć poważne konsekwencje. Nie wydaje się bowiem, aby przewidziany planem wzrost stanowisk pracy (134) mógł wchłonąć nadwyżki siły roboczej, tym bardziej, że sam plan i realność jego założeń były poddawane krytyce [10, s. 102]. Stało się to m. in. powodem zahamowania w 1969 i 1970 r. realizacji omawianego tu programu.

Na przemiany w rolnictwie Tunezji spojrzeć też trzeba od strony ich wpływu na organizację przestrzeni społeczno-gospodarczej, inną dla terenów na północ od pasma Dorsalu, inną dla terenów położonych na południe od niego.

Na północy organizowane są, jak wspomniano, jednostki produkcyjne o powierzchni około 500 ha. System ten objąć ma łącznie około 1,5 mln ha, w tym również dawne ziemie kolonów. Obszary te miały być zajęte głównie pod uprawę zbóż, jednakże okazało się, iż charakter monokulturowy gospodarki nie może być w pełni utrzymany. Dywersyfikacja upraw w spółdzielniach oraz wprowadzenie hodowli pozwalają na uzyskanie wyższych dochodów oraz na podniesienie wskaźnika zatrudnienia. Jest to niewątpliwie wyraz nowych tendencji w sektorze uspołecznionym, które też wpływają na dalsze zmiany w charakterze zagospodarowania przestrzennego. Odnosi się to do gospodarki drobnej, włączanej do kooperatyw. Likwidacji ulega dotychczasowe rozdrobnienie parcel i podporządkowanie obszaru spółdzielczego wymogom jednolitego planu nowoczesnej agrotechniki, poprzez tworzenie bloków uprawowych o określonym zmianowaniu. Wprowadza to zasadniczą zmianę w krajobrazie rolniczym tych obszarów.

Na terenach położonych na południe od Dorsalu rozpoczęto tworzenie kooperatyw w oparciu o ziemie wspólnot plemiennych. Objąć one mają ponad 2 mln ha. Warunki naturalne środowiska są tu bardziej niesprzyjające aniżeli na północy, ze względu na niewystarczającą ilość opadów (200—300 mm rocznie). Dlatego też duże znaczenie przywiązuje się do wszelkiego rodzaju prac nawadniających, które wykorzystują lokalne możliwości. Państwo udziela środków i zachęty do tworzenia małych punktów irygacyjnych, jako bardziej opłacalnych aniżeli budowa większych tam²⁷.

²⁷ Szacuje się np. że koszt nawodnienia 1 ha przy pomocy niewielkiej studni (której zdolność nawadniania wynosi około 1,5 ha) jest rzędu 50 dinarów, gdy tymczasem koszt nawadniania 1 ha w przypadku budowy tamy dużej (np. tamy Nabhana na północny zachód od Susse) wynosi 10 250 dinarów. Wspomniana tama ma nawodnić łącznie 5700 ha. W okresie 1956—1965 zbudowano 2500 studzien, które obecnie nawadniają około 4 tys. ha. Koszt tamy wyniósł ponad 18 mln dinarów, koszt studzien — 362 tys. dinarów [124, s. 109].

Charakter warunków naturalnych spowodował, że przyjęto tu w 1965 r. inne zasady organizowania spółdzielni aniżeli na północy. Powierzchnia kooperatyw nie jest w tym przypadku z góry określona, uważa się jednak, że optymalna ich wielkość nie powinna przekraczać 2 tys. ha [124, s. 149]. Obszary, które za czasów protektoratu stanowiły własność wielkich spółek (Enfida, Sidi Bouzid, Souassis), po wyzwoleniu przeszły pod zarząd odrębnych organizacji państwowych (*office*). Założeniem spółdzielni powstałych na obszarach centralnych i południowych jest maksymalna stabilizacja produkcji w oparciu o jej dotychczasowy charakter, a więc monokulturę zbożową i hodowlę. Kładzie się też nacisk na dywersyfikację produkcji i wprowadzenie, po nawodnieniu, upraw warzywnych i trwałych. Ma to pozwolić na stabilizację dochodów oraz na zwiększenie zatrudnienia i zahamowanie emigracji z tych obszarów.

Proces przekształcania rolnictwa na tych terenach został rozłożony na dłuższy okres czasu. Ponieważ nie zawsze udaje się założyć spółdzielnię, jako pełną jednostkę organizacyjną, tworzy się tzw. „komórki zagospodarowania” (*Cellules de mise en valeur*) lub „obszary doświadczalne” (*Cellules d'expérimentation*) o powierzchni 40—400 ha. Mają one stanowić zalążek przyszłych kooperatyw. Spółdzielcy pracując tu jako zwykli robotnicy poznają nowe metody uprawy. Niezależnie od tego uprawiają własne gospodarstwa indywidualne. Jak dotąd, komórki takie powstały już w strefie Kairuanu, na terenie zarządów (*offices*) Souassis i Sidi Bouzid oraz w rejonie Gabes. Zamierzano dokonać do końca 1965 r. delimitacji granic około 300 kooperatyw. Poszczególne kooperatywy mają być częścią większych jednostek, tzw. „stref zagospodarowania” (*Zones de mise en valeur*) o powierzchni około 5 tys. ha, zależnych każdorazowo od lokalnych warunków naturalnych. Mają one stanowić pewne całości geograficzne i gospodarcze, podlegające bezpośrednio Ministerstwu Rolnictwa.

Dotychczasowy kierunek polityki rolnej polegający na rozszerzaniu powierzchni upraw trwałych na obszarach południowych poddawany jest ostatnio w wątpliwość. Uważa się, że bardziej opłacalny i dający szybsze efekty ekonomiczne byłby rozwój upraw paszowych na ziemiach nawadnianych²⁸. Tworzenie rezerw paszowych zapobiegałoby stratom pogłowia powodowanym okresowymi suszami oraz pozwoliłoby na racjonalną i ustabilizowaną gospodarkę hodowlaną. Dyskusja na temat technicznej strony modernizacji rolnictwa Tunezji koncentrować się zaczyna wokół zagadnień wyboru optymalnego kierunku użytkowania ziemi z punktu widzenia rachunku ekonomicznego. Wiąże się to jednak z kwestią przebudowy strukturalnej rolnictwa w skali całego kraju.

²⁸ Średni dochód z 1 ha plantacji drzew oliwnych uprawianych na obszarach nienawadnianych szacowany jest na 15 dinarów, z 1 ha obszaru nawadnianego — 70—100 dinarów. Natomiast na obszarze intensywnie nawadnianym, przy zbiorze upraw paszowych w okresie zarówno letnim jak i zimowym, średni dochód z 1 ha wynosi 225—270 dinarów [14, s. 40].

Nowe elementy w zróżnicowaniu przestrzennym rolnictwa pojawiają się również na terenach nie objętych gospodarką kolektywną. Ustanowienie pułapu liczebności członków kooperatyw spowodowało gwałtowny wzrost gęstości zaludnienia wokół gospodarstw spółdzielczych²⁹. Jeśli się też uwzględni, że na określonym obszarze istnieją również wielkie gospodarstwa indywidualne, to zrozumiałe staje się zaostrzenie sytuacji demograficznej i społecznej na terenach występowania drobnej gospodarki chłopskiej. Znajduje to swe odzwierciedlenie w aktualnej strukturze własności. Następuje rozdrobnienie i tak już niewielkich gospodarstw (spadek ich średniej wielkości sięga tu nawet 50%³⁰) mimo istnienia oficjalnego zakazu dokonywania podziałów. W grupie drobnej własności znajduje się największa liczba gospodarstw³¹. Omawiane procesy nie występują z równą siłą na całym północnym obszarze kraju, niemniej w wyniku wprowadzonych reform ulegają one przyspieszeniu, prowadząc do degradacji warunków egzystencji rzeszy drobnych rolników.

Przemiany dotknęły też wielką własność ziemską znajdującą się na obszarach, gdzie tworzy się jednostki produkcji. Chociaż formalnie wielka własność tunezyjska nie została jeszcze naruszona, to jednak znaczne obszary, dotychczas przez nią dzierżawione, zostają obecnie wycofywane i włączane do spółdzielni jako wkład członków. Wielka własność traci w ten sposób klientelę, a lokalnie nawet tanią siłę roboczą. Występuje w nich nawet nadwyżka sprzętu mechanicznego w stosunku do ograniczonej powierzchni uprawianej. Aby zapewnić sobie dotychczasowy poziom zysków zaczyna się zmieniać strukturę upraw, co prowadzi do intensyfikacji produkcji [117, s. 92].

Akcja na rzecz przebudowy rolnictwa Tunezji posiada, jak się wydaje, dwa aspekty. Jednym z nich są przekształcenia natury społecznej, które wprowadzają dość zasadnicze zmiany strukturalne przynajmniej na niektórych obszarach kraju. Widoczny jest przy tym pewien kompromis w stosunku do wielkiej własności ziemskiej, chociaż nie rezygnuje się z założeń spółdzielczego kierunku zmian w całym rolnictwie. Potwierdzeniem tego może być rozwój w ostatnich latach różnorodnych form spółdzielczych: zaopatrzenia i zbytu oraz przetwórstwa artykułów rolnych. Drugi aspekt — to położenie silnego nacisku na produkcję, a przede wszystkim na jej zróżnicowanie. Jak świadczą o tym przykłady, założenia

²⁹ Np. w szejkanacie Ebba Ksur na równinie Kef, przed założeniem kooperatyw średnia gęstość zaludnienia wynosiła 2,8 os./ha, ziem uprawnych. Po ich założeniu gęstość to spadła do 0,6 os./ha, a na terenach o gospodarce indywidualnej wzrosła do 7,6 os./ha [111].

³⁰ W szejkanacie Etabaa np. po wprowadzeniu kooperatyw średnia obszar przypadającego na 1 rodzinę chłopską spadła z 4,83 do 2,81 ha [124, s. 45].

³¹ W gubernatorstwie Bizerty 66% gospodarstw posiadało 15% terenów uprawnych; w gubernatorstwie Beja — odpowiednio 64 i 9%; w gubernatorstwie Tunisu — 58 i 8% [124, s. 57].

te w tworzonych jednostkach produkcji udaje się w mniejszym lub większym zakresie zrealizować. Powolna likwidacja monokulturowego charakteru użytkowania ziemi zwiększa możliwości zatrudnienia, co jest sprawą szczególnie istotną dla współczesnej Tunezji. Również w części rolnictwa nie objętej systemem spółdzielczym zachodzą liczne przemiany, chociaż występuje tutaj szereg zjawisk negatywnych, a nawet niepokojących, o których była mowa wyżej. Chodzi zwłaszcza o drobną własność, która ulega szybkiej degradacji. Niektórzy autorzy wskazują na tworzenie się „nowego dualizmu” w rolnictwie tego kraju [110], co być może spowoduje rewizję dotychczasowej polityki w stosunku do wielkiej własności.

PRZEMIANY W ROLNICTWIE ALGERII

Spośród trzech krajów Maghrebu Algieria najpóźniej uzyskała niezależność polityczną w wyniku długotrwałej i krwawej wojny. Proces przekształceń w rolnictwie tego kraju jest niewątpliwie jednym z bardziej interesujących przykładów zmian, zachodzących w krajach Trzeciego Świata. Uzyskanie niezależności politycznej w wyniku której nastąpił masowy wyjazd ludności europejskiej (stanowiącej około 10% ogółu ludności), spowodował wytworzenie się nieprzewidzianej sytuacji. W okresie walk wyzwoleniczych silny sektor rolnictwa nowoczesnego pozostający w rękach europejskich stwarzał poważny problem w rozważaniach dotyczących przyszłego układu stosunków gospodarczych, społecznych i politycznych. Przewidywano znaczne trudności w odzyskaniu tych ziem i zakładano między innymi różnorodne formy wykupu i odszkodowań, rozłożone na znaczny okres czasu. Niemniej poważne znaczenie miał fakt ogromnego nacisku na ziemie kolonialne ze strony ludności rolniczej sektora tradycyjnego. Był to wynik oczywistych rewindykacji zgłaszanych ze strony tych, którzy najbardziej ucierpieli wskutek kolonizacji oraz w wyniku działań wojennych. W okresie 1954—1962 władze francuskie, chcąc pozbawić partyzantów oparcia w sprzyjającej im ludności wiejskiej, dokonywały ogromnych wysiedleń. Objęto nimi 2,35 mln osób, a więc około 25% całej ludności algierskiej, którą zgrupowano w specjalnych obozach [34, 44]. Zniszczeniu uległy równocześnie pola uprawne i pogłowie zwierząt. Z drugiej strony, na obszarach objętych układem kolonialnym masy stałych robotników rolnych nie zostały w zasadzie dotknięte skutkami wojny. W przeciwieństwie do zaktywizowanych politycznie fellichów byli oni znacznie słabiej zaangażowani w walki powstańcze. Wynikało to w dużej mierze i ich lepszej sytuacji materialnej, powstałej dzięki posiadaniu stałego zatrudnienia. W stosunkach algierskich robotnicy rolni byli niewątpliwie grupą uprzywilejowaną na wsi.

Wspomniany wyżej wyjazd ludności europejskiej w 1962 r. spowodował powstanie nowej sytuacji na wsi algierskiej. Ujawniła się przy tym umiejętność adaptacji do powstałych faktów [106], pociągająca za sobą zmiany o charakterze jakościowym w stosunkach społecznych rolnictwa

[104]. Przyjęcie uspołecznionej drogi rozwoju stymulowało nieodwracalne procesy. Gospodarstwa rolne sektora nowoczesnego, będące dotąd przedsiębiorstwami produkcyjnymi, utraciły swój indywidualny charakter. Przeszły one pod zarząd kolektywu pracowników, stając się jednocześnie jednym ze źródeł dochodu państwa [15].

Zarząd opuszczonych gospodarstw rolnych przejęli dotychczasowi robotnicy rolni. Okazało się, że robotnicy oraz niższy personel zarządzający, złożony w całości z ludności tuziemczej, potrafi zapewnić sprawne funkcjonowanie gospodarstw. W trakcie tych zmian nie ulega rozbiciu hierarchia personelu [160]. Zachowana przy tym została uprzednia struktura produkcyjna i organizacyjna. Gospodarstwa rolne utrzymały się jako nie naruszone podstawowe jednostki produkcyjne, zachowujące swoją organizację i specjalizację, wyposażenie, wykwalifikowaną i zróżnicowaną siłę roboczą.

Wytworzone spontanicznie nowe formy zarządzania zostały w marcu 1963 r. ujęte przez rząd Republiki Algierskiej ramami aktów normatywnych. Tak zwane „dekrety marcowe” ustaliły zakres kolektywnego zarządzania oraz sposób podziału dochodów w sektorze samorządowym (*secteur autogéré*), [86]. Dopiero później (1. 10. 1963 r.) postanowiona została nacjonalizacja ziem europejskich [94]. Głównym organizmem nadzorującym działalność sektora samorządowego zostało Biuro do Spraw Reformy Rolnej (Office National de la Réforme Agraire — ONRA), wspomagane przez organizację skupu produktów rolnych ³².

Wielkość obszarów znacjonalizowanych objętych układem sektora samorządowego nie jest dokładnie znana. Określa się ją na około 3 mln ha, na co składa się prawie cała dawna własność europejska oraz niektóre wielkie gospodarstwa posiadaczy algierskich, skonfiskowane przez państwo jako kara za kolaborację ich właścicieli z władzami francuskimi w okresie wojny [170, s. 19]. Niektóre źródła szacują ten obszar na 4 mln ha [15], gdyż zaliczane są tu również tereny będące dawniej własnością państwową (*terres domaniales*). Nie jest natomiast jasne w jakiej sytuacji znalazły się ziemie dzierżawione uprzednio przez Europejczyków dla powiększenia obszarów ich własnych gospodarstw. Przypuszcza można, że przynajmniej częściowo zostały one włączone w mechanizm sektora nowoczesnego i powiększają fundusz ziemi będącej w gestii samorządów. Przyjmując tego rodzaju rozwiązanie należy stwierdzić, że samorządy przejęły dotychczasowe stosunki panujące na styku sektora nowoczesnego i tradycyjnego z tym, że układają się one obecnie w zupełnie innej płaszczyźnie społecznej.

Nowym niewątpliwie elementem w dotychczasowych zasadach organizacji przestrzennej obszarów objętych ramami nowoczesnej gospodarki stały się procesy koncentracji. Prowadziły one (i nadal prowadzą) do

³² ONRA udzielała też zaliczek potrzebnych na opłatę personelu za pośrednictwem „Société Agricole de Prévoyance” (SAP).

powstawania nowych jednostek przestrzennych, będących w gestii komitetów samorządowych. W 1964 r. w sektorze socjalistycznym rolnictwa było około 2 tys. komitetów. Procesy koncentracji inicjowane były przez ONRA, głównie ze względu na brak kadr zarządzających oraz możliwość lepszego nadzoru. Komitetowi samorządowemu mogło podlegać kilka a nawet kilkanaście gospodarstw; średnia ich wielkość wahała się w granicach 1,5—2 tys. ha. Nie oddaje ona jednak stanu rzeczywistego. W departamencie Algieru, w strefie uprawy warzywnej, komitetowi samorządowemu Tahar Bouche Said podlega obszar o powierzchni 190 ha. W skład jego wchodzi 23 farmy warzywne, należące uprzednio do Europejczyków. W tym samym departamencie, ale na obszarze uprawy winorośli, komitet Halimi Brahim zarządza 913 hektarami, w skład których wchodzi 4 farmy. W strefie uprawy zbożowej rozmiary jednostek samorządowych i farm są znacznie większe. W departamencie Tiaret, w okręgu (*arondissement*) Vialar średnia wielkość jednostki produkcyjnej wynosi 3 156 ha i składa się średnio z 5,5 farmy [145].

Chociaż w zasadzie starano się łączyć farmy o jednakowej strukturze produkcyjnej, nie zawsze się to udawało, zwłaszcza na terenach o zróżnicowanej uprawie. Jako przykład może służyć departament Algieru, gdzie jednostki samorządowe łączą gospodarstwa o różnym profilu produkcyjnym, np. winnice i drzewa cytrusowe, winnice, warzywa i zboże, winnice i zboże itp.

Mimo burzliwego procesu przemian, jaki objął nowoczesny sektor rolnictwa Algierii, liczba zatrudnionych w nim robotników stałych uległa niewielkiemu stosunkowo zwiększeniu: z około 120 tys. do około 150 tys. Byli to członkowie rodzin dawniej już zatrudnionych, bądź dotychczasowi robotnicy sezonowi, wreszcie pewna liczba osób wprowadzona przez organizację polityczną i wojskową powstania. Ta ostatnia grupa umiejscowiła się głównie w sferze zarządzania. Napływ osób z zewnątrz natrafiał na opór dawnych robotników, starających się utrzymać swoją dotychczasową pozycję. Zapewniło to zwartość kolektywów robotniczych i sprawne funkcjonowanie gospodarstw.

Zasadniczym problemem, jeśli chodzi o miejsce samorządów w gospodarce państwa, było ustalenie płacy robotników oraz sposób przejmowania wytworzonej nadwyżki. Ustawa o samorządach rozgraniczała bardzo wyraźnie uprawnienia robotników stałych i sezonowych [106, s. 22]. Organizacja nadzorująca działalność samorządów (ONRA) podjęła w 1964 r. pewne ustalenia odnośnie do płac dla poszczególnych kategorii działalności [142, 170]. Wprowadzone następnie zróżnicowanie płac miało na celu preferencję stanowisk „deficytowych” (traktorzystów, mechaników). Stosować też zaczęto premie dla pracowników gospodarstw osiągających zysk.

Formowanie się nowej struktury organizacyjnej po powstaniu jednostek samorządowych posiada, jak się wydaje, duże znaczenie również dla organizacji przestrzennej obszarów w nowoczesnym sektorze rolnym. Wiąże

się z tym wykształcanie nowych układów produkcyjnych, sprzyjających powstawaniu nowych zależności gospodarczych i społecznych. Dotyczy to nie tylko funkcjonowania poszczególnych farm czy sposobu ich zarządzania w płaszczyźnie jednostki samorządowej, lecz obejmuje zagadnienia szerszej natury, odnoszące się do problemów i perspektyw rozwoju całego sektora samorządowego, określenia polityki państwa w stosunku do tego sektora oraz jego miejsca w rozwoju całego rolnictwa i całej gospodarki.

Podstawowe znaczenie posiada więc kwestia ułożenia stosunków między komitetami samorządowymi a organami władzy państwowej. Występują tu dwie główne tendencje. Pierwszą cechuje nastawienie bardziej etatystyczne i centralistyczne, czego wyrazem jest dążenie do bezpośredniego podporządkowania gospodarki sektora samorządowego decyzjom i kierownictwu państwa. Tendencja druga skłania się do rozwiązań typu spółdzielczego, a jej reprezentantem są przede wszystkim samorządy. Wydaje się ona obecnie przeważać, tak ze względu na aktualne tendencje odnoszące się do organizacji nowej struktury administracyjnej i politycznej państwa [150], jak i z uwagi na chroniczny brak kadr, które byłyby w stanie zapewnić efektywne kierownictwo centralne. Wspomniano wyżej, że gospodarstwa rolne po wyjeździe Europejczyków w 1962 r. zostały zachowane jako nienaruszone jednostki produkcyjne. Zniszczeniu uległy jednak inne, niemniej ważne elementy, a przede wszystkim ogólne funkcje kierownicze w gospodarstwach. Co prawda odbiło się to w mniejszym stopniu na szczeblu zarządzania bezpośredniego, lecz okazało się bardzo dotkliwe w płaszczyźnie długofalowego planowania gospodarki, na jej całościowym zarządzaniu i czuwaniu nad stałym ulepszaniem produkcji oraz dostosowywaniu jej do stale zmieniających się potrzeb rynku itp. Zniszczeniu uległy też dotychczasowe złożone struktury organizacyjne w dziedzinie zaopatrzenia i finansowania gospodarki tego sektora. Sfera ta została całkowicie zdeorganizowana przez wyjazd Francuzów i brak miejscowych kadr zdolnych do ich zastąpienia.

W tej sytuacji zrozumiałe staje się samorzutne tworzenie się różnego rodzaju porozumień lokalnych czy regionalnych lepiej dostosowanych do aktualnych i nie w pełni jeszcze wykształconych stosunków, aniżeli mało elastyczne organizacje centralne. Stanowią one uzupełnienie tych organizacji oraz zastępują dawne systemy obsługi rolnictwa. Są to więc różnorodne porozumienia typu spółdzielczego w zakresie zbytu produkcji na rynku lokalnym i miejskim. Obejmują one też organizację spółdzielni mleczarskich, winiarni, zajmują się przetwórstwem oliwy, przygotowaniem owoców cytrusowych do wysyłki itp. w oparciu o przejęte lub nowo tworzone zakłady [15]. Nadal jednak najpoważniejszym problemem pozostaje zapewnienie sprawnej organizacji eksportu.

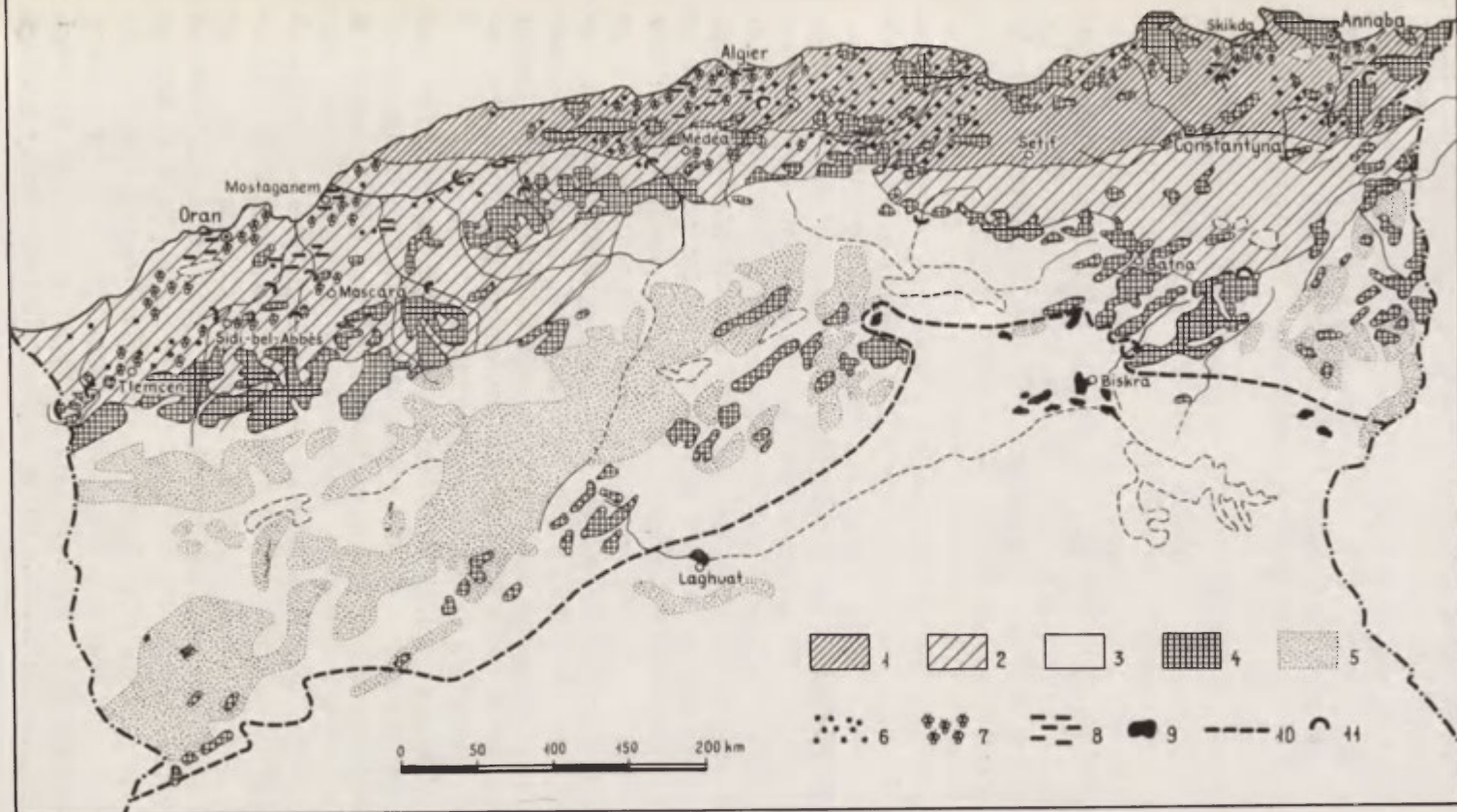
Podkreślana niejednokrotnie zależność sektora nowoczesnego w rolnictwie Algierii od zewnętrznych rynków zbytu powoduje, że w nowych

warunkach pojawiły się w tej dziedzinie szczególnie ostre napięcia. Wynikają one, ogólnie rzecz biorąc, z dwóch przyczyn.

Pierwsza z nich jest spowodowana zmianą w dotychczasowych stosunkach między dawną metropolią a departamentem zamorskim [141]. Wprawdzie po uzyskaniu niepodległości Algieria zapewniła sobie w układach z Evian oraz w późniejszych umowach zbyt dla swych produktów rolnych na rynku francuskim, częściowo po cenach wyższych niż światowe, jednakże zachodzą w tym zakresie istotne zmiany. Główny problem dotyczy eksportu wina [170], którego kontyngenty ulegają stałemu spadkowi³³. Rynek francuski nie jest w stanie wchłonąć uprzednich ilości wina gdyż we Francji następuje rozwój własnych winnic, a jakość otrzymywanego tam surowca pozwala zrezygnować z wina algierskiego. Stąd coraz silniejszy nacisk ze strony francuskich plantatorów winorośli na rząd aby zaprzestać importu wina. Przewiduje się nawet, że w pierwszej połowie lat siedemdziesiątych Francja będzie mogła obejść się bez importu wina [169, s. 52]. Niemniej ważna jest wspomniana już kwestia konkurencyjnego charakteru produkcji eksportowej Algierii zarówno w odniesieniu do niektórych krajów europejskich (związanych z EWG) jak i w stosunku do sąsiednich krajów Maghrebu. Dotyczy to bez mała całego profilu rolniczej produkcji eksportowej, stwarzając poważne trudności z umieszczeniem jej na rynku europejskim [43, 118].

Druga przyczyna wynika z faktu obniżenia się wielkości produkcji eksportowej oraz obniżenia się jej jakości. Powodowane to jest w głównej mierze niedostatecznym opanowaniem techniki przetwórstwa winorośli, owoców i warzyw, a więc wspomniana już niedostateczna sprawność sektora obsługi. Również na szczeblu poszczególnych farm utrzymanie odpowiedniego poziomu jakości produkcji w szeregu wypadkach budzi niepokój. Często dla zaspokojenia potrzeb personelu wprowadza się na obszarach plantacji uprawy żywieniowe, które niekiedy stają się źródłem nieoficjalnych dochodów indywidualnych. Na przykład rozwój uprawy roślin strączkowych na obszarze plantacji pomarańcz obniża wydajność drzew wskutek zahamowania wiosennych zabiegów pielęgnacyjnych oraz pojawienia się szkodników. Uzyskiwane z tego rodzaju upraw dochody stają się udziałem pracowników i ewentualnie rynku lokalnego, straty natomiast ponosi eksport [170].

³³ Wskazać należy, że w przeddzień uzyskania niepodległości udział wina w produkcji krajowym brutto wynosił 12%, a udział w ogólnej wartości produkcji rolnej — 38%. W 1955 r. (przed podjęciem eksportu ropy naftowej) udział wina w ogólnej wartości eksportu kraju wynosił 50%. Tymczasem jeśli w 1961/1962 wywóz wina wyniósł 14,3 mln hl, to w 1965/1966 wielkość ta spadła do 7,7 mln hl, a więc o ponad 46%. W 1964 r. podpisany został z Francją wieloletni układ, przewidujący stały spadek kwot importowych o 0,5 mln hl rocznie [16]. W 1968 r. zawarta została umowa ze Związkiem Radzieckim, przewidująca m. in. znaczny import wina algierskiego do ZSRR.

Ryc. 8. Użytkowanie ziemi w Algierii [56]

1 — uprawy zbożowe bez ugoru, 2 — uprawy zbożowe z ugoriem, 3 — uprawy zbożowe oraz hodowla, 4 — obszary leśne, 5 — obszary alfa, 6 — uprawa drzew oliwnych, 7 — uprawa winorośli, 8 — uprawa warzyw i drzew cytrusowych, 9 — oazy, 10 — północna granica występowania palmy daktylowej, 11 — główne miasta

Land use in Algeria [56]

1 — cereals without fallow, 2 — cereals with fallow, 3 — cereals and animal husbandry, 4 — forests, 5 — alfa area, 6 — olive trees plantations, 7 — vineyards, 8 — vegetables and citrous trees plantations, 9 — oases, 10 — the northern limit of date palm, 11 — main cities

Dylematy przed jakimi stoi sektor samorządowy rolnictwa Algierii są natury politycznej, społecznej, gospodarczej i techniczno-organizacyjnej. Wśród nich można jednak wyodrębnić dwie grupy najbardziej węzłowych problemów, które formułować należy raczej jako znaki zapytania, zważywszy że proces przekształceń znajduje się tu w pełnym toku, a wpływ nań mają zarówno układy czynników wynikających z wewnętrznej sytuacji kraju, jak i układy czynników zewnętrznych.

Pierwsza grupa problemów dotyczy utrzymania się lub zaniku dotychczasowego eksportowego charakteru sektora nowoczesnego. Obecnie nie udaje się w pełni zapobiec jego degradacji co, jak wiadomo, nie jest wyłącznie spowodowane przyczynami natury wewnętrznej. Jednocześnie obserwuje się tendencję w kierunku pewnej „autarkizacji” na szczeblu poszczególnych farm, co w przyszłości może w sposób istotny wpłynąć również na spadek produkcji, a ponadto doprowadzić do zmian w dotychczasowym charakterze tego sektora [151, s. 33].

Z powyższego wynika następną grupą problemów, a mianowicie reperkusje społeczne i polityczne w skali nie tylko regionalnej ale i krajowej. Jak dotąd sektor samorządowy w rolnictwie był relatywnie uprzywilejowany. Robotnicy w nim zatrudnieni na stałe, a także częściowo robotnicy sezonowi, mieli zapewnioną stałą płacę (często była to w rzeczywistości dotacja z budżetu państwa), co zapewniało im wyższy poziom egzystencji aniżeli ludności w sektorze tradycyjnym. Polaryzacja społeczna, w płaszczyźnie utrzymującej się dwusektorowości, wymaga dziś zdecydowanych posunięć w celu przeciwdziałania ich skutkom. Chodzi mianowicie o wytyczenie kierunków długofalowej reorientacji sektora samorządowego w rolnictwie w sensie stopniowego zmniejszania jego zależności od czynników zewnętrznych (zagranicy), a jednocześnie nastawienie się na zaspokojenie potrzeb wewnętrznych, zarówno w zakresie żywności jak i surowców dla przemysłu miejscowego. Bariera handlu zagranicznego dla rozwoju kraju została bowiem złagodzona dzięki stałemu wzrostowi dochodów z eksportu ropy naftowej.

Można więc zaryzykować twierdzenie, że sektor samorządowy stoi przed następnym etapem reformy, o wiele ważniejszym, a mianowicie etapem włączenia go w przewidywaną reformę sektora tradycyjnego. Nie może tu być oczywiście mowy o mechanicznym połączeniu obydwu sektorów, co w efekcie doprowadziłoby sektor nowoczesny do całkowitego upadku. Jednocześnie wskazać należy, że reforma struktur agrarnych w sektorze tradycyjnym nie została właściwie jeszcze zapoczątkowana, jeśli nie brać pod uwagę konfiskaty niektórych wielkich majątków ziemskich. Miała być rozpoczęta w 1968 r. i powiązana z reformą komunalną [8, 150]. Wydaje się jednak, że reforma rolna będzie długotrwała. Ziemi jest zbyt mało, ażeby można było stworzyć samodzielne gospodarstwa dla wszystkich obecnie potrzebujących oraz zapewnić wytworzenie nadwyżki żywności na rynek krajowy. To ostatnie ma szczególne znaczenie choćby z uwagi

na stały deficyt zbóż, który musi być pokrywany ze źródeł zewnętrznych.

Poruszony problem uwidacznia się najlepiej w płaszczyźnie zatrudnienia. Wspomniano już, że w sektorze rolnictwa nowoczesnego zatrudnionych jest około 150 tys. robotników stałych, co wraz z rodzinami stanowi łącznie około 1 mln osób, żyjących na obszarze 4 mln ha ziem uprawnych (przy czym są to jak wiadomo ziemie najlepsze). Tymczasem w sektorze tradycyjnym żyje obecnie ponad 8 mln osób, na powierzchni około 6 mln ha. W pierwszym przypadku na osobę wypada 4 ha, w drugim — 0,7 ha, a na efektywne zatrudnienie odpowiednio 20 i 3,7 ha. W tej sytuacji zrozumiały się staje z jednej strony nacisk wywierany przez masy ludności sektora tradycyjnego na obszary objęte gospodarką samorządową, z drugiej zaś strony procesy urbanizacyjne, które już w 1958 r. przybrały formę prawdziwej „eksplozji miejskiej” [54]. Problemu nie da się rozwiązać wyłącznie przy pomocy zabiegów technicznych czy agrotechnicznych. Wymaga on akcji o charakterze politycznym i społecznym, która doprowadzić winna z czasem do wykształcenia nowej struktury w rolnictwie i nowych zasad przestrzennej organizacji terytorium. Przykład Tunezji jest w jakiejś mierze tego dowodem.

Trudno rzecz jasna przewidzieć, jaki kierunek przyjmą przemiany zachodzące w rolnictwie Algierii, gdyż właściwie są one dopiero w fazie początkowej [3]. Mimo, że odbywają się one nadal w dotychczasowych ramach dychotomicznego układu organizacyjnego, społecznego czy gospodarczego, to jednak wydaje się, że granica dzieląca te dwa układy ulega powolnemu złagodzeniu. Sprzyja temu nie tyle ewolucja w każdym z układów, ponieważ jest sprawą oczywistą, że impuls do zmiany stosunków w całym rolnictwie nie może wyjść ze strony samego rolnictwa, ile działalność idąca z zewnątrz — w tym wypadku od strony czynników rządowych [151]. Problemy rolnictwa traktowane są bowiem obecnie w skali całego kraju i przywiązuje się do nich duże znaczenie.

Jako jeden z przykładów proponowanych kierunków przyszłych przekształceń może być obszar Małej Kabylii [151]³⁴. Sektor samorządowy w rolnictwie zajmuje tam obecnie około 16% powierzchni użytków. Natomiast w rolnictwie tradycyjnym gospodarstwa poniżej 5 ha obejmują ponad 97% ogólnej powierzchni uprawnej tego sektora. W tym specyficznym przypadku, gdzie na jedną osobę ludności rolniczej w sektorze tradycyjnym wypadało w 1966 r. 0,14 ha ziemi uprawnej, jedynym wyjściem

³⁴ Już po przekazaniu pracy do redakcji uzyskano informacje o podjęciu specjalnych programów kompleksowego rozwoju obszarów górskich Wielkiej Kabylii i Aures. Do końca 1970 r. budżet jednostek administracyjnych, w skład których wchodzi te obszary, wyniesie odpowiednio 550 mln dinarów i 400 mln dinarów. Programy te mają w zasadzie trzy zadania: rozwój i intensyfikację rolnictwa, industrializację, której celem będzie wchłonięcie przynajmniej części istniejącej nadwyżki siły roboczej, wreszcie szeroką akcją oświatową (Europe-France-Outer Mer, nr 471/1969, s. 50—53). Należy przewidywać, że programy te kontynuowane będą również po 1970 r.

jakie mogło zostać zaproponowane, była organizacja stref rolnych o statusie spółdzielczym, przy równoczesnym rozwoju przemysłu lokalnego, ściśle powiązanego z programem rozwoju rolnictwa. Przemysł miałby na celu przynajmniej częściowe rozładowanie poważnych nadwyżek siły roboczej oraz współdziałanie w reorientacji dotychczasowej struktury produkcji rolnej. Przykład Małej Kabylii jest niewątpliwie przykładem skrajnym, jednakże pozwala lepiej uchwycić najbardziej istotne problemy wsi algierskiej. W przypadku realizacji proponowanych zamierzeń inicjatywa, przynajmniej w pierwszym okresie, musi wyjść z zewnątrz, ze strony państwa. W wypadku tworzenia stref zagospodarowania rolnego mających statut spółdzielczy łatwiejsza byłaby, jak się wydaje, integracja z sektorem samorządowym. Pierwszym krokiem w tym kierunku może stać się wprowadzenie w życie projektowanego systemu spółdzielczego, który ma działać w obydwu sektorach, obejmując zarówno zaopatrzenie rolnictwa jak i zbyt produktów rolnych.

UWAGI KONCOWE

Analiza głównych kierunków i charakteru ewolucji rolnictwa Maghrebu winna brać pod uwagę ciągłe i w wielu przypadkach niezwykle szybkie przemiany, zachodzące w stosunkach społecznych i gospodarczych na wsi. Zmiany te mają dwojaki charakter. Z jednej strony są to procesy zachodzące w samym rolnictwie, w każdym z jego układów, z drugiej zaś strony mamy do czynienia z oddziaływaniem czynników o charakterze zewnętrznym, również podlegających przemianom. Wśród tych ostatnich coraz większe znaczenie zyskują decyzje rządów narodowych.

W okresie zależności politycznej zachodzące w rolnictwie Maghrebu procesy były stosunkowo łatwiejsze do uchwycenia. Odbywały się one bowiem w ramach dwóch odrębnych układów odniesienia, wyraźnie rozgraniczonych i różniących się między sobą pod względem kryteriów działalności ekonomicznej, a mianowicie w układzie gospodarki tradycyjnej i układzie gospodarki nowoczesnej. Żaden wszakże z tych układów nie był jednorodny.

W pracy wykazano, jakim przemianom podlegał sektor tradycyjny zarówno w wyniku upowszechniania się stosunków towarowo-pieniężnych i rozpadu przedkapitalistycznych struktur społeczno-gospodarczych, jak i odpływu zasobów w warunkach zależności zewnętrznej. Konsekwencją tego była daleko idąca polaryzacja społeczeństwa miejscowego. Na jednym biegunie znalazła się masa ludności sproletaryzowanej, bez ziemi lub na gospodarstwach nie zapewniających dostatecznych środków egzystencji. Na drugim biegunie natomiast nieliczna grupa wielkich posiadaczy skupiła w swych rękach znaczne obszary ziem uprawnych, a ponadto wykorzystywała swoją pozycję zarówno ekonomiczną jak i pozaekonomiczną dla czerpania dodatkowych korzyści. Generalną tendencją było też

odprowadzanie zysków osiągniętych w sektorze rolnym do dziedzin pozarolniczych.

Sektor nowoczesny też nie miał charakteru jednorodnego. W większości składały się nań gospodarstwa należące do Europejczyków, chociaż pewna ich liczba stanowiła również własność ludności miejscowej. Rozwarstwienia społeczne były też głębokie. Coraz większego znaczenia, w sensie posiadanego obszaru oraz zaangażowanych środków, nabierały spółki i towarzystwa rolnicze, związane z metropolitalnym kapitałem bankowym. Koncentracja zasobów w jego rękach powodowała, że następował stały spadek rolniczej ludności europejskiej, której odpływ do miast był szczególnie widoczny w Algierii. Sektor ten cechował rozwój „poprzez handel” oraz coraz dalej posuniętą specjalizację, przy czym odbywał się on w sprzyjających warunkach strefy franka, gdzie ceny zbytu kształtowały się znacznie powyżej cen rynku światowego i gdzie gospodarka europejska korzystała z bezpośredniej i pośredniej pomocy metropolii. Był to w rzeczywistości rozwój niesamodzielny i nie powiązany z potrzebami obszaru na którym miał miejsce.

Dualny charakter rozwoju rolnictwa na omawianych obszarach posiada, jak wykazano, długą tradycję. O ile jednak w przeszłości żywotność tradycyjnych struktur społecznych i gospodarczych, w których żyła większość ludności miejscowej, powodowała, że każdorazowy rozpad „gospodarki zewnętrznej” nie naruszał ich podstawowych funkcji i wewnętrznych mechanizmów, o tyle sytuacja współczesna jest w tym zakresie jakościowo odmienna. Struktury społeczno-gospodarcze ludności miejscowej w chwili uzyskania przez kraje Maghrebu politycznej niezależności znajdowały się w pełni rozkładu. Ponadto wymogi stwarzane przez wysoki przyrost naturalny, rzędu 3% rocznie, brak perspektyw znalezienia na miejscu efektywnego zatrudnienia, „otwarcie” społeczeństw tych krajów na różnorodne wpływy pochodzenia zewnętrznego itp. powoduje konieczność poszukiwania nowych rozwiązań, odpowiadających warunkom przyspieszonego rozwoju kultury ludzkiej, warunkom przyspieszonego wzrostu potrzeb, za którym nie nadąża przyrost dóbr stawianych do dyspozycji społeczeństw tych krajów. Przede wszystkim zaś nie nadąża produkcja żywności.

Poszukiwanie nowych rozwiązań dla problemów rolnictwa Maghrebu jest wielokierunkowe i tym trudniejsze obecnie do oceny, że od ich rozpoczęcia upłynął jeszcze zbyt krótki okres czasu. Tym niemniej można, jak się wydaje, wyodrębnić kilka bardzo ogólnych wspólnych cech.

Pierwszą z nich jest wzrastająca ingerencja państwa w dziedzinę rolnictwa, zarówno bezpośrednia jak i pośrednia. Prowadzi to do istotnych zmian w dotychczasowych zasadach organizacji przestrzeni społeczno-gospodarczej na obszarach wiejskich. Jak dotąd najlepiej jest to widoczne w Tunezji, gdzie dokonuje się interesującej próby integracji części rolnictwa tradycyjnego z nowoczesnym. Nie oznacza to oczywiście, ażeby

efekty społeczne tej akcji nie budziły zrozumiałych zastrzeżeń. W Algierii zasadnicze zmiany dokonują się w tej części rolnictwa, która była w posiadaniu europejskim, a jeśli chodzi o sektor tradycyjny to i w nim również zakłada się istotne przekształcenia. Podobnie w Maroku, przedstawione warunki polityczne i społeczne w jakich rozwija się gospodarka rolna nie powinny przesłaniać faktu podejmowanych prób przekształceń. Zresztą właśnie w Maroku oraz na mniejszą skalę w Tunezji obszary, na których prowadzi się szeroko zakrojone prace nawadniające stanowią przykład tworzenia się nowych ośrodków zagospodarowania przestrzennego i nowej organizacji przestrzennej. Sprawą odrębną pozostaje sposób dotychczasowego wykorzystania tych obszarów i, jak wykazano, zależne jest to od przeprowadzenia reform strukturalnych.

Drugą cechą jest ogólna tendencja do koncentracji własności w rolnictwie. W każdym z omawianych krajów przybiera ona inne formy oraz pociąga za sobą odmienne konsekwencje zarówno w płaszczyźnie społecznej jak i gospodarczej. W Algierii w odniesieniu do całego rolnictwa, a w Tunezji — jak dotąd — do jego części, przyjmuje się spółdzielczy charakter rozwoju. W Maroku zakłada się rozwój w oparciu o gospodarke indywidualną wielkiej i średniej własności.

Cecha trzecia to zaostrzenie się, szczególnie w Maroku i Tunezji, sytuacji społecznej w tradycyjnym sektorze rolnym. Jest to wynik wspomnianych wyżej procesów koncentracji własności, jak też odchodzenia od dotychczasowego charakteru użytkowania ziemi w oparciu o dzierżawę. Szybko postępująca proletaryzacja obejmuje coraz szersze rzesze ludności wiejskiej, która masowo migruje do miast, gdzie również brak jest pracy. Organizowane na wsi różnego rodzaju roboty publiczne były, jak dotąd, środkami mało skutecznymi dla rozładowania istniejącego bezrobocia, a uzyskiwane efekty tych prac — niewspółmiernie nisko do środków na to przeznaczonych. Być może jednak, że przykłady z terenu Maroka, gdzie dąży się ostatnio do bezpośredniego zainteresowania lokalnych społeczności wiejskich podejmowanymi pracami oraz do pozostawiania im inicjatywy przy postulowaniu tych prac, stanowiąc będą o nowym podejściu w zakresie aktywizacji środowiska wiejskiego i efektywnego wykorzystania istniejących nadwyżek siły roboczej. Wydaje się jednak, że trudno jest liczyć na pozytywne skutki takiej aktywizacji w warunkach coraz szybciej postępującego rozwarstwienia społecznego i majątkowego na wsi. Nie jest więc chyba pozbawiona dozy słuszności uwaga odnosząca się do Tunezji, że powstają obecnie w rolnictwie tego kraju nowe linie podziału, „nowy dualizm” w płaszczyźnie społecznej i ekonomicznej. Te nowe układy coraz mniej pokrywają się z dotychczas istniejącymi.

Nowym niewątpliwie elementem dla tej części rolnictwa Maghrebu, która była funkcją rynku zewnętrznego, jest coraz pilniejsza konieczność częściowej przynajmniej rekonwersji dotychczasowej struktury produkcji. Problem polega tu na niedopuszczeniu do zniszczenia istniejącego wyposa-

zenia, a przynajmniej ograniczenia procesu jego dekapitalizacji, jak też na znalezieniu zbytu dla bieżącej produkcji, która, jak wiadomo, stanowi nadal istotną pozycję w bilansie handlowym każdego z omawianych krajów. Tymczasem o ile w okresie zależności wielkość produkcji była w wielu wypadkach regulowana przez władze kolonialne (np. wino), nie powodując jaskrawego wystąpienia konkurencji, o tyle po wyzwoleniu ujawniła się ona z całą ostrością. Eksport rolny Maghrebu posiada bardzo podobną strukturę, a najpoważniejszym odbiorcą pozostaje nadal Francja. Trudności w znalezieniu nowych rynków zbytu zmuszają więc do poważniejszych zmian w zakresie dotychczasowego użytkowania ziemi.

Krajom Maghrebu nie obca jest wreszcie myśl integracji gospodarczej. Uzasadnia się ją przede wszystkim możliwością obniżenia kosztów industrializacji w wyniku rozszerzenia rynków zbytu dla powstających zakładów przemysłowych. Temat ten przekracza wprawdzie ramy niniejszego opracowania, niemniej wskazać należy, że jedynie na drodze szeroko rozumianej industrializacji możliwe jest w krajach Maghrebu rozwiązanie nabrzmiałego już dziś problemu demograficznego.

W tym miejscu raz jeszcze wrócić należy do podkreślonej uprzednio roli państwa. Sytuacja istniejąca aktualnie w rolnictwie omawianego obszaru wymaga pełnego zaangażowania się w najszerzej pojmowaną reformę społeczną i gospodarczą, której celem byłaby przebudowa istniejących dziś struktur i układów w kierunku nadania im wewnętrznej spójności i stworzenia warunków rozwoju. Środowisko wiejskie nie jest przygotowane na to, aby samo stworzyć takie warunki. Mając wszakże na uwadze miejsce rolnictwa w rozwoju każdego z tych krajów, wzrost ingerencji państwa musi być w nich coraz większy. Kierunki ingerencji trudno jest oczywiście przewidzieć, z tego choćby względu, że motywy poszczególnych decyzji nie zawsze mają tu charakter gospodarczy. Tym niemniej w ostatecznym rachunku ważyć będzie istniejąca konkretnie sytuacja, której wyrazem stanie się konieczność wyżywienia szybko wzrastającej ludności.

LITERATURA

- [1] Abdul-Wahab, H., 1964. Les steppes tunisiennes en moyen-âge. Les Cah. de Tunisie, nr 5.
- [2] Abdi N., 1958 [?]. Les sociétés de prévoyance. Rabat.
- [3] Agrarnej wopros w stranach Azji i Siewiernej Afriki. 1968. Moskwa.
- [4] Al-Bakri, 1913, Description de l'Afrique septentrionale. Paris.
- [5] Ahmed Egbal, 1967. Peasants as a Revolutionary Force in North Africa. Paper presented at the Tenth Annual Meeting African Studies Assoc. New York. November 1—4.
- [6] Albertini J-M., 1967. Les mécanismes du sous-développement. Paris.
- [7] Algérie, faits et questions d'actualité. 1967. Maghreb, nr 21.
- [8] Algérie, réforme agraire et communale. 1966. Maghreb, nr 17.
- [9] Amin S., 1965. L'économie du Maghreb. T. I. La colonisation et la décolonisation. Paris.
- [10] Amin S., 1966. L'économie du Maghreb. T. II. Les perspectives d'avenir. Paris.
- [11] Annuaire de l'AFN. 1963, 1966. Rabat.
- [12] Ardant G., 1961. La Tunisie d'aujourd'hui et de demain. Paris.
- [13] Aspects et réalités de l'Algérie agricole. 1957. Algér.
- [14] Attia H., 1966. Structures sociales et évolution en unistie Centrale. Rev. Tun. des Sc. Sociales, nr 6.
- [15] Autogestion agricole et la réforme agraire en Algérie. 1965. Maghreb, nr 7.
- [16] L'avenir de la vigne au Maghreb. 1967, Maghreb, nr 20.
- [17] Ayache A., 1956. Le Maroc. Paris.
- [18] Ayache G., 1958. Aspects de la crise financière au Maroc après l'expédition espagnole de 1860. Rev. historique. T. CCXX.
- [19] Bartkowski T., 1962. Więzi gospodarcze Francji z krajami strefy franka. Warszawa (na prawach rękopisu — PISM).
- [20] Bartkowski T., 1968. Bariera rolnicza w rozwoju gospodarczym Maroka (rękopis w bibliotece SGPiS).
- [21] Beguin H., 1966. L'agriculture du bassin du Sebou. Bul. Ec. et Social du Maroc. T. 100.
- [22] Belal Abdel-Aziz, 1968. L'investissement au Maroc (1912—1964). Paris.
- [23] Ben Barka M., 1964. Conditions de la réforme agraire au Maroc. w: Agricultur Land Reforms and Economic Development. Warszawa.
- [24] Bensimon J., 1964. La commercialisation traditionnelle des produits agricoles dans les périmètres de l'ONI. Les Hommes, la Terre et l'Eau., nr 7.
- [25] Bernard A., 1937. Afrique Septentrionale et Occidentale. T. I. Paris.
- [26] Berque J., 1958. Droit des terres et intégration sociale au Maghreb. Cah. Int. de Sociologie. T. 25.

- [27] Berque J., 1962. *Le Maghreb entre les deux guerres*. Paris.
- [28] Bobek H., 1962. Zur Problematik der unterentwickelten Länder. *Mitt. der Öster. Geogr. Gesellschaft*, nr 104.
- [29] Bobrowsi Cz., 1967. *Tradycyjne rolnictwo algierskie [w:] O gospodarce mieszanej w krajach Trzeciego Świata*. Warszawa.
- [30] Borbut M., 1947. *Situation de l'agriculture en Algérie*. *Doc. Algérienne*.
- [31] Boubia A., 1965. *Les problèmes agraires au Maroc*. Aix en Provence (mpis).
- [32] Bouill E. W., 1958. *The Golden Trade of the Moors*. Oxford.
- [33] Bourdieu P., Sayad A., 1964. *Le déracinement; la crise de l'agriculture traditionnelle en Algérie*. Paris.
- [34] Bourdieu P., 1965. *Sociologie d'Afrique*. Paris.
- [35] Bousquet H. G., 1955. *L'Islam Maghrébien*. Paris.
- [36] Bousquet H. G., 1957. *Les Berbères*. Paris.
- [37] Brugnes M. P., 1966. *Investissements industriels et développement en Tunisie*. Tunis.
- [38] Buthaud E., 1953. *Introduction à l'étude des problèmes humaines de l'imatriculation foncière en Tunisie*. *Les Cah. de Tunisie*, nr 3—4.
- [39] Chaouache H., 1964. *Les structures de la Byzacène à travers l'Antiquité et le Moyen-Age*. *Les Cah. de Tunisie*, nr 47—48.
- [40] Charles-Picard G. C., 1962. *Życie codzienne w Kartaginie*. Warszawa.
- [41] Cherel J., 1964. *Les unités coopératives de production du Nord Tunisien*. *Tiers-Monde*. T. 5.
- [42] *Le colloque agricole du Champs des Chênes*. 1964. *Maghreb*, nr 9.
- [43] *Les conversations Maghreb-CEE*. 1965. *Maghreb*, nr 11.
- [44] Cornaton M., 1967. *Paysans regroupés en Algérie*. *Economie et Humanisme*, nr 172.
- [45] Le Coz J., 1961. *L'opération labour au Maroc*. *Méditerranée*.
- [46] Le Coz J., 1965. *Les Oualed Taleb, groupement traditionnel du Rharb*. *Atti del I Congresso Internazionale di Studi Nord-Africani*. Cagliari. 22—25 gennaio.
- [47] Le Coz J., 1968. *Le troisième âge agricole du Maroc*. *An. de Géographie*, nr 422.
- [48] Darmon J. P., 1964. *Notes sur le tarif de Zarai*. *Les Cah. de Tunisie*, nr 47—48.
- [49] Dechamps H., 1952. *L'Union Française*. Paris.
- [50] Delilez J. P., 1961. *Les structures agraires dans le Rharb*. *ONI*, Rabat.
- [51] *Design for a Worldwide Study of Regional Development*. 1966. Baltimore.
- [52] Despois J., 1953. *Le Hodna (Algérie)*. Paris.
- [53] Despois, J., 1955. *La Tunisie orientale*. Paris.
- [54] Despois J., 1958. *Les villes en Afrique du Nord*. Paris.
- [55] Despois J., 1964. *L'Afrique du Nord*. Paris.
- [56] Despois J., Raynal R., 1967. *Géographie de l'Afrique du Nord-Ouest*. Paris.
- [57] Dobosiewicz Z., 1965. *Rewolucja agrarna w Algierii*. *Ekonomista*, nr 3.
- [58] Drouhin G., J 1949. *L'équipement hydraulique de l'Algérie*. *Doc. Algérienne*.
- [59] Dumont R., 1963. *Des conditions de la réussite de la réforme agricole en Algérie [w:] Problèmes de l'Algérie indépendante*. *Tiers-Monde*.
- [60] *The Economic Development of Maroco*. 1966. IBRD. New York.
- [61] *L'Economie tunisienne à la fin de 1955*. *Notes et Et. Doc.*, nr 2216, 2217.

- [62] Emerit M., 1947. Les Bureaux Arabes. Doc. Algérienne.
- [63] Enquête générale sur les structures agraires dans le périmètre du Tadla. 1961. Rabat (mat. pow.).
- [64] Une expérience d'investissement du capital-travail: la Promotion Nationale au Maroc — 1961—1965. 1965. Maghreb, nr 11.
- [65] Faucher D., 1949. Géographie agricole. Paris.
- [66] Fadli M., 1961. L'Opération-Labour. Rabat.
- [67] Fevrier P. A., 1967. Aux origines de l'occupation romaine dans les hautes plaines de Setif. Les Cah. de Tunisie, nr 57—60.
- [68] Fischer R., 1948. Essai sur le paysage agricole du plateau de Meknès. Rev. Géogr. du Maroc.
- [69] Gaillard C., 1957. Quelques aspects du problème de l'eau dans les oasis. Les Cah. de Tunisie, nr 17—18.
- [70] Gallissot R., 1964. L'Economie de l'Afrique du Nord. Paris.
- [71] Gautier E-F., 1937. Le passé de l'Afrique du Nord. Paris.
- [72] Gendarme R., 1959. L'Economie de l'Algérie. Paris.
- [73] Gerschenkron A., 1962. Economic Backwardness in Historical Perspective (A Book of Essays). Cambridge (Mass).
- [74] Ghorfi, Nor el, 1964. Contribution à l'édification d'une politique agricole. Rabat.
- [75] Goussault Y., Marthelot P., Meister A., 1966. Associationnismes ruraux et participation des masses rurales aux programmes de développement dans les pays méditerranéens. Int. Rev. of Community Development, nr 15—16.
- [76] Un grand projet agricole marocain: le projet DERRO. 1967. Maghreb, nr 20.
- [77] Les grands projets de développement agricole. 1967. Banque Marocaine du Commerce Ext. Bull. Mens., nr 75.
- [78] Guen M., 1961. La Tunisie indépendant face à son économie. Paris.
- [79] Hourdin G., 1966. Le Maroc en crise. Croissance des jeunes nations, nr 29.
- [80] Ishida H., 1968. Conceptual Model of Four Types of World Agriculture. Int. Geogr. Congress. December. New Delhi (masz. pow.).
- [81] Isnard H., 1951—1954. La vigne en Algérie. Paris. T. I, II.
- [82] Isnard H., 1960. Structure de l'agriculture musulmane en Algérie à la veille de l'insurrection. Méditerranée, nr 2—3, 4.
- [83] Isnard H., 1966. Le Maghreb. Paris.
- [84] Jasiński B., 1965. Struktura rolna a wzrost gospodarczy. Warszawa.
- [85] Julien Ch-A., 1951—1952. Histoire de l'Afrique du Nord. Paris. T. I, II.
- [86] Julin R., Bonnal C., Bernard P., 1967. Les problèmes d'autogestion dans les grandes fermes algériennes en 1963. Autogestion, nr 2.
- [87] Kayser B., 1960. Structures et réformes foncières dans le bassin méditerranéen. Tiers-Monde, nr 3.
- [88] Klatzman J., 1967. Les blocages de développement dans le secteur agricole. Tiers-Monde, nr 29.
- [89] Kleer J., 1965. Analiza struktur społeczno-ekonomicznych Trzeciego Świata. Warszawa.
- [90] Kleer J., 1966. Społeczno-ekonomiczna struktura wsi a wzrost gospodarczy krajów zacofanych [w:] Rolnictwo a wzrost gospodarczy. Warszawa.
- [91] Kostrowicki J., 1969. Typologia rolnictwa — założenia, kryteria, metody. Przegl. geogr., t. 41, z. 4.
- [92] Kostrowicki J., Helburn N., 1967. Agricultural Typology. Principles and Methods. IGU Commission for Agricultural Typology (masz. pow.).
- [93] Krieger A., 1965. Les prémices d'une réforme agricole en Algérie.

w: Assais sur l'économie de l'Algérie nouvelle. Paris.

[94] K u l a W., 1960. Secteurs et régions arriérés dans l'économie du capitalisme naissant. Studi storici, nr 3.

[95] K u l a W., 1966. Wstęp, do pracy A. i D. Torner pt. Ziemia i praca w Indii. Warszawa.

[96] K u l i g J., 1968. Problemy mobilizacji siły roboczej dla celów przyspieszenia rozwoju gospodarczego w krajach rozwijających się. Ekonomista, nr 2.

[97] K u z n e t s S., 1954. Under Developed Countries and the Preindustrial Phase in Advanced Countries. World Pop. Congr. Rome. T. V.

[98] K u z n e t s S., 1961. Economic Growth and the Contribution of Agriculture. Notes on measurment. Int Journal of Agr. Aff. Vol. III.

[99] L a c o s t e Y., N o u s c h i A., P r e n a n t A., 1960. L'Algérie. Passé et présent. Paris.

[100] L a c o s t e Y., 1965. La géographie de sous-développement. Paris.

[101] L a c o s t e Y., 1966. Ibn Khaldun. Paris.

[102] L a c o s t e Y., 1967. La concepte de sous-développement et la géographie. An. de Géogr.

[103] L a c o s t e Y., 1967. Le problème des reseaux urbains dans les pays sous-développés. Geogr. Polon., nr 12.

[104] L a n d a R. G., 1964. Niekapitalistyczna put' razwitija Alżira. Narody Azji i Afriki, nr 5.

[105] L a z a r e w G., P a s c o n P., 1962. Les caractéristiques des exploitations agricoles. Les Hommes, la Terre et l'Eau., nr 2.

[106] L a z a r e w G., 1965. Remarques sur l'autogestion en Algérie. Paris.

[107] L e s z c z y c k i S., 1962. Rozwój myśli geograficznej. Geografia Powszechna. T. I. Warszawa.

[108] L i p s k i W., 1965. Rolnictwo krajów rozwijających się. Warszawa.

[109] L o m b a r d M., 1947. L'or musulman du VII au XI siècle. Ann. Soc. Civil.

[110] M a k h l o u f E., 1967. Nouveau dualisme de l'agriculture tunisienne. Rev. Tunisienne de Sc. Soc., nr 9.

[111] M a k h l o u f E., 1968. Structures agraires et modernisation de l'agriculture dans les plaines du Kef. Tunis.

[112] M a ł o w i s t M., 1964. Wielkie Państwa Sudanu Zachodniego w późnym średniowieczu. Warszawa.

[113] Maroc. 1959. Rapport National. FAO. Rome.

[114] M a r t h e l o t P., 1954. Problèmes de la steppe tunisienne. Les Cah. de Tunisie, nr 5.

[115] M a r t h e l o t P., 1961. Histoire et réalité de la modernisation rurale en Maroc. Tiers-Monde. T. 2.

[116] M a r t h e l o t P., 1962. Les implications humaines de l'irrigation moderne en Afrique du Nord. An. d'Afr. du Nord.

[117] M a r t h e l o t P., 1965. Une expérience de rénovation de la vie rurale par la coopération en Tunisie. Atti del I Congresso Internazionale di studi Nord-Africani. Cagliari. 22—25 gennaio.

[118] M a r t h e l o t P., 1966. Situation et perspectives de l'agriculture au Maghreb. Maghreb, nr 18.

[119] M a r x K., 1964. Pre-capitalistic Economic Formations. London.

[120] M i n g a s s o n Ch., 1963. Problèmes de crédit agricole. Rabat (mpis).

[121] M i n g a s s o n Ch., 1964. Aspects techniques, économiques et sociaux du développement en zone irriguée d'Afrique du Nord. Le périmètre du Tadla. Rabat (masz. pow.).

[122] M o n s C., 1965. Pour une réforme des structures agraires en Maroc. Aix en Provence (mpis).

[123] M o r g a u t E.-M., 1966. Blocages de croissance et de développement en pays sous-développés. Une cause socio-psychologique: la quasi-abstention des possédants autochtones. Tiers-Monde, nr 26.

[124] M t a r A., 1966. La politique agricole tunisienne. Aix en Provence (mpis).

[125] M u n i e r M. B., 1968. L'expérience économique marocaine. Problèmes Economiques, nr 1963.

[126] N a r o d y A f r i k i. 1954. Maskwa.

[127] O v e d G., 1961. Problèmes du développement économique au Maroc. Tiers-Monde, nr 7.

[128] P a g e A., 1968. Préface [w:] A. Belal. L'investissement au Maroc. Paris.

[129] P a p y L., 1956. Les secteurs de modernisation rurale. Les Cah. d'Outre-Mer.

[130] P a q u e t A., 1964. Les exploitations agricoles marocaines dans la plaine de Triffa. Strasbourg (masz. pow.).

[131] P a s c o n P., 1966. La main-d'œuvre et l'emploi dans le secteur traditionnel. Bul. Ec. et Soc. du Maroc, nr 100.

[132] P e r r i n R., 1960. Le Sersou. Méditerranée, nr 2—3.

[133] Les perspectives décennales du développement économique d'Algérie. 1958. Alger.

[134] Les perspectives décennales de la Tunisie (1962—1971). 1962. Tunis.

[135] P i e r s u i s A., 1954. Problèmes de vulgarisation agricole en milieu marocain. Bul. Ec. et Soc. de Maroc, nr 62.

[136] P i g n o n J., Aperçu sur les relations entre Malte et la Côte orientale de la Tunisie au début du XVIIe siècle. Les Cah. de Tunisie, nr 47—48.

[137] Place et rôle du paysanat dans l'économie algérienne. 1949. Doc. Algérienne.

[138] Plan quinquennal 1960—1964. 1960. Rabat.

[139] Le plan triennal marocain (1965—1967). Rabat.

[140] P l a n h o l X. de, 1957. Le Monde Islamique. Paris.

[141] La politique du commerce des Etats d'Afrique du Nord depuis leurs accession à l'indépendance. 1964. Maghreb, nr 2.

[142] La politique économique algérienne au début de 1964. 1964. Maghreb, nr 2.

[143] P o n c e t J., 1954. Evolution des „gens de vie" en Tunisie. Les Cah. de Tunisie, nr 7—8.

[144] P o n c e t J., 1963. Vestiges de cadastration antique et l'histoire des sols en Tunisie. Les Cah. de Tunisie, nr 3—4.

[145] P o n c e t J., 1964. L'agriculture algérienne. Tiers-Monde, nr 7.

[146] P o n i k i e w s k i A., 1965. Organizacja rolnictwa w Maroku. Postępy Nauk Rolniczych, nr 5.

[147] Programme d'équipement de département de Constantine. 1964. Constantine (masz. pow.).

[148] Projets et problèmes de l'agriculture marocaine. 1967. Maghreb, nr 24.

[149] Promotion Nationale au Maroc, 1965. Rabat.

[150] Réformes des élections communales en Algérie. 1967. Maghreb, nr 20.

[151] R e y r e M., 1967. L'aménagement de la Petite Kabylie. Aix en Provence (mpis).

[152] R o s s a n o J., 1954. La colonisation européenne dans le Haouz de Marrakech. Cah. d'Outre-Mer, nr 28.

- [153] Rościszewski M., 1964. Maghreb [w:] Dobrska Z., Gołąbek S., Rościszewski M., Skotnicki M. Geografia gospodarcza Afryki. Warszawa.
- [154] Rościszewski M., 1967. Badania geograficzne a problematyka krajów gospodarczo słabo rozwiniętych. Przegl. geogr., t. 39, z. 1.
- [155] Rościszewski M., 1967. Egypt. Population Growth and Economic Development. IGU Symposium on the Geography of Population Pressure. The Pen. State University. USA. September 17—23.
- [156] Rościszewski M., 1968. Quelques remarques sur le développement régional dans les pays du Tiers-Monde [w:] Les problèmes spatiales dans la planification en perspective. Bul. KPZK, Vol. 26.
- [157] Rościszewski M., 1970. Traditional sector of Maghreb Agriculture; Character and Development Trends. *Africana Bull.*, nr 11.
- [158] Rościszewski M., Siemek Z., 1967. Zmiany w rolnictwie krajów gospodarczo słabo rozwiniętych. IG PAN Prace geogr. nr 59.
- [159] Sachs I., 1963. Handel zagraniczny a rozwój gospodarczy. Warszawa.
- 160 Samosó J., 1965. Considération autour de la réforme agraire algérienne. *Atti del I Congresso Internazionale di Studi Nord-Africani*. Cagliari. 22—25 gennaio.
- [161] Sebag P., 1951. *La Tunisie*. Paris.
- [162] Les secteurs d'améliorations rurales. 1947. *Doc. Agérienne*.
- [163] La situation économique du Maroc. 1964. Rabat.
- [164] Solignac M., 1952. Recherches sur les installations hydrauliques de Kairouan et des Steppes Tunisiennes du VII au XI siècle. *Ann. de l'Inst. d'Etudes Orient. d'Alger*. T. X.
- [165] Suret-Canal J., 1964. *Afrique Noire; l'ère coloniale*. Paris.
- [166] Szymański E., 1965. Formation de l'Etat Marocain. *Africana Bull.*, nr 3.
- [167] Tabah L., 1956. La population algérienne. *Population*.
- [168] Tableaux de l'économie algérienne. 1960. Paris.
- [169] Tableaux économique du Maroc (1917—1959). 1960. Rabat.
- [170] Taillac J., 1965. *Autogestion en Algérie*. Paris.
- [171] Terrasse H., 1949—1950. *Histoire de Maroc*. Casablanca. T. I, II.
- [172] Tiano A., 1967. *Le Maghreb entre les mythes*. Paris.
- [173] Tökei F., 1966. *Sur le mode de production asiatic*. Budapest.
- [174] Tunisie; rapport national. 1959. FAO, Rome.
- [175] Valensi L., 1964. Le Djebel Ousselat au XVIII siècle. *Les Cah. de Tunisie*, nr 47—48.
- [176] Wittfogel K., 1964, *Le despotisme oriental*. Paris.
- [177] Zghal A., 1965. Les effets de la modernisation de l'agriculture sur la stratification sociale dans les campagnes tunisiennes. *Cah. Intern. de Soc.* T. 38.

НАПРАВЛЕНИЯ РАЗВИТИЯ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА МАГРЕБА

Предметом книги является анализ направлений и характера эволюции социально-экономических отношений в сельском хозяйстве трёх стран Магриба: Алжира, Марокка и Туниса. Эта эволюция представлена в исторической трактовке, начиная с финикийского периода, однако обращая особое внимание на период французской власти и период после приобретения странами Магриба политической независимости.

Во вступлении подчёркивается, что сосредоточение внимания на сельскохозяйственной тематике следует так из значения исполняемого этим сектором в жизни и экономике обсуждаемой территории, как и из того, что проблемы сельского хозяйства занимают почётное место в дискуссии о проблематике экономического развития стран „третьего мира”, среди которых находятся также страны Магриба. После этого автор предпринимает попытку определить место экономически развивающихся стран в географических науках, констатируя, что социально-экономическая проблематика свойственная этим странам не находится, как до сих пор, на первом плане в географии. Особенность проблематики исходит, прежде всего, из различных условий среды, в которых происходило и происходит развитие в настоящее время промышленных и развивающихся стран. Итак, в исследованиях развивающихся стран необходимо сильно подчеркнуть социальное и историческое происхождение феномена отсталости.

Результатом внешнего доминирования являлось создание несвязной экономической структуры, которая потом углублялась. Наследством того является укрепление экономического неравновесия, которого причиной стало введение на почву предкапиталистической, экономической и социальной обстановки системы капиталистической товарно-денежной экономики.

Однако развитие капиталистической системы неполное, оно касается только некоторых областей и охватывает с одной стороны действительные энклавы иностранного капитала, с другой стороны, так называемый, современный местный сектор.

Наконец, в странах „третьего мира” находится широкая система предкапиталистических, социально-экономических отношений. Она охватывает очень разные стадии развития социально-экономических отношений, в ней разный уровень развития производительных сил, а также разное отношение отдельных групп населения к товарно-денежной экономике. Такая трактовка позволяет не только точнее определить и анализировать происходящие в экономике (или в её компонентах) обсуждаемой группы стран явления и механизмы, но она также предоставляет возможность отнести этот анализ к принципам организации социально-экономического пространства, учитывая одновременно перемены происходящие в области основных социально-экономических структур. Такая трактовка позволяет также лучше показать, исторически отличную от структуры характеристической для группы социалистических стран и группы капиталистических стран, особенность эволюции экономической и социальных структур этих стран.

Автор указывает также, в какой степени книга не совпадает с большинством географическо-сельскохозяйственных монографий, в которых типология сельского хозяйства обыкновенно опирается, прежде всего, на „внешние признаки” самого сельского хозяйства.

Принимая ибо за основу внешние признаки (условия) — например, климатические и почвенные условия — территорию Магриба надо причислить к типу средиземноморского сельского хозяйства. Однако, принимая во внимание характер и направления социально-экономической эволюции средиземноморских стран, критерий внешних признаков не является достаточным. Итак, например, на характере развития сельского хозяйства южной Франции отрицательно отразились и в дальнейшем отражаются совсем другие факторы чем на развитии сельского хозяйства Ливана; аналогично можно сказать о сельском хозяйстве Алжира, Греции или Италии. Принимая это во внимание, является необходимым применить другие критерии, а именно, взять за основу так называемые „внутренние свойства”.

В рассуждениях на тему эволюции сельского хозяйства Магриба основной исходной точкой является затем признание отличия условий экономического и социального развития стран „третьего мира”. Кроме общих свойственных для этой группы стран и подтверждающихся на территории Магриба закономерностей здесь ещё целый ряд специфических признаков, что показывает исторический анализ развития сельского хозяйства.

Этот анализ совершенно для трёх основных периодов. Первый из них охватывает время с момента подчинения обсуждаемой территории французской и испанской колонизации. Второй касается периода самой колонизации, причём сельскохозяйственную проблематику рассматривается отдельно для системы европейской экономики и экономики местного населения. Принятый порядок истекает из того, что восстановление, а потом развитие европейского сельского хозяйства решительно влияло на направления и характер превращений происходящих и территориальной дифференциации сельского хозяйства местного населения и его социально-экономических отношении.

Наконец, третий период касается последнего времени, когда страны Магриба приобрели политическую независимость. Хронологическая трактировка позволяет уловить основные признаки эволюции сельского хозяйства, а также каждый раз проследить принципы социально-экономической организации пространства.

Наконец, такая трактировка позволила теоретически акцентировать три темы, а именно:

- 1) роль, социальных структур в развитии сельского хозяйства,
- 2) влияние иностранных экономических интересов на формирование управляемого снаружи роста, наследством чего является неполное и неуравновешенное, а тем же самым стимулирующее эффекты дестабилизации, развитие;
- 3) принятые после приобретения политическо' независимости направления развития сельскохозяйственной экономики стран Магриба.

Первая часть книги касается направлений эволюции сельского хозяйства обсуждаемой территории до времени французской колонизации.

Рассмотрено финикийский и римский период, причём автор приходит к выводу, что развитие сельского хозяйства в это время происходило в двух плоскостях. Итак, встречалось сельское хозяйство ориентирующееся прежде всего на удовлетворение потребностей в области питания местного населения, живущего в организации племенных или деревенских общин. Зато финикийское или римское сельское хозяйство развивалось главным образом как функция внешних потребностей, а в римском в византийском периоде — как функция экзогенных средств доминирования. Уже в это время можно заменить дуалистический характер экономического развития сельского хозяйства. Это отразилось в характере организации социально-экономического пространства, характеризуется кроме того неполным обладанием территории Магриба так Финикией, как и Римом. Наследством того являлась различная степень развития производительных сил и производственных отношений в территориальном профиле, содействуя возникновению многочисленных напряжений.

Экспортный характер части сельского хозяйства лишил обсуждаемые территории значительной части выработанного на них экономического излишка. Получаемые средства в отношении небольшой степени были предназначены на развитие местных производственных сил. Они направлялись, прежде всего, в сферу услуг — главным образом торговли и для потребностей потребления привилегированных слоев общества. Особенно в римском периоде зависимость Магриба проявляла многочисленные признаки колониальной зависимости, со всеми наследствиями этого положения. Обсуждая развитие сельского хозяйства в арабском периоде, автор обращает в большой степени внимание на общий характер экономики и общественные отношения этого периода. Он обращает внимание на прерывистый характер развития экономики, а также на то, что экономическая деятельность отдельных государственных Магриба по большей мере опиралась не на материальной продукции местного сельскохозяйства или ремесло, но прежде всего на торговлю.

Торговая деятельность не вызвала глубших изменений в сфере существующих производственных сил из-за того, что она заключалась в посредничестве в обмене производимыми на других территориях благами. Изменение торговых путей, а в особенности путей торговли золотом, а также развивающаяся европейская экспансия, нарушили существовавшую до сих пор базу „мнимого” развития и процветания Магриба. Итак, предпосылки нынешней отсталости надо искать уже в арабском, если не в ранних периодах.

Вторая часть книги касается обсуждения отношений в сельском хозяйстве Магриба во время зависимости этих территорий от Франции.

Первая глава посвящена представлению главных признаков процесса сельскохозяйственной колонизации. В ней обсуждено характер перехватывания земли европейцами в отдельных странах, а дальше процесс концентрации землевладения в европейской экономике и его наследства. Широко представлено проблемы касающиеся направлений

землепользования. Также в большой степени внимание обращено на эволюцию характера европейской сельскохозяйственной экономики, которая сначала должна иметь признаки (например в Алжире) семейно-товарной экономики, опираясь на массовом заселении французских крестьян. Однако с течением времени она превратилась в полностью товарную, нацеленную на экспорт экономику, в которой преимущество получил финансовый капитал с метрополией. Во второй главе обсуждены проблемы традиционного сельского хозяйства. Во вступлении представлено главные признаки пространственной дифференциации сельского хозяйства в условиях внешней зависимости. Подчеркнуто, что проникание и распространение под влиянием колонизации элементов товарно-денежной экономики являлось причиной далеко идущих экономических и социальных преобразований в традиционном секторе сельского хозяйства Магриба. Итак, произошло строгое сопоставление новых вытекающих из рыночного механизма капиталистической системы форм экономических отношений и форм хозяйствования с отношениями и характерными для прекапиталистических систем формами, которых основной единицей социальной и экономической организации являлась племенная и деревенская община. Автор дает обзор кочевой и полукочевой деятельности на территории степей, сельскохозяйственной и животноводческой деятельности на горных территориях и сельскохозяйственной деятельности на территориях возвышенностей и низменностей. Однако подчеркивает, что хотя такая типология, на базе принятия эмпирического критерия некоторых элементов землепользования, в их тесной связи с дифференциацией природных условий среды обоснована отчасти со стороны представления „образов жизни” (*mode de vie*), однако же она имеет статистический характер. Она не отражает действительной динамики экономических и социальных преобразований, из-за того, что деятельность человеческих групп уже не совпадает теперь вследствие их „открытия” с физического-географическими единицами.

После обсуждения систем землепользования и происходящих здесь изменений, автор показал эволюцию общественных отношений в деревне, проблемы вызванные концентрацией землепользования и проблему стратификации общества. Это последнее он представляет для каждой из стран Магриба.

Дальше обсуждены и проблемы сельскохозяйственного производства, проблемы касающиеся организации рынка, и наконец анализированные, предпринимаемые в периоде зависимости для противодействия нарастанию кризиса в секторе традиционного сельского хозяйства, предприятия.

Третья часть книги является обзором направлений, преобразований сельского хозяйства стран Магриба, после того, как они добились политической независимости. Автор предпосылает подробному анализу обстановки в Марокко, Тунисе и Алжире вступительные замечания. В окончании подчеркнуто, что анализ главных направлений и характера эволюции сельского хозяйства Магриба должен учитывать настоящие, и во многих случаях исключительно, скоростные перемены, которые в особенности в последнее время, происходят в социальных и экономических отношениях в деревне. Эти перемены имели двойной характер. Они касаются с одной стороны, происходящих в самом сельском хозяйстве, в каждой его системе, процессов, с другой стороны — влияния факторов внешнего характера, а главным образом решений народных правительств. Автор указывает, что поиски решений современных проблем сельского хозяйства Магриба разнообразны и тем труднее сейчас их оценить, что с момента их начала прошло еще слишком краткое время. Однако, можно уже здесь выделить несколько очень общих совместных признаков.

Первый из них это постоянно увеличивающееся как непосредственное, так и посредственное вмешательство государства в области сельского хозяйства. Второй признак это общая тенденция и концентрации собственности в сельском хозяйстве. Третьим признаком является обострение, особенно в Марокко и Тунисе социального положения в традиционном секторе сельского хозяйства. Несомненно, новым элементом для этой части сельского хозяйства Магриба, которая была функцией внешнего рынка, является необходимость, хотя бы частичной реконверсии существующей до сих пор структуры продукции. Проблема здесь заключается в том, что бы недопустить к разрушению существующего снабжения, а хотя бы к ограничению процесса его декапитализации, которая, как известно, дальше является основной статьей в торговом балансе каждой из обсуждаемых стран.

Направления дальнейших превращений в сельском хозяйстве Магриба будет, по мнению автора — определяться необходимостью решения увеличивающейся демографической проблемы, в том также пропитание быстро повышающегося населения.

TRENDS OF AGRICULTURAL EVOLUTION IN MAGHREB'S COUNTRIES

The subject of this book is to study the trends and nature of evolution of socio-economic relations in agriculture of three Maghreb's countries: Algeria, Marocco and Tunesia. This evolution has been presented in historical approach starting from the Pheonician period and particularly stressing the period of the French domination and the period after getting political independence by Maghreb's countries.

In the introduction has been underlined the fact that focusing attention on agricultural problems is a consequence both of importance of this sector in life and economy of area under review and the prominent position of agriculture in discussion on economic growth of the Third World to which the Maghreb's countries belong. Then the author tries to define the position of economically developing countries in geographical sciences ascertaining that socio-economic problems specific for these countries have not been exposed as yet in geography. The distinctive feature of these issues results, above all, from different environment conditions in which the growth of nowadays industrialized countries and countries of the Third World took place and which are still taking place.

It is indispensable to underline in research on developing countries the social and historical genesis of the phenomenon of backwardness. As a result of external domination one can observe the formation in subordinated countries of incoherent economic structures which afterwards experienced the process of deepening. The consequence of this was the petrification of economic disequilibrium caused by an introduction on the ground of precapitalistic economic and social systems, the system of capitalistic market economy. However, the development of the capitalistic system is incomplete since it concerns only some fields and comprises on the one hand real enclaves of foreign capital and on the other hand the so called modern urban sector. Finally, in the countries of the Third World one can find the widespread system of precapitalistic socio-economic relations. It comprises very different stages of socio-economic development, different levels of productive forces development as well as different attitudes of particular groups of population towards the money market.

This kind of approach allows not only for more precise qualification and analysis of phenomena and actions taking place in the economy (or its components) of the discussed group of countries but also to refer this analysis to the rules of organization of socio-economic space, thus considering the transformations occurring within the basic socio-economic structures. Such an approach permits also to reveal better the specificity of economic and social structures evolution of these countries, historically different from the group of socialist and developed capitalistic countries.

The author points out to what extent this work is not in line with the majority of geographic-agricultural elaborations in which the typology of agriculture has been based, above all, on „external conditions” of agriculture itself. Taking as the basis the external conditions — for example climate and soil conditions — the

Maghreb's territory should be included to the type of Mediterranean agriculture. However, keeping in mind the character and the trends of socio-economic evolution in Mediterranean countries the criterion of external conditions ceases to be adequate. Quite different factors have weighed and are still weighing on the character of agricultural development of Southern France than the factors in the case of Lebanon's agricultural development. The same could be said about the agriculture of Algeria, Greece and Italy. Therefore, it is necessary to assume other criteria, namely, „internal properties”.

Thus, in discussions on the evolution of Maghreb's agriculture the fundamental point of reference is an acceptance of the dissimilarity of economic and social development conditions of the Third World countries. Besides, general regularities typical for this group of countries and showing the confirmation on Maghreb's territory, here still exist several specific features which reveal the historical analysis of agricultural development.

This analysis has been done for three basic periods. The first covers the period starting from subordination of the discussed territory to the French and Spanish colonization. The second deals with the very colonization period while the agricultural problem is discussed separately for the European economic system and for indigenous population economy. The accepted sequence results from the fact that rise and subsequently the development of European agriculture has decisively influenced on the trend and nature of transformations concerning the spatial differentiation of agricultural indigenous population and its socio-economic relations. Finally, the third period concerns the recent time when Maghreb's countries won the political independence.

The chronological approach allows to observe the fundamental features of agricultural evolution as well as giving time to investigate the rules of organization of socio-economic space. Such an approach made possible, at last, to place theoretical emphasis on three subjects, namely: i) on the role of social structures in development of agricultural economy; ii) on the impact of foreign economic interests in shaping growth steered from the outside, what involves the incomplete and disequibrated development, and therefore stimulates destabilization effects; iii) on the directions of agricultural economy development of Maghreb's countries accepted after the political independence had been won.

The first part of the book relates to the directions of agricultural evolution of the discussed territory up to the period of the French colonization. Having considered the Phoenician and Roman periods the author arrives at the conclusion that agricultural development took place in these periods in two planes. There was agriculture, above all, to satisfy food requirements of indigenous population living in the form of tribal and rural communities. On the other hand, Phoenician and Roman agriculture was developed mainly as a function of external requirements and in Roman and Byzantine periods — as a function of exogenous centres of domination.

Already in that period one can observe the dual character of agricultural economic development. It found its expression in the character of organization of socio-economic space accentuated additionally, by the incomplete seizure of Maghreb's territory both by Phoenicians and Romans. As a consequence there was a different advancement of development of productive forces and relations of production in territorial division, what was conducive to numerous pressures. The export character of the part of agriculture deprived the discussed territories of the important part of the worked out economic surplus. The means obtained from export activities had been in a relatively small extent allocated for the development of the local productive forces. They were directed first of all to the services — mainly commerce and for satisfying the needs of consumption of the privileged strata.

Especially in the Roman period the Maghreb's dependency had the numerous features of the colonial subjugation with all its consequences.

While discussing the development of agriculture in the Arabic period, the author devotes much attention to the general character of economy and to the social relations of that period. The author focuses his attention on the discontinuous character of the development of economy and stresses the fact that economic activity of separate Maghreb's states was predominantly based not on the material production of local agriculture or handicraft but first of all on trade. Trade activities had not involved deeper changes in the existing productive forces since it has been reduced to the intermediation in exchange of commodities produced on other territories. The change of trade routes, especially of the gold trade routes and the developing European expansion have undermined the existing ground of the „illusory” development and Maghreb's prosperity. Thus, one should seek the prerequisites of nowadays backwardness as early as in the Arabic period if not in earlier periods.

The second part of the book refers to the relations in Maghreb's agriculture in the period of the French domination over these territories. The first chapter has been devoted to present main features of the agricultural colonization process. The author presents the nature of taking over land by Europeans in separate countries and subsequently the process of land ownership concentration in the European economy and the consequences of that process. The problems concerning the trends in land use have been dealt with extensively. However, much attention has been attached to the evolution of the nature of the European agricultural economy, which at the start had to have the features (e. g. Algeria) of the family commodity economy based on the mass settlements of the French peasants. However, in the course of time it has transformed into the full market economy, export orientated, in which domination won the financial capital from the metropolia.

In the second chapter of the book the author discusses the problem of traditional agriculture. In the introduction to the chapter the main feature of spatial differentiation of agriculture under conditions of external dependence has been presented. It was emphasized that the penetration and spreading elements of market economy under the influence of colonization was the reason for the far-reaching economic and social transwormation in the traditional agricultural sector of Maghreb. The stiff confrontation of new forms of economic relations and forms of economic management took place as a consequence of market mechanism of the capitalistic system with the relations and forms typical for pre-capitalistic systems in which the tribal and rural community was the basic unit of social and economic organization. The author gives a review of nomadic and seminomadic activities on steppe territories, agriculture and animal husbandry activities in mountain regions and agricultural activities in plateaus and plains. However he calls special attention to the facts that although this kind of typology is based on acceptance of empirical criterion of certain elements of land use in their close connection with a differentiation of natural conditions of environment can be in a way justified from the point of presentation of the „ways of living” (mode de vie), nevertheless it is of a static nature. Such an approach does not reflect the real dynamics of economic and social transformations since the activity of human groups is not just now in line, due to their „openness”, with physico-geographical units. From that point of view the more detailed analysis of the trends of transformation of socio-economic relations in traditional agriculture has been presented in this chapter.

After having discussed the land ownership systems and changes within, the author then presented the evolution of social relations in the country, the problems resulting from the land ownership concentration and the issue of social stratification. The latter has been shown with a reference to each of the Maghreb's coun-

tries. Later on the author discusses the problems of agricultural production, market organization and the measures which were undertaken in the period of dependence to counteract the growing crisis in the sector of traditional agriculture.

The third part of the book constitutes the review of trends of agricultural transformations in Maghreb's countries after the political independence had been won by them, and the introductory remarks come before the detailed analysis of the situation in Morocco, Tunis and Algeria.

At the end of the book the author emphasizes that the analysis of the main trends and nature of agricultural evolution in Maghreb's countries should take into consideration the constant and, in many cases, extremely rapid changes which, especially at present, can be observed in social and economic relations in the country. These changes are of double character. On the one hand they relate to the processes in agriculture itself, in each of its sectors (systems) and on the other hand — to the impact of the factors of external nature, mainly the decisions of national governments.

The author points out that the searching for solutions of the nowadays problems of Maghreb's agriculture is multidirectional and thereby it is very difficult now to appraise it because too short a time has elapsed since their implementation. However one can already distinguish several very general common features. The first of them — the ever — increasing state intervention in agriculture either direct or indirect. The second feature — the general tendency for ownership concentration in agriculture. The third feature — the aggravation, especially in Morocco and Tunis, of the social situation in the sector of traditional agriculture.

Undoubtedly, the new element for this part of Maghreb's agriculture, which was the function of external market, is the necessity for at least the partial reconversion of the prevailing structure of production. The problem boils down to not allowing the damaging of the existing equipment and to curtail, at least, the process of its decapitalization, as well as in finding the outlet for current production, which — as is well-known — still constitutes the essential item in the trade balance of each of the discussed countries. The trends of further evolution of Maghreb's agriculture would be, according to the author, determined by the necessity to solve the tumescent demographic problem including as well the problem of providing food for a rapidly growing population.

52. Gerlach T., Współczesny rozwój stoków w dorzeczu górnego Grajcarka (Beskid Wysoki — Karpaty Zachodnie). 1966, s. 111, 20 ilustr., z1 33,—
53. Klimek K., Deglacjacja północnej części Wyżyny Śląsko-Krakowskiej w okresie zlodowacenia środkowopolskiego. 1966, s. 136 + 26 ilustr., z1 32,—
54. Kosmowska-Suffczyńska D., Rozwój rzeźby w trzeciorzędzie okolic Ostrowca Świętokrzyskiego i Cmielowa. 1966, s. 114 + 22 ilustr., + 7 fot. + 2 mapy, z1 33,—
55. Ziemońska Z., Obieg wody w obszarze górskim na przykładzie górnej części dorzecza Czarnego Dunajca. 1966, s. 111 + 16 ilustr. + 2 wkładki, z1 34,—
56. Ratajski L., Mapy przemysłu, ich właściwości metodyczne i kartometryczne. 1966, s. 115 + 22 ilustr., z1 28,—
57. Więckowski K., Osady denne Jeziora Mikołajskiego. 1966, s. 112 + 12 ilustr. + 7 fot., z1 24,—
58. Szostak M., Pochodzenie jeziora Śniardwy i jego zasoby wodne 1967, s. 70 + 11 ilustr., z1 20,—
59. Rościszewski M., Siemek Z., Rolnictwo krajów słabo rozwiniętych (Egipt, Syria, Turcja). 1967, s. 109 + 9 ilustr., z1 24,—
60. Ziętara T., Rola gwałtownych ulew i powodzi w modelowaniu rzeźby Beskidów. 1968, s. 116 + 12 ilustr. + 11 fot., z1 33,—
61. Urbaniak U., Wydmy Kotliny Płockiej. 1967, s. 79 + 43 ilustr. + 8 fot., z1 21,—
62. Jewtuchowicz S., Geneza Pradoliny Warszawsko-berlińskiej między Norem a Moszczenicą. 1967, s. 102 + 42 ilustr. + 19 fot., z1 30,—
63. Dziewoński K., Baza ekonomiczna i struktura funkcjonalna miast. Studium rozwoju pojęć, metod i ich zastosowań. 1967, s. 135, z1 32,—
64. Rychłowski B., Regionalizacja ekonomiczna — zagadnienia podstawowe. 1967, s. 130, z1 33,—
65. Bączek J., Masy wody południowego Bałtyku i wpływ ich ruchów na polską strefę przybrzeżną. 1968, s. 120 + 32 ilustr., z1 31,—
66. Szule H., Typy wsi Śląska Opolskiego na początku XIX wieku i ich geneza. 1968, s. 105 + 14 ilustr. + 2 wkładki, z1 30,—
67. Szewczyk J., Włoka. Pojęcie i termin na tle innych średniowiecznych jednostek pomiaru ziemi, 1968, s. 113 + 6 ilustr. z1 30,—
68. Wojciechowski K., Zagadnienie metody bilansu wodnego Thornthwaite'a i Mathera w zastosowaniu do Polski, 1968, s. 79 + 23 ilustr. z1 18,—
69. Praca zbiorowa. Problemy regionalizacji fizycznogeograficznej. Materiały z sympozjum zorganizowanego przez P.T.G. w dniach 16—24 września 1966. 1968, s. 114 + 4 ilustr. + 1 wkładka, z1 28,—
70. Pulina M., Zjawiska krasowe we wschodniej Syberii. 1968, s. 94 + 34 ilustr. + 4 fot., z1 19,—
71. Szuprzycki J., Niektóre zagadnienia czwartorzędu na obszarze Spitsbergenu. 1968,
72. Kosiński L., Migracje ludności w Polsce w latach 1950—1960. 1968, s. 106 + 41 ilustr., z1 28,—
73. Korolec H., Procesy brzegowe i zmiany linii brzegowej Jeziora Mikołajskiego. 1968, s. 67 + 16 ilustr. + 6 fot. + 1 wkładka, z1 24,—
74. Praca zbiorowa. Ostatnie zlodowacenie skandynawskie w Polsce. 1968, s. 216 + 12 ilustr. + 11 fot., z1 67,—
75. Praca zbiorowa. Procesy i formy wydmowe w Polsce. Zbiór prac pod redakcją R. Galona 1969, s. 386 + 72 ilustr. + 75 fot., z1 98,—
76. Iwanicka-Lyra E., Delimitacja aglomeracji wielkomiejskich w Polsce. 1969, s. 114 + 9 ilustr. + 3 wkładki, z1 28,—
77. Praca zbiorowa. Z zagadnień ludnościowych krajów gospodarczo słabo rozwiniętych. 1969, s. 146 + 9 ilustr., z1 32,—
78. Korcelli P., Rozwój struktury przestrzennej obszarów metropolitalnych Kalifornii, 1969, s. 124 + 33 ilustr. + 1 wkładka z1 28.—
79. Koter M., Geneza układu przestrzennego Łodzi przemysłowej 1969, s. 131 + 3 ilustr. + 6 fot. + 6 wkładek, z1 34,—
80. Kaszowski L., Kotarba A., Wpływ katastrofalnych wezbrań na przebieg procesów fluwialnych (na przykładzie potoku Kobylanka na Wyżynie Krakowskiej)
Nowak W. A., Rzeźba podczwartorzędowa i ewolucja układu sieci dolinnej w północnośrodkowej części Wyżyny Małopolskiej 1970, s. 124 + 77 ilustr., + 12 fot. + 1 wkładka, z1 30,—

81. Stola W., Próba typologii rolnictwa Poniżnia 1970, s. 143 + 22 ilustr., + 9 fot. + 7 wkładek, zł 39,—
82. Praca zbiorowa. Studia z geografii średnich miast w Polsce. Problematyka Tarnowa (w druku)
83. Wiśniewski E., Struktura i tekstura sandru ostródzkiego oraz teras górnej Drwęcy (w druku)
84. Skoczek J., Wpływ podłoża atmosfery na przebieg dobowy bilansu cieplnego powierzchni czynnej (w druku)
85. Jewtuchowicz S., Rozwój rzeźby okolic Łęczycy po zlodowaczeniu środkowopolskim (w druku)
86. Olechnowicz-Bobrowska B., Częstość dni z opadem w Polsce (w druku)
87. Baza ekonomiczna i struktura funkcjonalna miast.
Dziwoński K., Studium rozwoju pojęć, metod i ich zastosowań.
Jerczyński M., Porównanie pośrednich metod pomiaru i identyfikacji (w druku)

Varia

Centralny katalog zbiorów kartograficznych w Polsce.

Zeszyt 1. Katalog atlasów i dzieł geograficznych 1482—1800.

1961, s. 248, zł 72,—

Zeszyt 2. (uzupełniający). Katalog atlasów i dzieł geograficznych 1482—1800.

1963, 124, zł 28,—

Zeszyt 3. Katalog atlasów 1801—1919. 1965, s. 343, zł 76,—

Zeszyt 4. Katalog atlasów 1920—1945. 1968, s. 160, zł 48,—